

RAZNOGLEDI

idrijski

XXXII
1987/2

Uredniški odbor:

Jože Bavcon, Jurij Bavdaž, Samo Bevk, Jože Čar, Jože Janež, Franjo Jereb, Janez Kavčič, Ivana Leskovec, Jože Pfeifer, Rudi Skočir, Filip Šemrl in Milan Trušnovec

Glavni urednik: Jože Čar

Odgovorni urednik: Samo Bevk

Tehnična urednika: Franjo Jereb in Rudi Skočir

Lektorica: Slavica Bric

Naslov: Idrijski razgledi, 65280 IDRIJA, p.p. 11. Tekoči račun pri SDK Idrija št. 52020-603-30832

Grafična izvedba: Franjo Jereb

Naklada: 1100 izvodov
Idrija 1987

To številko so finančno omogočili Raziskovalna skupnost Idrija, Kulturna skupnost Idrija, tovarna Kolektor Idrija in tovarna Iskra Rotomatika Spodnja Idrija.

Spomnimo se, kako smo skoraj s strahom pričakovali leto 1984, ki ga je Orwell tako neizbrisno utrdil v zavest ljudi in v zgodovino. Seveda je roman eno, prihodnost pa za odtenek nekaj drugega in pisateljeva vizija se pri nas tisto leto ni udejanila zares. Sicer pa je dežel, ki kandidirajo za laskavi naslov »Orwellova dežela«, precej in ker roman v nobeni ni šel daleč mimo resničnosti, se je gotovo vsaj v eni izpolnil. Pa ostanimo raje doma. Danes se zdi, da se je 1984 pri nas zgodilo že precej prej in da tega niti opazili nismo. Vendar ne bomo brskali po, kot se moderno reče, polpretekli zgodovini. Naj zadošča ugotovitev, da leto 1984 ni bilo posebno. Izjemno leto je bilo 1987. Ne v orwellovskem, temveč močno drugačnem smislu. Če so glavni označevalci 1984 popolna in kontrolirana enotnost in uniformiranost idej, misli, dejanj in zunanosti, označujejo leto 1987 pokanje ne samo miselnih, temveč tudi fizičnih spon, zavedanje in afirmacija polariziranosti, prihajanje na dan in izražanje doslej skritega, »očem nevidnega«. Spisek izjemnih dogodkov, ki so razkrivali in udejanili različnost, je dolg in zaradi tega že kar nekako izgubljajo na izjemnosti.

Začelo se je z Novo revijo 57, ki je poudarila kot bistven element obstoja dolgo močno zapostavljeno narodno zavest. Nadaljevalo pa s sprejetim in po samozaščitnem »odkritju« kričeče sramotenim in sodno obtoženim plakatom, »to predrzno ukano in politično provokacijo«. Skozi reakcije se je pokazalo, kaj je in kaj ni vseč naši sicer zelo neoprijemljivi oblasti, s tem pa tudi, kdo kot oblast funkcionira. In nato še enkrat štafeta, ki se je letos že skoraj razsula, kar se s puhlimi paradami, ki si jih prirejajo vladajoči, pač mora slej ko prej zgoditi. Mesec dni trajajoča stavka labinskih rudarjev je odgovorila na vprašanje, kdo je delavstvo v deželi, v kateri smo vsi delavci. Nanj jasnih odgovorov kar ni in ni bilo. Delavstvo se je (deloma) oziroma se še bo moralo pač samo organizirati in tako predstaviti. Videli pa smo vsaj še: da stavka je delo, kdo so bili stavkokazi in kakšni so pritiski na stavkajoče. Kako in na čigavi strani lahko reagira policija, smo videli v Vevčanih. Labin in Vevčani sta imela pomembno stično točko – izvoljeni predstavniki (v tem primeru sindikata in mladine) se ne upajo med »svoje« ljudi. Resnici na ljubo, tam tudi nimajo kaj iskati. Za zidovi forumov njihova nesposobnost pač ni tako v nebo vpijoča.

Spremembo ustave so zahtevali »les uns et les autres«. Najprej zahtevajo po spremembah volilnega sistema, odpravi mišljenjskega delikta in nato predlog/ukaz o spremembi ustave z vrha. Kakšen bo izid, bomo še videli. Javnost je uspela vsaj v odložitvi gradnje jedrskih elektrarn. Kljub jasnim odporom pa je bil ratificiran sporazum o ribolovu v Tržaškem zalivu. Oblast torej še naprej po svoje. Vlada je še pred »meničnim ropom« trdila, da ne misli odstopiti, bolj odmevne pa so bile zunaj izrečene izjave o obrambi sistema z vojsko. Nekaj odstopov smo končno dočakali, situacija spominja celo na čistke. Povsod ena sama diferenciacija, organizirana ali pa ne. Država je ugled izgubila, ljudstvo si ga pridobiva.

Kot da se ponavlja val kasneje zatrte svobodomiselnosti izpred nekaj manj kot dvajsetih let. To navdaja z optimizmom. Ni pa težko izpeljati sklepa, da se bo ponovil tudi val organiziranja enotnosti, ne samo zaradi imaginarne zgodovinske nujnosti, temveč zaradi številnih letos izkazanih dejstev.

Potrjevanje in toleriranje različnosti, torej svoboda različnosti, je danes življenjska nujnost. Zato je 1987 izjemno leto.

Skozi deber Zale pljuska razburkano morje tudi v Idrijo. In kot da bi bili valovi doma manjši in različnost težje spoznavna. Če se danes v mestih z obrobja različnost manifestira, le-ta hitro postanejo »center«, žal večkrat zaradi slabega. S tem se zaradi svoje »provincialne« miselnosti sama vzpostavijo kot provinca. Preseganje lastne omejenosti je močan izziv za vsakogar, posebej za tistega, ki dela javno. Sem sodi tudi naša revija, ki mora in poskuša, kljub specifični krajevni in vsebinski zasnovi, držati aktiven odnos do časa, v katerem živi, in ne prenašati oblik in tem, ampak nastopati z odkritim odnosom do preteklosti in sedanjosti, in širiti duha odprtosti, nezavirane ustvarjalnosti in dialoga.

Jože Janež

JAKOB MARTINI

KRIZNO DESETLETJE

Problematika Rudnika živega srebra in negotovost glede njegove dokončne usode je na svojstven način prisotna v vseh dogajanjih občinske in širše družbene skupnosti že od leta 1976, ko je Rudnik zaradi razmer na svetovnem trgu prenehal pridobivati živo srebro in bil z zakonom zadolžen za vzdrževanje rudniških naprav in raziskovanje preostalega rudnega bogastva. V času prekinitve proizvodnje je bilo z učinkovito akcijo in ob sodelovanju celotnega združenega dela Socialistične republike Slovenije uspešno razrešeno vprašanje pre zaposlitve delavcev Rudnika živega srebra, nerazrešena pa je do danes ostala problematika Rudnika s celotno infrastrukturno in vsemi preteklimi in možnimi bodočimi vplivi na okolje oziroma na mesto Idrija, ki je locirano nad 500 let staro jamo.

Po izredno obsežnih in zahtevnih študijah so se strokovnjaki ekonomske, rudarske in drugih strok dokopali do materialov in podatkov, ki omogočajo dokončno odločitev v zvezi z uso- do Rudnika živega srebra. To dokončno odločitev predstavlja tako imenovana IV. varianta postopnega in dokončnega zapir- anja jame, ki zahteva z narodnogospodarskega vidika najni- žji vložek družbenih sredstev, vsebuje pa vse potrebne ukre- pe za zagotovitev optimalne varnosti mesta Idrija in njegovih prebivalcev. Na podlagi te variante je Izvršni svet skupščine SRS oblikoval osnutek zakona in določil program, ki ga bo dolžan kolektiv Rudnika izvajati v naslednjih dvajsetih letih.

Skupščina SR Slovenije je 24. septembra 1987 Zakon soglas- no sprejela.

Ta zakon je v desetih letih že tretji po vrsti, sprejet za razreše- vanje problematike Rudnika živega srebra Idrija.

Leta 1977 je bil 23. marca sprejet Zakon o zagotavljanju soci- alne varnosti delavcev Rudnika Idrija in nadaljnjega razvoja občine Idrija (Ur. list SRS, št. 7/77). Na podlagi tega Zakona je bil koncem leta 1977 sklenjen družbeni dogovor o ukrepih za zagotavljanje socialne varnosti delavcev Rudnika Idrija in na-

daljnega razvoja občine Idrija (Ur. list SRS, št. 24/77), s kate- rim so se podpisniki obvezali, da bodo v okviru široke soli- darnostne aktivnosti v SR Sloveniji pomagali prebroditi posledice zaradi izpada dohodka v občini Idrija po prekinitvi proiz- vodnje živega srebra ter zagotovili socialno varnost delav- cem rudnika.

Poslovanje rudnika je bilo po ustavitvi proizvodnje v letu 1977 neurejeno. Lastne prihodke je ustvarjal le iz prodaje zalog ži- vega srebra in storitev, ki jih je izvajal. To še zdaleč ni pokriva- lo odhodkov za vzdrževanje in raziskave. Tako je rudnik poslovno leto 1977 in 1978 zaključil z izgubo, ki je bila pokri- ta s krediti iz Sklada skupnih rezerv. Za proučitev stanja je Izvršni svet SR Slovenije konec leta 1978 imenoval delovno skupino za pripravo izhodišč za ureditev statusa RŽS, sestav- ljeno iz finančnih in tehničnih strokovnjakov. Delovna skupi- na je februarja 1979 podala poročilo o izvajanju sanacijskega programa ter predlog za spremembo statusa in nov način fi- nanciranja rudniške dejavnosti.

V aprilu je bil sprejet »Zakon o rudniku živega srebra« (Ur. list SRS, št. 13/79), ki je določal:

- da dotodanja organizacija združenega dela preneha obstajati,
- da je dejavnost rudnika posebnega družbenega pomena in se ustanovi novo delovno organizacijo,
- da se dejavnost v letu 1979 in 1980 sofinancira iz republi- škega proračuna,
- sestavo organa upravljanja tako, da vanj delegirajo po dva delegata IS SR Slovenije, Gospodarska zbornica SR Slove- nije, Raziskovalna skupnost Slovenije, Skupščina občine Idrija in Občinski sindikalni svet.

Da bi dobili jasnejšo sliko o perspektivah živega srebra, je 31. maja 1979 Republiški sekretariat za industrijo skupno s Komisijo IS in Odborom podpisnikov družbenega dogovora sklical sestanek strokovnjakov ter predstavnikov republiških in občinskih organov ter Rudnika. Na tem sestanku je bilo med drugim dogovorjeno, da Rudnik čimprej naroči izdelavo investicijskega programa, ki bo dal jasno sliko o potrebnih in- vesticijah in lastni ceni. Investicijski program naj vključi tudi vse možne vzporedne dejavnosti.

Leta 1979 je Rudnik sprejel sklep o pripravi investicijskega programa, ki naj pokaže možnosti obnovitve proizvodnje oziroma zaprtja rudnika. Z Rudarskim inštitutom je bila sklenjena pogodba o izdelavi investicijskega programa po minimalni metodologiji. Program je bil razširjen, saj je bilo potrebno obdelati nekatere popolnoma nove tehnološke rešitve, med njimi odkopno metodo, ki v Jugoslaviji še ni bila preizkušena in je prilagojena montan-geološkimi pogoji idrijske jame. Posebna skrb je bila posvečena analizi tržišča in ekologiji. Pri izdelavi analize so sodelovale tudi inozemske organizacije za raziskavo trga. V izdelavo projekta so bili vključeni strokovnjaki za ekologijo Inštituta »Jožef Stefan«.

Program je bil izdelan v drugi polovici leta 1980. Po njem naj bi investicija v obnovo proizvodnje znašala 710 milijonov dinarjev. Takratno razmerje lahko ponazorimo s tem, da je bil v investicijskem programu 1 USA \$ vreden 27 dinarjev. Po današnji vrednosti dolarja 890 dinarjev bi bila ta naložba 23,4 milijarde dinarjev. Proizvajali bi 300 ton živega srebra, čas obnove bi trajal 3 leta, pričetek proizvodnje pa bi bil 18 mesecev po začetku obnove. Program je ugotovil, da po izvedbi investicijskih del proizvodnja ne bo dala pozitivnih finančnih rezultatov.

Ker bi obnove proizvodnje zaradi nujnosti po popolni tehnični in tehnološki modernizaciji pridobivanja živega srebra (število delavcev bi se zmanjšalo od nekdanjih 900 na vsega 300) zahtevala visoka sredstva, so Republiški komite za energetiko, industrijo in gradbeništvo na svoji seji dne 4. 12. 1980 ter delavski svet Rudnika živega srebra Idrija in Izvršni svet skupščine občine Idrija sprejeli enotno stališče, da je potrebno preko ustreznih aktivnosti, v katere sta bili vključeni tudi Gospodarska zbornica Jugoslavije in Gospodarska zbornica Slovenije, ugotoviti, kakšen je interes domačih porabnikov živega srebra in deviznih sredstev, ki naj bi jih ustvarjal rudnik, za združevanje dela in sredstev za omenjeno investicijo ter za prevzem rizika poslovanja.

V zvezi s tem so vse aktivnosti do 30. 6. 1981 pokazale, da takega interesa ni, saj so vsi domači porabniki živega srebra, razen dveh, dali negativne odgovore. V skladu s tem in ob dejstvu, da na področju porabe živega srebra v svetu ni nobenih novosti, je bil v mesecu juliju 1981 med enim delom podpisnikov družbenega dogovora, to je med Izvršnim svetom Skupščine SR Slovenije, Gospodarsko zbornico Slovenije, Izvršnim svetom Skupščine občine Idrija in Rudnikom živega srebra Idrija, dosežen dogovor, naj se proizvodnja živega srebra ne obnovi. Istočasno je bil dosežen dogovor, naj rudnik posluje še naprej v nespremenjeni organizacijski in statusni obliki. To pomeni, da se bo nadaljevalo vzdrževanje rudnika in rudniških naprav kot tudi raziskovanje rudišč.

V letu 1981 se je pokrivanje stroškov vzdrževanja rudnika reševalo z lastnimi prihodki iz opravljenih storitev in s prodajo celotnih zalog živega srebra v tujino. V tem istem letu je republiška skupščina obravnavala problem vzdrževanja rudnika in zadolžila IS Skupščine SR Slovenije, da poišče trajno reši-

tev, ki pa je ni bilo. Tako Rudnik tudi v letu 1982 ni dobil sredstev za osnovno dejavnost in je zaključil poslovno leto z izgubo.

Vzdrževanje je v rudniku trajalo že šesto leto. Program, izdelan leta 1977, je predvideval vzdrževanje tri leta. Času je bil primeren tudi obseg del. Večji posegi pri opremi in objektih so bili predvideni v sklopu obnove proizvodnje.

V kolektivu smo takrat ocenili, da se stanje nekaterih naprav in objektov zelo naglo slabša in da bo tak nivo vzdrževanja onemogočil kakršenkoli bodoči poseg v rudnik.

Zelo naglo je pričelo padati število zaposlenih delavcev. Sprememba stopnje benifikacije za jamske delavce je povzročila upokojitev skoraj četrtine delavcev. Število zaposlenih je bilo v začetku leta 1983 le še 179. Izgubljalo se je znanje rudarjev in metalurgov, ne da bi zagotovili normalen prenos znanja na nove delavce.

Predvsem iz tega razloga je RŽS za leto 1983 pripravil načrt za minimalno proizvodnjo. O pripravah za obnovo proizvodnje je razpravljala Republiški komite za industrijo in gradbeništvo na svoji 4. seji dne 27. maja 1983. Komite je podprl odločitev Rudnika za minimalno proizvodnjo. Sredstva za obnovo so zagotovili nekateri potrošniki živega srebra neposredno ali pa preko svoje reprodukcijske verige. Proizvodnja je stekla jeseni leta 1983. RŽS je uspešno posloval v letu 1983 in 1984, vendar bi moral po sanacijskem programu v tem času vlagati v posodobitev proizvodnje. Teh pogojev pa ni bilo mogoče uresničiti. Nerazrešeno vprašanje financiranja vzdrževanja rudnika je narekovalo akumulacije v pokrivanju stroškov vzdrževanja. Na ta način je rudnik leta 1985 ponovno zašel v težave, saj so bili stroški večji od prihodkov. Zaključni račun za to poslovno leto ni bil negativen, ker je bil del stroškov vzdrževanja pokrit s sredstvi vodarjev za črpanje vode iz jame zadnji obračunski dan.

Skozi vsa leta je RŽS intenzivno izvajal raziskave na področju geologije, rudarstva in varstva delavcev ter okolja. V letu 1985 so posamezne raziskovalne naloge že pokazale take rešitve, ki bi jih lahko uporabili v praksi. Izdelali smo tehnološke rešitve v variantah od zaprtja rudnika do maksimalne proizvodnje. V letu 1986 je Gospodarska zbornica Slovenije in Splošno združenje črne, barvne metalurgije in livarn Slovenije organiziralo okroglo mizo strokovnjakov, ki so programe ocenili kot dobre, zahtevali pa so še ekonomske ekspertize.

Na podlagi zaključkov okrogle mize o možnostih nadaljnega razvoja rudnika, ki je bila organizirana spomladi leta 1986, sta Rudarski inštitut in Inštitut za ekonomsko raziskovanje v Ljubljani izdelala študijo »Možnosti nadaljnega razvoja Rudnika živega srebra Idrija«. V študiji je, upoštevaje narodnogospodarske učinke, obdelano več variant razreševanja nadaljnega položaja rudnika in nedvoumno ugotovljeno, da nobena varianta zaradi visokih stroškov eksploatacije in sedanjega položaja ter razmer na svetovnem trgu ne omogoča pozitivnega poslovanja rudnika. Vse variante namreč dajejo negativne narodnogospodarske in ekonomske učinke.

Inštituta sta zato izdelala tudi varianto postopnega, popolnega in trajnega zapiranja rudnika. Ekonomski in narodnogospodarski izračuni so namreč pokazali, da je ta varianta za širšo in ožjo družbenopolitično skupnost najcenejša, da daje najugodnejše narodnogospodarske učinke, predvsem pa je pomembno, da nudi največjo stopnjo varnosti prebivalcem in mestu Idrija ter terja najmanj nepovratnih družbenih sredstev. Osnovno izhodišče predlagane variante postopnega, popolnega in trajnega zapiranja rudnika je izvajanje vseh potrebnih ukrepov za zagotovitev optimalne varnosti mesta Idrija in njegovih prebivalcev ter trajno saniranje posledic več kot 500 let trajajočega rudarjenja.

S samim sprejetjem Zakona pa seveda problem ni razrešen. Podane so možnosti, da ga na najbolj smotrni način razreši-

mo. Odprtih ostaja vrsta problemov. Rudnik ima finančne obveznosti do vseh izgub v zadnjem desetletju, nekrito izgubo iz preteklega leta in nepokrite obveznosti za vračilo kreditov, ki so omogočili poslovanje v letošnjem letu. Problem so kadri, saj novih rudarjev in strokovnjakov ni.

Oprema je 98% odpisana. Nekateri objekti največjega pomena, kot sta jašek Delo, jašek št. 10, so dotrajani.

Upamo, da bo ta Zakon, tretji v preteklih desetih letih agonije rudnika, dal rezultate, ki smo jih planirali in jih želimo doseči. Obstaja pa bojazen, da finančnih bremen družba v tem času gospodarske krize ne bo zmogla. Kaj potem? Četrti Zakon, če nam bosta to stanje objektov in čas dopuščala, ali samozapiranje rudnika in rizik za vse prebivalce Idrije.

ZAKON O PREPREČEVANJU POSLEDIC RUDARJENJA V RUDNIKU ŽIVEGA SREBRA – IDRIJA

1. člen

Da se zavaruje okolje neposredno nad rudnikom živega srebra v Idriji in da se obvaruje mesto Idrija pred posledico posedanja in drugimi posledicami zaradi dolgoletnega rudarjenja v rudniku živega srebra Idrija in izvede sanacija teh posledic, se s tem zakonom urejajo razmerja skupnega pomena v zvezi s postopnim zapiranjem rudnika ter zagotavljanje sredstev za te namene.

2. člen

Organizacija združenega dela za vzdrževanje rudnika in rudniških naprav s firmo »Rudnik živega srebra Idrija« (v nadaljnjem besedilu: rudnik), ustanovljena z zakonom o Rudniku živega srebra Idrija (Uradni list SRS, št. 13/79), od dneva uveljavitve tega zakona izvaja postopno popolno in trajno ustavitev pridobivanja živosrebrne rude v rudniku, zapiranje jame in sanacijo rudišč.

3. člen

Za uresničevanje ciljev in namenov iz 1. člena tega zakona rudnik izvaja ukrepe zavarovanja in stabilizacije hribin ter izkorišča rudnine zaradi postopnega zapiranja rudnika. Dejavnost iz prejšnjega odstavka je posebnega družbenega pomena.

4. člen

Rudnik opravlja svojo dejavnost v skladu s programom, s katerim se določijo:

- ukrepi in aktivnosti za zavarovanje okolja,
- ukrepi za preprečitev naravne nesreče zaradi trajnega prenehanja rudarjenja in

– tehnično-tehnološki način postopnega zapiranja rudnika. Povzetek programa iz prejšnjega odstavka sprejme Skupščina SR Slovenije na predlog Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije. Izvajanje programa iz prvega odstavka tega člena določa Izvršni svet Skupščine SR Slovenije z letnimi operativnimi programi.

5. člen

Delavski svet rudnika sestavljajo poleg delegatov delavcev tudi delegati družbene skupnosti, ki jih delegirajo: Skupščina SR Slovenije 1 delegata, Izvršni svet Skupščine SR Slovenije 2 delegata, Skupščina občine Idrija 2 delegata in Raziskovalna skupnost Slovenije 1 delegata.

Delegati družbene skupnosti enakopravno odločajo z delegati delavcev pri odločanju o vseh zadevah upravljanja rudnika, razen tistih, ki se nanašajo na delovna razmerja ter delitev sredstev za osebne dohodke in skupno porabo delavcev.

S statutom rudnika se določijo usklajevalni postopek za primere, ko se z glasovanjem ne doseže soglasja.

6. člen

K imenovanju individualnega poslovodnega organa oziroma predsednika kolegijskega poslovodnega organa rudnika da soglasje svet Skupščine SR Slovenije.

7. člen

K statutu rudnika da soglasje Izvršni svet Skupščine SR Slovenije.

8. člen

Polega lastnih virov, ki jih pridobiva z opravljanjem dejavnosti izkoriščanja rudnin, v skladu s programom, in združenih sredstev, ki se zagotavljajo v občini Idrija, ustvarja rudnik celotni prihodek tudi s sredstvi solidarnosti v skladu s tem zakonom in z drugimi viri.

9. člen

Za izvedbo del iz 2. člena tega zakona se uporabi del sredstev, zbranih na podlagi zakona o oblikovanju sredstev solidarnosti za odpravljanje posledic naravnih nesreč (Uradni list SRS, št. 3/75, 8/78,

33/80 in 16/84), v obsegu, ki je določen s programom iz 1. odstavka 4. člena tega zakona.

Letni obseg sredstev solidarnosti za namene iz 2. člena tega zakona določi Izvršni svet Skupščine SR Slovenije z letnim operativnim programom.

Sredstva solidarnosti se uporabljajo za namene po tem zakonu, ko so zagotovljena tudi druga sredstva v skladu s programom iz 4. člena tega zakona.

10. člen

Delavski svet rudnika najmanj enkrat letno poroča Izvršnemu svetu Skupščine SR Slovenije o izvajanju programov iz 4. člena tega zakona. Izvršni svet Skupščine SR Slovenije pa Skupščini SR Slovenije, Neposreden nadzor nad izvajanjem programov opravlja republiški upravni organ, pristojen za industrijo in gradbeništvo.

JOŽE ČAR

RUDARSKO-GEOLOŠKI RAZLOGI ZA ZAPIRANJE IDRIJSKEGA RUDNIKA

Uvodno pojasnilo

Osnovni podatki, na katerih sloni odločitev o postopnem zapiranju idrijskega rudnika, ali kot je zapisano v uradnih dokumentih, »za postopno, popolno in trajno ustavitev proizvodnje v rudniku živega srebra Idrija«, so stanje rudnih zalog, njihova kvaliteta in razporeditev orudjenja v prostoru. Predno se lotimo obravnave naštetih parametrov, moramo, čeprav zelo na kratko, spregovoriti o nastanku in poteku krize svetovnega trga živega srebra in o perspektivi uporabnosti te edine tekoče kovine. Le z doslednim upoštevanjem teh podatkov namreč lahko pravilno vrednotimo današnje stanje v idrijskem rudišču in s potrebnim razumevanjem ocenimo odločitev o postopnem zapiranju Rudnika.

O vzrokih za nastanek in potek krize uporabnosti živega srebra in svetovnega trga te edine tekoče kovine smo v Idrijskih razgledih že pisali pred približno desetimi leti (Čar, 1976, 1977, 1979). V takratnih prispevkih smo poskušali na podlagi razpoložljivih podatkov in tržnih zakonitosti razložiti zapleteno dogajanje na svetovnem trgu živega srebra, vzroke za padanje uporabnosti Hg in določiti položaj idrijskega rudnika v okviru svetovne proizvodnje te kovine. Pri naštevanju vzrokov za nastanek krize smo v prvi vrsti omenili hitro naraščanje svetovne proizvodnje v letih 1967–1971 zaradi izredno visokih cen za jeklenko Hg (34,48 kg). To je bil povod za povečanje produkcije v starih rudnikih in odpiranje novoodkritih ležišč, predvsem z mnogo cenejšimi dnevnimi kopi (Alžirija, Španija, Sovjetska zveza, ZDA itd.). Drugi, nič manj po-

11. člen

Rudnik uskladi svojo organiziranost in poslovanje z določbami tega zakona v roku 60 dni po uveljavitvi tega zakona.

Do izvolitev delavskega sveta in imenovanja poslovodnega organa v skladu s tem zakonom opravljata funkcijo delavskega sveta in poslovodnega organa dosedanji delavski svet in poslovodni organ.

12. člen

Ko rudnik konča delo po programu iz prvega odstavka 4. člena tega zakona, se opravi postopek njegove redne likvidacije.

13. člen

Ta zakon začne veljati osmi dan po objavi v Uradnem listu SRS.

memben vzrok za nastanek težav na tržišču Hg so bili ostri omejitveni zakonski predpisi pri uporabi živega srebra na vseh področjih gospodarstva zaradi zmanjševanja onesnaževanja okolja. Nastopila je sočasnost dveh osnovnih gibal svetovnega trga: nenehno večanje proizvodnje ob sočasnem zmanjševanju porabe. Neprodane zaloge »primarnega« živega srebra, pridobljenega neposredno iz cinabaritnih rud in tako imenovanega »sekundarnega« Hg, pridobljenega pri reciklaži zavrženih proizvodov ali opuščeni industrijskih postopkov, so se hitro večale. Sledilo je nezadržno padanje cen kovine. V letu 1968 so rudniki na newyorški borzi za jeklenko živega srebra iztržili v poprečju 536 dolarjev, v letu 1976 le še 125 dolarjev.

Po desetih letih se je svetovni trg živega srebra seveda do neke mere umiril. Nastalo je novo proizvodno-porabno-cenovno razmerje, vendar na bistveno nižjem nivoju kot v času pred krizo. V petnajstletnem obdobju so številne rudnike po svetu (Italija, Kanada, Amerika, Mehika itd.) zaprli, pri drugih so pomembno zmanjševali izkop ali pa so odkopavanje preusmerili na cenejše dnevne kope (npr.: Almaden). Zaradi obsežnih raziskav v preteklih desetletjih še nekaj časa ne pričakujemo zmanjšanja eksploatacijskih rudnih zalog pri pomembnih rudnikih (Čar, 1980). Letna svetovna proizvodnja primarnega živega srebra je sicer že več let manjša od porabe, vendar so zaloge že pridobljenega primarnega in sekundarnega Hg še vedno zelo velike. Pri tem je treba upoštevati, da poraba tekoče kovine že od leta 1981 stagnira, morebitnih novih uporabnostnih področij za Hg pa še vedno ne poznamo.

V takih svetovnih razmerah idrijski rudnik z drago, zastarelo jamsko eksploatacijo in zapletenimi posledicami petstoletnega odkopavanja seveda ne more konkurirati trenutno aktivnim rudnikom po svetu, kjer odkopavajo v poprečju bogatejšo rudo kot v Idriji, predvsem v dnevnih kopih. V februarju 1987 je Inštitut za ekonomska raziskovanja iz Ljubljane izdelal obsežno študijo »Možnosti za nadaljnji razvoj Rudnika ži-

vega srebra Idrija« (Lužnik in ostali, 1987). V zaključkih je ugotovljeno, da pri sedanjih izredno nizkih cenah živega srebra in ob razmeroma siromašni rudi obnova proizvodnje v Rudniku živega srebra Idrija ni upravičena. Tako naj bi do leta 2003 idrijski rudnik postopno zaprli soglasno s idejnim programom, ki ga je pripravil Rudarski inštitut iz Ljubljane (Bajželj, Čar, Hrovatič s sod., 1986).

Stanje rudnih zalog

Za pravilno razumevanje nadaljnjega razpravljanja moramo bralcem predstaviti poenostavljen opis osnovnih parametrov za določanje kategorij rudnih zalog. Soglasno s *Pravilnikom o uvrščanju zalog trdnih mineralnih surovin v razrede in vrste in o njihovi evidenci* (Ur. list SFRJ, 53/35, 1979) uvrščamo živosrebrno rudo idrijskega rudišča v A, B, C₁ in C₂ zaloge. Rudne zaloge, ki jih prištevamo zalogam A, morajo biti genetsko, prostorsko in po notranji zgradbi podrobno opredeljene z rovi in raziskovalnimi vrtinami. Poleg tega mora biti ruda poznana v kemičnem, mineraloškem in tehnološkem pogledu, pojasnjeni morajo biti tektonski, hidrološki, inženirsko-geološki in drugi naravni pogoji v rudnih telesih, kjer se ruda nahaja. Izdelan mora biti natančen izračun zaloga, pri čemer ni dovoljena ekstrapolacija.

Tudi pri opredeljevanju rudnih zaloga B so predpisi zelo strogi. Orudenje mora biti neposredno opazovano in opredeljeno z raziskovalnimi vrtinami in rovi. V izjemnih primerih je lahko rudno telo raziskano le z vrtanjem, vendar mora biti kljub temu genetsko in prostorsko dobro poznano. Kvaliteta orudenja, hidrogeološke in inženirsko-geološki pogoji morajo biti skoraj enako podrobno pojasnjeni kot za zaloge A. Ostalih parametrov ni potrebno tako natančno opredeljevati. Pri izračunu zaloga je dovoljena tudi delna ekstrapolacija.

Zaloge C₁ morajo biti raziskane predvsem z vrtanjem in preverjene vsaj na enem nivoju z rudarskimi deli. Znana mora biti kvaliteta in tehnološke lastnosti rude. Ostali geološki, inženirsko-geološki in rudarski pogoji so lahko znani le približno. Pri izračunu C₁ zaloga je dovoljena ekstrapolacija, tako da je količinsko dovoljeno odstopanje do 50%.

Med zaloge vrste C₂ uvrščamo možne rudne zaloge. Pogoji nastanka, velikosti, oblika in lega orudenja so določeni le po geoloških in geofizikalnih podatkih ter delno preverjeni z raziskovalnimi deli oziroma določeni po podobnosti z znanimi deli rudišča. Kakovost rude je ugotovljena na podlagi posameznih preiskusnih vzorcev in po podatkih najbližjih raziskovanih rudnih teles. Obseg zaloga C₂ se ocenjuje v okviru geološko ugodnih struktur in kamnin, v katerih se cinabaritno orudenje nahaja.

V naslednjih odstavkih se bomo srečali tudi s pojmom geoloških in eksploatacijskih zaloga. V prvem primeru gre za celotne znane količine rude ali kovine, ki se nahajajo v rudišču, z eksploatacijskimi zalogami pa označujemo tisto količino rude oziroma metala, ki ga pri danih rudarsko-geoloških pogojih lahko odkoplremo.

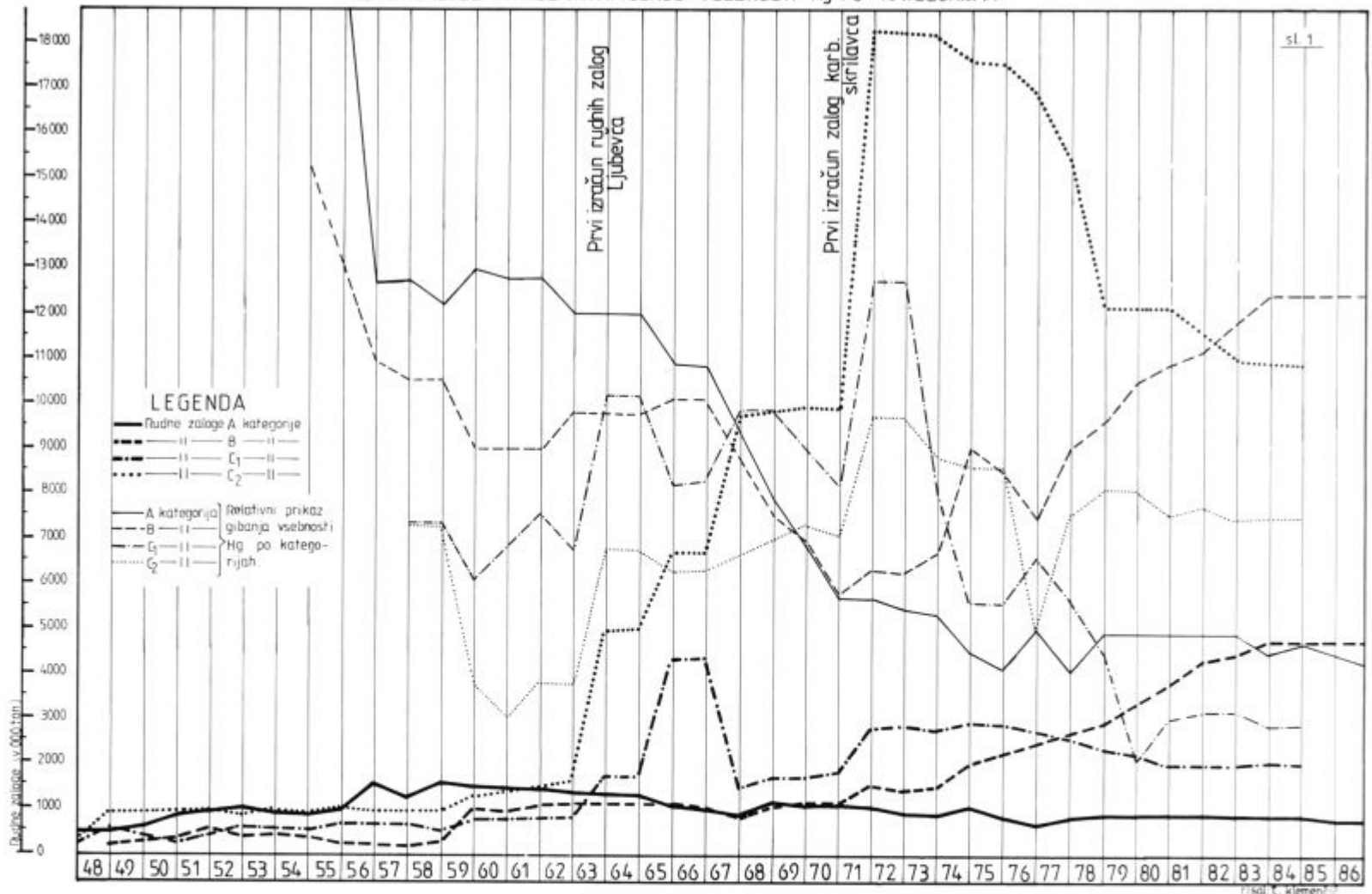
V idrijskem rudišču imamo v pogledu nastanka, predvsem pa glede na rudarsko-geološke pogoje rudarjenja, v splošnem dve vrsti orudenih območij. Prvi tip rudnih teles, tako imenovana »cinabaritna rudna telesa«, se nahajajo v različnih permških in triasnih kamninah v spodnji (pod IX. obzorjem) in zgornji (od IX. obzorja do površine) jamski zgradbi. Glavni rudni mineral je cinabarit (HgS), samorodno živo srebro (Hg) se pojavlja le v nekaterih bogatejše orudenih območjih. Drugi tip rudnih teles se nahaja v karbonskem skrilavcu v zgornji jami med IX. obzorjem in površino. Živo srebro se pojavlja v obliki samorodnega živega srebra (Hg) ali v obliki minerala cinabarita. Dosedanje raziskave kažejo, da je v orudenem skrilavcu v poprečju 38% metala, vezanega kot cinabarit (HgS), 62% pa v obliki elementarnega živega srebra. Sicer pa se odnos med cinabaritom in samorodnim Hg precej spreminja. V splošnem velja, da z večanjem odstotka živega srebra v skrilavcu sorazmerno narašča tudi delež cinabarita. Rudna telesa v skrilavcu združujemo pod imenom »karbonski skrilavec s samorodnim Hg«.

Skrilavce s samorodnim živim srebrom smo zaradi nedodelane tehnologije odkopavanja in predvsem nerešenih problemov osebne zaščite rudarjev pred strupenimi hlapi živega srebra vseskozi prištevali med zaloge, ki jih pri današnji stopnji tehnologije in ekonomskih pogojev ne moremo rentabilno odkopavati in predelovati (izven bilančne zaloge), kljub visoki stopnji raziskanosti. Z razvojem nove podetažne odkopne metode z utrjenim zasipom in učinkovito rešitvijo zaščite delavcev pred škodljivimi vplivi živosrebrnih hlapov z novo čelado-filtrom že lahko varno in uspešno odkopavamo orudene karbonske skrilavce (Bajželj, 1984). S tem so bili podani potrebni pogoji za uvrstitev skrilavcev s samorodnim Hg med tako imenovane bilančne rezerve, torej med zaloge, ki jih lahko pri znani tehnologiji uspešno odkopavamo.

Na prilogi 1 so izrisane krivulje spreminjanja količin posameznih vrst rudnih zaloga in odstotkov živega srebra v njih po letu 1947. Medtem ko je količina rude podana v absolutnih številkah, so odnosi med vsebnostjo Hg po posameznih kategorijah zaloga podani le relativno. Opozorim naj še, da prikazane količine rude predstavljajo tako imenovane geološke zaloge, ki jih zaradi različnih rudarsko-geoloških razlogov ni mogoče v celoti odkopati.

Podatki o zalogah prepričljivo govore o tem, da se nahajajo v idrijskem rudišču, kljub 500-letnemu skoraj neprekinjenemu odkopavanju, še vedno velike zaloge rude oziroma metala. Če geološke zaloge živega srebra zmanjšamo soglasno z veljavnimi predpisi, se izkaže, da doslej ugotovljene zaloge živega srebra zadostujejo za 2 do 3 desetletja pridobivanja pri enakih pogojih kot pred letom 1977. Soglasno z rudarskimi predpisi med eksploatacijske zaloge ne smemo šteti deleža C₂ zaloga, čeprav je razumljivo, da bi z nadaljnjimi raziskavami območij s C₂ zalogami dokazali dodatne količine živosrebrne rude, ki bi jo lahko odkopavali. S tem bi dobo izkoriščanja seveda še podaljšali.

RUDNE ZALOGE IN RELATIVNI ODNOS VSEBNOSTI Hg PO KATEGORIJAH

Rudne zaloge in relativni odnos vsebnosti Hg po kategorijah

Priznati je seveda treba, da zgornji podatki nikakor ne govorijo o tem, da je potrebno idrijski rudnik zapreti. Vendar pa dobijo podatki o še vedno velikih zalogah živega srebra v rudišču povsem drugačno dimenzijo, če se seznanimo z razmerjem med posameznimi kategorijami rudnih zalog in njihovo količinsko razporeditvijo v prostoru ter upoštevamo njihovo kvaliteto in razmerje med bogato in siromašno rudo. Kljub maksimalnemu odkopavanju v letih 1965 do 1975 nam je uspelo z neprekinjenimi raziskavami obdržati zaloge A kategorije približno na enaki ravni (sl. 1). Pri tem pripominjamo, da je po rudarskih predpisih dovoljeno odkopavati le rudo A kategorije. Zaradi strogih kriterijev za uvrstitev orudenih območij v kategorijo A je teh zalog danes le 3,7 odstotka celotnih zalog živega srebra v rudišču, vendar predstavljajo po količini živega

srebra večletno proizvodnjo. Z obsežnimi raziskavami cina-baritnih rudnih teles, predvsem pa skrilavca s samorodnim Hg, smo po letu 1970 stalno povečevali odstotek zalog B kategorije. Danes med B zaloge uvrščamo kar 33,9 odstotkov zalog metala idrijskega rudišča. Če odštejemo orudenje na Prontu, se nahaja 55 odstotkov B zalog v skrilavi rudi z nadpovprečno vsebnostjo živega srebra (sl. 1). Za utemeljitev in planiranje nadaljnjih raziskav je vsekakor odločilnega pomena ugotovitev, da razpolagamo v Idriji še z zelo velikimi zalogami kategorije C₂. Od vseh zalog živega srebra zajemajo približno 54 odstotkov. Z dopolnilnimi raziskavami, ki so predvidene v naslednjih letih, želimo raziskati vsaj največja in najperspektivnejša rudna telesa, ki so sedaj uvrščena v kategorijo C₂.

Prostorska razporeditev rudnih teles

V idrijskem rudišču je orudenje razporejeno v 156 rudnih telesih. 15 se jih nahaja v karbonskem skrilavcu, ostalih 141 pa v permskih, spodnje in srednjetriasnih kamninah. Rudna telesa, zelo različnih oblik in velikosti, so neenakomerno porazdeljena po celotnem rudišču, ki je dolgo 1500 m in široko od 300 do 600 m. Globina rudonosne cone je okrog 450 m in sega od Pronta (+330 m) na površini do -120 m. Razporeditev teles v vertikalni in horizontalni smeri je shematično prikazana na slikah 2 in 3.

Od 156 rudnih teles idrijskega rudišča je v celoti odkopanih le nekaj. Že raziskanih, vendar še nedotaknjenih je 15 manjših cinabaritnih rudnih teles in 13 različno velikih, orudnih območij v karbonskem skrilavcu. Preostala rudna telesa v idrijskem rudišču so že delno odkopana. Kakšen odstotek orudnih kamnin je bil v nekem rudnem telesu odkopan, je bilo odvisno od koncentriranosti in intenzivnosti orudenja, pa tudi časa, kdaj so orudenje našli in odkopavali. V preteklosti so izkoriščali samo bogatejša orudena območja znotraj posamez-

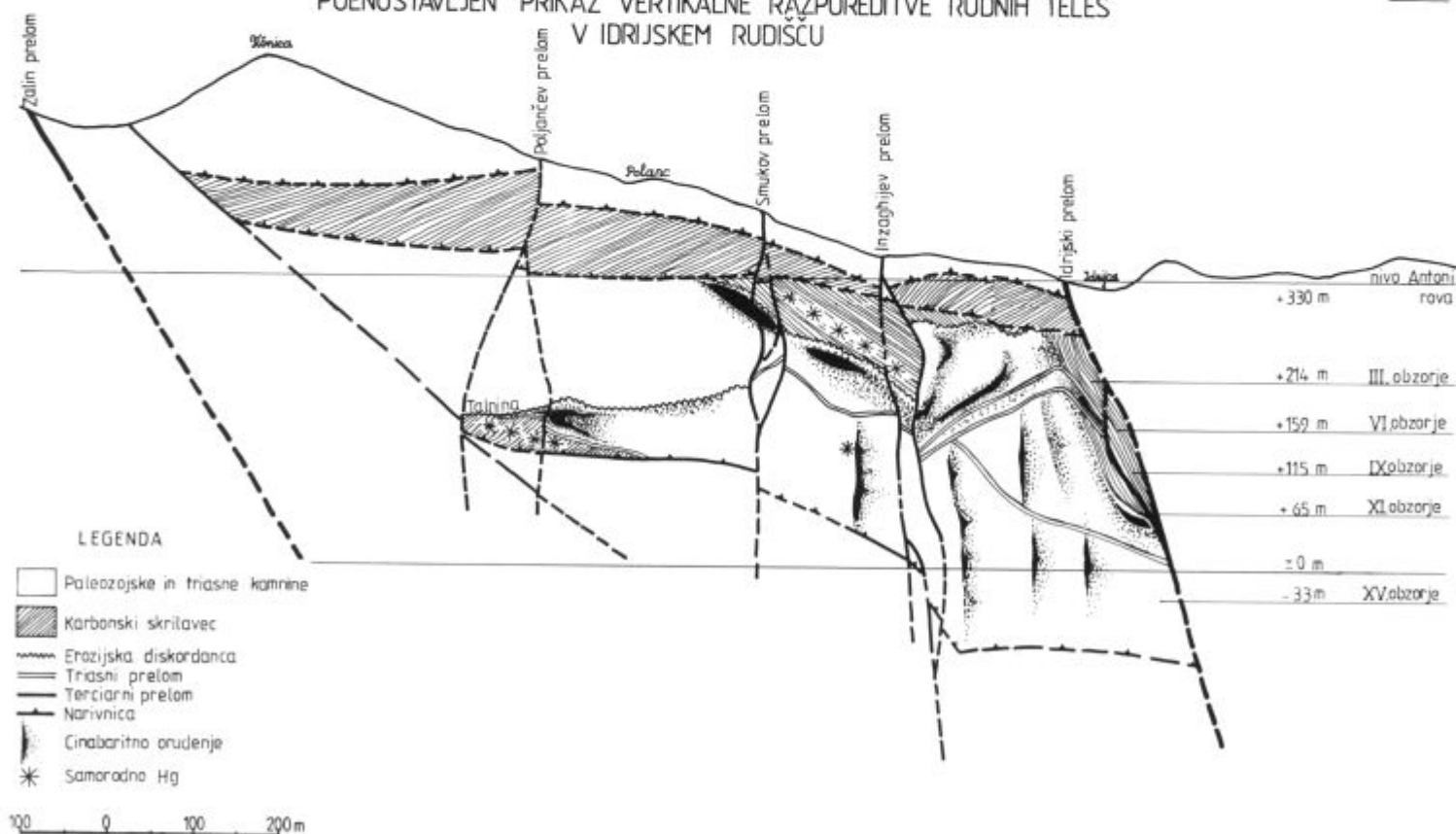
nih rudnih teles. Za današnji čas »bogata ruda« še pred petdesetimi ali sto leti prav gotovo ni bila zanimiva za odkopavanje.

Kvaliteta orudenja

Vsa leta po vojni se je izredno dinamično spreminjal tudi odstotkovni delež živega srebra v različnih kategorijah rude. Po letu 1975 nam je uspelo zaustaviti nenehno padanje odstotka v rudi A kategorije. Manjši padec v zadnjih dveh letih gre na račun siromašenja cinabaritnih rud, bogatejši skrilavci s samorodnim Hg pa v zaloge A še niso vključeni. Zelo velik pa je vpliv bogatejših samorodnih skrilavcev na odstotek živega srebra v B zalogah. S prekategorizacijo skrilavcev s samorodnim živim srebrom iz C₁ v B kategorijo je kvaliteta B zalog po letu 1973 nenehno naraščala (sl. 1), tako da je danes v poprečju 0,252%, samo skrilave rude pa 0,282%. S sorazmerno slabo selekcijo lahko v odkopanem skrilavcu dvignemo odstotek na 0,30 do 0,36% Hg. To se je pokazalo v letu 1986, ko smo odkopali 6.259 ton skrilave rude s poprečno vsebnostjo 0,365% Hg.

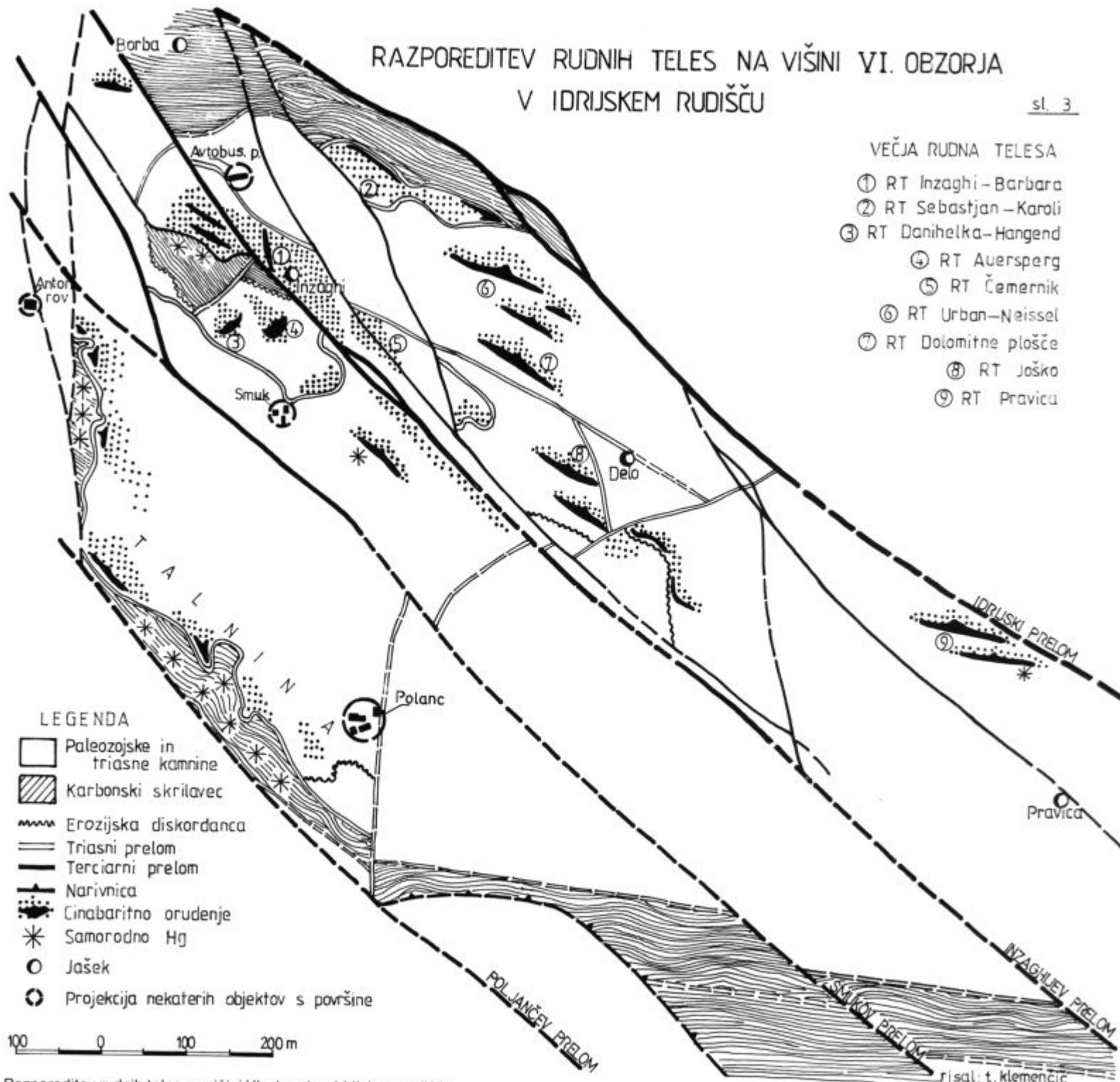
POENOSTAVLJEN PRIKAZ VERTIKALNE RAZPOREJITVE RUDNIH TELES
V IDRIJSKEM RUDIŠČU

sl. 2

RAZPOREDITEV RUDNIH TELES NA VIŠINI VI. OBZORJA V IDRISKEM RUDIŠČU

sl. 3

- VEČJA RUDNA TELESA
- ① RT Inzaghi – Barbara
 - ② RT Sebastjan – Karoli
 - ③ RT Danihelka – Hangend
 - ④ RT Auersperg
 - ⑤ RT Čemernik
 - ⑥ RT Urban – Neissel
 - ⑦ RT Dolomitne plošče
 - ⑧ RT Joško
 - ⑨ RT Pravica

LEGENDA

- Paleozojske in triasne kamnine
- ▨ Karbonski skrilavec
- ~ Erozijska diskordanca
- Triasni prelom
- Terciarni prelom
- Narivnica
- Cinabaritno orudenje
- * Samородno Hg
- Jašek
- ⊙ Projekcija nekaterih objektov s površine

100 0 100 200 m

Razporeditev rudnih teles na višini VI. obzorja v Idrijskem rudišču

risal: t. klemenčič

V prejšnjem odstavku smo govorili le o poprečnih odstotkih živega srebra v idrijskih rudah različnih kategorij. V resnici je orudjenje zelo neenakomerno porazdeljeno v različnih kamninah po celotnem rudišču. Intenzivnost orudjenja se močno spreminja od enega do drugega rudnega telesa in je odvisna od številnih litoloških, strukturnih in genetskih faktorjev, o katerih tu ne bomo razpravljali. Iz tehnoloških vidikov predelave so v Idriji že vseskozi odkopavali selektivno in pri tem ločili siromašno rudo z 0,10 do 0,50% Hg, bogato z 0,51 do 10% ter zelo bogato rudo (jeklenka), ki vsebuje več 10% živega srebra. Pri tem je bistveno spoznanje, da se odstotek živega srebra v rudi spreminja že znotraj istega rudnega telesa od sledov do jeklenke. Razumljivo je, da so zaradi boljših ekonomskih rezultatov skozi celotno zgodovino rudarjenja v Idriji vedno odkopavali samo najbogatejše dele znanih rudnih teles. To pomeni, da se je nenehoma zmanjševala količina bogate rude po posameznih rudnih telesih, sočasno je padal tudi poprečni odstotek vsebnosti celotnega rudnega telesa. Razumljivo je, da so se s tem stalno manjšale zaloge bogate rude v celotnem rudišču, pri sočasnem padanju poprečnega odstotka v bogati rudi in seveda tudi siromašni rudi. Občuten dvig poprečnega odstotka v siromašni rudi je povzročila vključitev sorazmerno bogatega skrilavca s samorodnim Hg med bilančne B zaloge (sl. 1). Od celotnih eksploatacijskih zalog idrijskega rudišča je danes v bogati rudi skoncentrirano le 9,82% metala, preostalih 90,18 odstotka se nahaja v siromašni rudi. Samo del rudnih zalog bogate rude se nahaja skoncentrirano v bogatih rudnih telesih, kot so na primer Kropač-Ziljska, Pront in Metacinabarit, vse ostale zaloge, ki jih ocenjujemo na približno 70%, pa so raztresene po celotnem rudišču in se pojavljajo v količini le nekaj ton ali nekaj 10 ton na posamezno odkopno polje.

Zaključek

Sklenem lahko, da se glede na druge velike rudnike na svetu, kot tudi glede na celotne doslej znane svetovne zaloge živega srebra, nahajajo v idrijskem rudišču še vedno sorazmerno velike količine te edine tekoče kovine. Ta podatek bistveno izgubi na svojem pomenu, če upoštevamo kvaliteto rudnih zalog, količinske deleže posameznih vrst rude in njihovo razporeditev v rudišču. K temu je potrebno dodati drago in zapleteno jamsko odkopavanje v težkih geoloških pogojih, tržne razmere in sedanje slabe napovedi o bodoči uporabnosti živega srebra. Vse to govori v prid temu, da je postopno šestnajstletno zapiranje idrijskega rudnika, soglasno s pripravljenimi idejnimi rešitvami (Bajželj, Čar, Hrovatič in sod., 1986) ekonomsko edino smiselno dejanje.

Zapiranje tako obširnega, zapletenega in pomembnega rudišča kot je idrijsko, je strokovno vsekakor izredno zahteven postopek. To seveda pomeni, da bomo na področju rudarske dejavnosti in geoloških raziskav prav do konca zapiranja v »središču življenja«. Dejstvo, da je pred nami še vrsto let obsežnih, zahtevnih del, ter občutek nujnosti in koristnosti teh del, predstavlja potrebno osnovo za pristop h kvalitetnemu izvajanju zapiranja idrijske jame. Brez strokovno temeljito podkovanega kadra in zadostnega števila dobrih knapov tega ne bo mogoče izpeljati.

Kljub vsem argumentom, ki so zapisani v tem prispevku, je odločitev o zapiranju rudnika za marsikaterega Idrijčana boleče in obžalovanja vredno dejanje. V takih trenutkih se je vredno spomniti Borgesovih besed: *Kdor izvršuje kako težko dejanje, si mora misliti, da ga je že izvršil, mora si izsiliti prihodnost, ki je tako nepreklicna kot preteklost.*

Viri

1. Arhiv Geološke službe RŽS Idrija.
2. Bajželj, U., 1984: Podetažna odkopna metoda z uporabo utrjenega zasipa. Rudarsko metalurški zbornik 31/2; 123–150, Ljubljana.
3. Bajželj, U., Čar, J., Hrovatič, A., s sod., 1986: Idejne rešitve za popolno in trajno ustavitev proizvodnje v rudniku živega srebra Idrija. Rudarski inštitut Ljubljana. Tipkopis, 296, Ljubljana.
4. Čar, J., 1976: Svetovna kriza živega srebra. Idrijski razgledi, XXI, št. 1–2, 1–8, Idrija.
5. Čar, J., 1977: Prilaganje velikih proizvajalcev živega srebra razmeram na svetovnem trgu. Idrijski rudnik bo začasno ustavil proizvodnjo. Razmere na svetovnem trgu živega srebra stagnirajo. Idrijski razgledi, (1976), 3–4, 1–10, Idrija.
6. Čar, J., 1979: Ne le kriza svetovnega trga živega srebra, ampak kriza kovine. Zbornik – Idrijski razgledi, XXII, 1–6, Idrija.
7. Čar, J., 1980: Pregled najpomembnejših živosrebrnih rudišč s posebnim ozirom na proizvodnjo v naslednjih letih. Atelje za projektiranje Idrija. Tipkopis, 1–72, Idrija.
8. Kropač, J., 1912: Über die Lagerstättenverhältnisse, des Bergbaugebietes Idria. Berg – und Hüttenmännischen Jahrbuch 60, 2–52, Wien.
9. Lužnik, M., Bajželj, U., Mencej, M., Mencej, V., 1987: Možnosti za nadaljnji razvoj rudnika živega srebra Idrija. Inštitut za ekonomska raziskovanja – Ljubljana. Tipkopis, 1–353, Ljubljana.

PROGRAM POSTOPNEGA POPOLNEGA IN TRAJNEGA ZAPIRANJA RUDNIKA ŽIVEGA SREBRA IDRİJA

Analiza o možnosti za nadaljnji razvoj Rudnika živega srebra Idrija je bila izdelana na podlagi rezultatov obsežnih geoloških in tehnoloških raziskav, ki so bile opravljene v Rudniku Idrija po letu 1977. V študiji Inštituta za ekonomska raziskovanja Ljubljana »Možnosti za nadaljnji razvoj Rudnika živega srebra Idrija« (1) so analizirane tri proizvodne (2,3,4) in dve (5) zapiralni varianti.

I. varianta – Popolna in trajna ustavitev pridobivanja rude v RŽS Idrija

Varianta predvideva takojšnjo likvidacijo vseh rudniških objektov in naprav. Da bi preprečili morebitno pogrezanje območja nad jamo, je predvideno obsežno injektiranje celotnega srednjekarbonskega bloka nad IV. obzorjem. Vsa dela bi bila zaključena v 9 letih (5).

II. varianta – Nadaljevanje proizvodnje v sedanjem obsegu, to je 28.000 ton rude letno ali cca 75 ton Hg letno

Poleg rudnih teles, iz katerih teče proizvodnja v letu 1987 KS 1/1* (Inzaghi-Barbara, Ooliti-Pravica, Rop-Koželj), naj bi aktivirali še OP KS 1/6. Vse ekonomske analize so izdelane za 15 let, vendar pa bi bila proizvodnja z dodatnimi investicijami možna še naprej. Poleg proizvodnje se predvideva vzdrževanje rudniških objektov in naprav in geološke raziskave. Nobena proizvodna varianta ne predvideva zapiranja jame (2).

III. varianta – Varianto s pospešeno proizvodnjo smo razdelili v dve podvarianti. Po prvi bi povečali proizvodnjo do polne kapacitete ene peči. Poprečna letna proizvodnja rude bi znašala 55.000 ton. Poleg rudnih teles KS1/1, KS1/6, Rop-Koželj, Ooliti-Pravica in Inzaghi-Barbara bi aktivirali še RT-KS1/9 med III. in IV. obzorjem. Maksimalna proizvodnja pa je obdelana v drugi podvarianti. V proizvodni proces bi po tej varianti v osmem letu vključili tudi drugo rotacijsko peč. Eksploatacija pa bi poleg naštetih rudnih teles potekala še v rudnem telesu KS1/9 med Antonijevim rovom in III. obzorjem. Maksimalna proizvodnja rude bi bila tako 116.145 ton letno. Poprečna let-

* KS 1/1 je kratica za rudno telo v karbonskem skrilavcu (KS) in sicer v srednjem karbonskem bloku (KS1)

na proizvodnja skozi 15 letno obdobje pa 246 ton živega srebra. Tudi v varianti pospešene proizvodnje se ne predvideva likvidacija rudišča.

Ekonomska analiza je pokazala, da Rudniku nobena proizvodna varianta ne zagotavlja ekonomskega poslovanja. Tržna analiza, ki je bila izdelana v sklopu omenjene študije, predvideva dolgoročno poprečno svetovno ceno pod 400 \$/jeklenko, kar ne omogoča pozitivnega poslovanja pri nobeni proizvodni varianti. Zato obnova proizvodnje ni upravičena. Najmanj neugodna pa je varianta z maksimalno proizvodnjo.

IV. varianta – ali varianta postopnega popolnega in trajnega zapiranja Rudnika živega srebra Idrija predvideva proizvodnjo po maksimalni varianti ob istočasni postopni likvidaciji rudniških objektov in naprav. Proizvodnja bi bila zaključena po 15 letih, vse aktivnosti v zvezi z zapiranjem pa v 20 letih (5).

Primerjava različnih variant je pokazala, da je iz narodnogospodarskega stališča najprimernejša IV. varianta. Stroški so pri postopnem zapiranju s hkratno proizvodnjo absolutno nižji kot pri takojšnjem zapiranju brez proizvodnje, narodnogospodarske koristi pa absolutno višje.

Na osnovi teh rezultatov je slovenski Izvršni svet sprejel sklep, da se sprejme Zakon, ki bo omogočil Rudniku izvedbo programa postopnega popolnega in trajnega zapiranja rudnika ob istočasni proizvodnji. Zakon o preprečevanju posledic rudarjenja v Rudniku živega srebra Idrija (6), ki je bil sprejet na zasedanju Republiške skupščine 24. septembra 1987, opredeljuje dejavnost, upravljanje, nadzor in finančna sredstva, potrebna za izvedbo programa.

Tabela 1: Pregled potrebnih družbenih sredstev po posameznih variantah za 15-letno obdobje

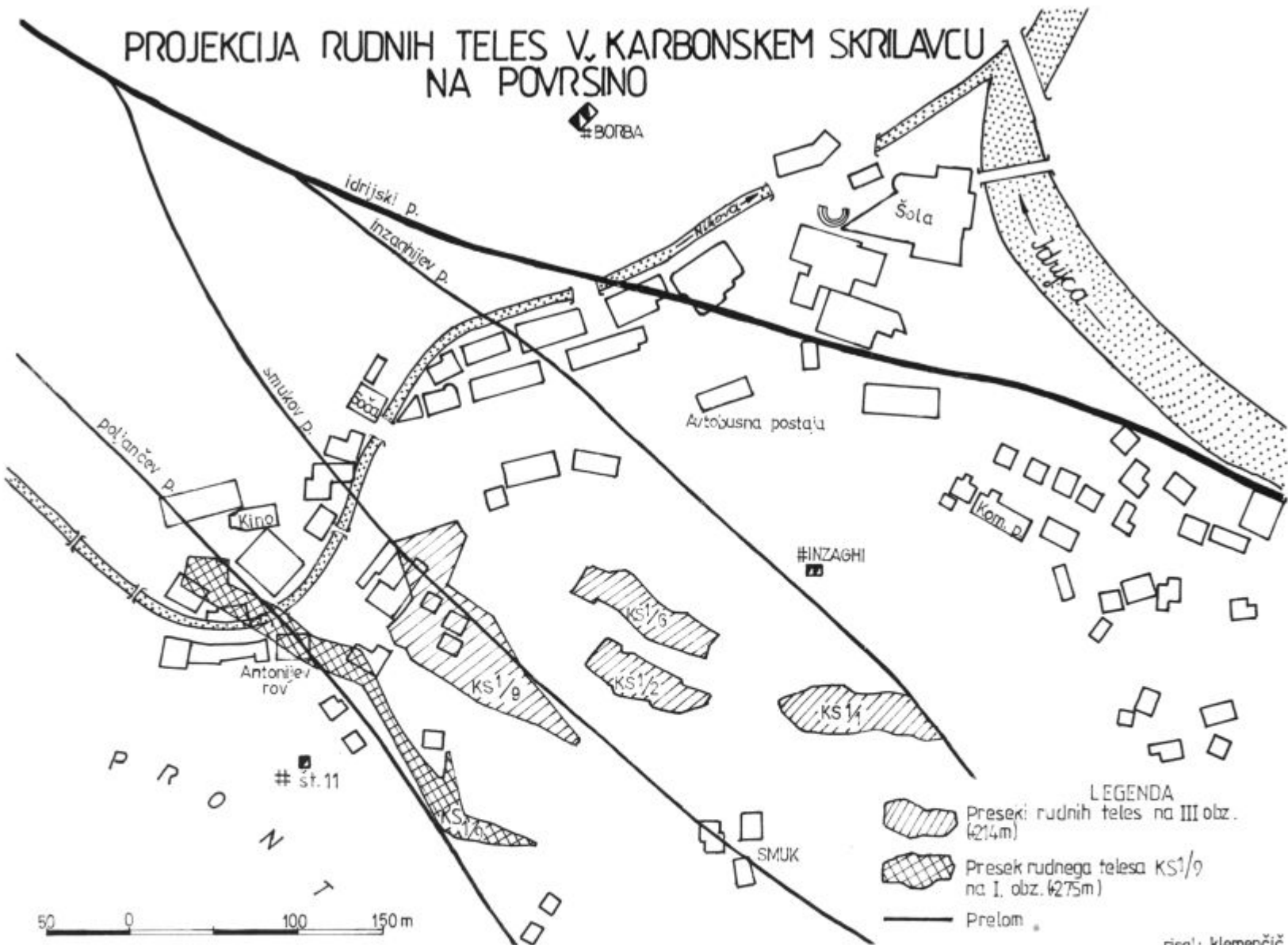
v mio din

	I	II	III/1	III/2	IV
1. Poprečna letna proizvodnja	–	70	144	232	215
2. Poprečno število zaposlenih	121	215	224	235	197
3. Čisti devizni priliv (v 000 USA\$)	–	412	4.987	12.009	10.417
4. Nepovratna sredstva za raziskave in kontrolne meritve	4.222	5.355	5.355	5.355	4.579
5. Nepovratna sredstva za neproduktivno vzdrževanje	5.694	5.923	5.923	5.923	3.273
6. Nepovratna sredstva za delno pokrivanje proizvodnih stroškov	–	3.701	3.675	2.955	3.381
7. Povratna sredstva za naložbe	–	689	1.170	2.064	2.117
8. Stroški zapiranih in konsolidacijskih del	28.308	–	–	–	12.913
9. Potrebna družbena sredstva (4 + 5 + 6 + 7 + 8)	38.224	15.668	16.123	16.297	26.263
10. Vračilo naloženih sredstev	–	1.185	1.586	2.057	1.892
11. Skupna potrebna nepovratna družbena sredstva	38.224	14.483	14.537	14.240	24.371

Opombe: Konsolidacijska dela se v varianti I in IV izvajajo s tujimi izvajalci. Pri varianti IV pa bi tudi za zapiralna dela morali najeti zunanje izvajalce.

Vsi izračuni so izdelani po cenah iz avgusta 1986

PROJEKCIJA RUDNIH TELES V. KARBONSKEM SKRILAVCU NA POVRŠINO

risal: klemenčič

Projekcija rudnih teles v karbonskem skrilavcu na površino

Program je sestavljen iz delov, ki obravnavajo proizvodnjo z investicijami, raziskave, neproizvodno vzdrževanje rudniških objektov in naprav, injektiranje in likvidacijo jamskih objektov, naprav in rudniških objektov na površini.

Analiza vseh rudnih zalog je pokazala, da je možno obnoviti modernejšo in rentabilnejšo proizvodnjo le v rudnih telesih s samorodnim živim srebrom v karbonskem glinastem skrilavcu. Za odkopavanje po tretji varianti so predvidena rudna telesa: KS1/1 med etažo III/4 in IV. obzorjem; KS1/6 med etažo

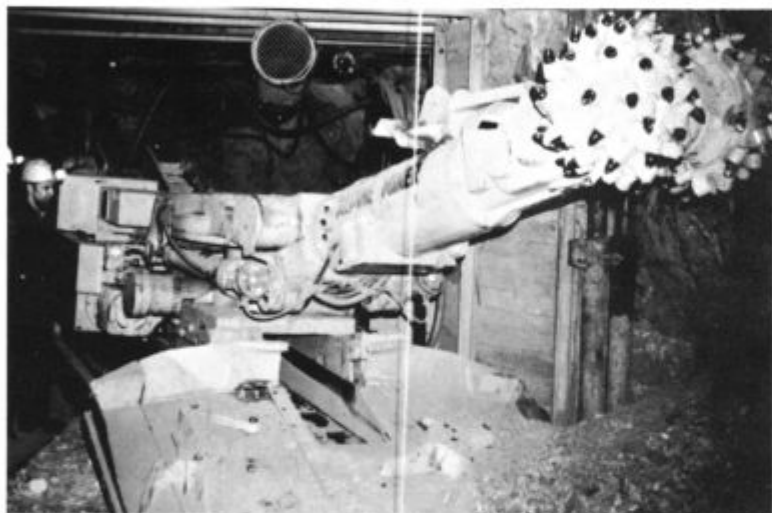
III/4 in IV. obzorjem; KS1/9 med Antonijevim rovom in IV. obzorjem; KS1/2 med II. medobzorjem in III. obzorjem; OP Ooliti-Pravica; ter OP Inzaghi-Barbara na IV. oziroma VI. obzorju.

Pri proizvodnji z novo odkupno metodo bomo mehke karbonske skrilavce nadomestili z betonskim zasipom in tako istočasno s proizvodnjo tudi sanirali rudišče.

Proizvodnja iz cinabaritnih rudnih teles Ooliti-Pravica in Inzaghi-Barbara, ki se nahajata pod IV. obzorjem, je predvidena le v prvih štirih letih izvajanja programa, in sicer se bo v tem

času selektivno pobiralo le najbogatejše dele teh rudnih teles. Orudjenje na teh dveh odkopnih poljih je za idrijske razmere nadpovprečno bogato.

S planirano proizvodnjo naj bi v 15-letnem obdobju odkopali in nadomestili s siromašnim betonom rudna telesa v celotnem južnem obrobju srednjekarbonskega bloka in proizvedli 913.560 ton rude. Proizvodnja je prilagojena tehničnim in tehnološkim zmožnostim in narašča od 75 ton v prvem letu do 373 ton v 10. letu, nato pa ponovno pade na 123 ton v 15. letu. Za predvideno višino proizvodnje je potrebno navedena rudna telesa odpreti z rudarskimi deli. Izdelati bo potrebno 1560 m prog v TH podporju in 382 m novih jaškov. Vsa dela bodo izvedena v treh letih. Poleg rudarskih gradbenih del so

Pridobivalni stroj AM-50 za odkopavanje karbonskega skrilavca, avstrijske tovarne »Alpine«. Slika je nastala pred pričetkom odkopavanja na etaži Karbon III/1. (Foto: Jože Čar)

predvidene še investicije na zunanjih objektih. Planirana je tudi nabava najpotrebnejše opreme, in sicer mehanizacije za transport na etažah in opreme za izboljšanje varstva delavcev. Investicijska vlaganja znašajo po cenah iz avgusta 1986 2,3 milijarde.

Idrijsko rudišče predstavlja kljub zapiranju še naprej veliko nacionalno bogastvo, zato je potrebno vsa perspektivna območja še dodatno preveriti z raziskavami. Zaradi izredno dobrega poznavanja rudišča bodo te raziskave kljub minimalnemu programu zadovoljile optimalne geološke kriterije. Poleg geoloških raziskav »Plan« predvideva geotehnične raziskave. V okviru teh raziskav bo potrebno izdelati stabilnostne analize za pogoje, ko bo jama potopljena do IV. obzorja. Težišče raziskav bo na ugotavljanju trdnostnih in deformabilnostnih značilnosti kamnin. Ti podatki pa bodo služili kot vhodni podatki za računalniške analize. Za potrebe projektiranja in izvajanja injektiranja bodo tudi potrebne dodatne ra-

ziskave. Osnovne hidravlične lastnosti kamnin, dobljene s temi raziskavami, bodo predstavljale osnovo za določitev sprejemljivosti posamezne kamnine za injekcijsko maso in maksimalne pritiske injektiranja.

Neproduktivno vzdrževanje delimo na vzdrževanje jamskih objektov, vzdrževanje strojev in naprav, črpanje vode in vzdrževanje zunanjih objektov. Vzdrževanje se bo s postopnim zapiranjem zmanjševalo.

Osnovne geomehanske raziskave so pokazale, da konsolidacija srednjekarbonskega bloka z utrjenim zasipom še ne bo zagotavljala varnosti za Idrijo, zato planiramo še dodatno utrjevanje severnega obrobja srednjekarbonskega bloka z injektiranjem. S pomočjo injektiranja bi utrdili območja starih zasipov in tako izdelali nosilne stebre, ki bi preprečevali posedanje.

Likvidacija jame bo potekala od spodaj navzgor in se bo izvajala postopno. Spodnji del jame (do IV. obzorja), ki ga gradijo trdne karboratne kamnine, se lahko potopi brez predhodnega zasipavanja. Pred dokončno likvidacijo bo potrebno demontirati vso uporabno opremo. Predvideno je, da bi tudi črpališče postopoma selili navzgor. Začasna črpališča bi postavili na XI. in VII. obzorju, na IV. obzorju pa bi potapljanje ustavili. Potapljanje bomo spremljali s temeljitimi meritvami in študijami in ga bomo ustavili takoj, če se bo pokazalo, da se v rudišču dogaja kaj nepredvidenega. Del rudišča nad IV. obzorjem pa bi tudi po končani likvidaciji stalno odvodnjavali. Vse jaške (Delo, Borba, Inzaghi, št. 10, Pikel, Central Delo) bo potrebno zasuti s siromašnim betonom. V zgornjem delu jame je potrebno zasuti s siromašnim betonom vse rudarske objekte, ki so zgrajeni v karbonskem skrilavcu.

Finančna konstrukcija je narejena v celoti po cenah iz avgusta 1986 in jo prikazujemo v tabeli 2. Od potrebnih sedemindesetih milijard prispeva Rudnik s prodajo živega srebra 13,7. Preostale 24,3 milijarde pa bodo glede na določilo Zakona o preprečevanju posledic rudarjenja v Rudniku živega srebra Idrija zagotovili: 53% Sklad za odpravo posledic elementarnih nesreč, 23% Republiška raziskovalna skupnost in 24% Rudnik živega srebra Idrija in Združeno delo občine Idrija.

Zakon nalaga kolektivu Rudnika živega srebra Idrija izredno zahtevno nalogo, ki jo bo ta lahko uspešno končal le, če se bo kadrovsko okreplil in če bodo pravočasno zagotovljena finančna sredstva v predvidenem obsegu.

Tabela 2

(v 10³ din)

Leto	Peri-oda	Stroški za zavarovanje okolja				Stroški odpravljanja možnih posledic				Stroški tehn. načina zapiranja			VSEGA 6+10+13
		Neposred. zap. dela	Kontrol. mentve	Neproizv. vzdrž.	Skupaj	Projekti	Razisk. za injektiran.	Injekti-ranje	Skupaj	Geološke raziskave	Proizvodnja živega srebra	Skupaj	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1987	1	316.362		851.593	1.167.955					412.000	819.338	1.231.338	2.399.293
1988	2	316.362		343.903	660.265					410.000	811.440	1.221.440	1.881.705
1989	3	316.362		301.153	617.677					410.000	1.006.016	1.416.016	2.033.693
1990	4	316.362		241.246	557.608					410.000	1.068.005	1.478.005	2.035.613
1991	5	316.362		181.384	497.746					410.000	1.148.737	1.558.737	1.056.483
1992	6	316.362		181.201	434.563					410.000	1.148.619	1.558.619	1.993.182
1993	7	316.362		89.489	405.851					71.400	1.136.725	1.208.125	1.613.976
1994	8	316.362		89.489	405.851					71.400	1.309.879	1.381.279	1.787.130
1995	9	316.362	64.000	74.023	454.385	162.372			162.372	71.400	1.388.102	1.459.502	2.076.259
1996	10	316.362	166.000	58.125	540.487	152.628		430.175	582.803	71.400	1.435.256	1.506.656	2.629.946
1997	11	316.362	200.000	40.896	557.258			877.913	877.913	71.400	1.300.591	1.371.991	2.807.162
1998	12	316.362	200.000	23.672	540.034		31.875	877.913	909.788		1.261.044	1.261.044	2.710.866
1999	13	316.362	200.000		516.362		63.750	877.913	941.663		1.264.870	1.264.870	2.722.895
2000	14	600.557	200.000		800.557		63.750	877.913	941.663		1.041.658	1.041.658	2.783.878
2001	15	671.600	200.000		871.600		63.750	877.913	941.663		969.758	969.758	2.783.021
2002	16	942.655	200.000		1.142.655		63.750	877.913	941.663				2.084.318
2003	17	490.790	110.000	140.000	740.790		63.750		63.750				804.540
2004	18		110.000	140.000	250.000		31.875		31.875				281.875
2005	19		60.000	140.000	200.000								200.000
2006	20		50.000	140.000	190.000								190.000
Skupaj		6.818.308	1.760.000	2.973.174	11.551.482	315.000	382.500	5.697.653	6.395.153	2.819.000	17.110.038*	19.929.038	37.875.835

* Op.: Od stroškov proizvodnje krije RŽS z ustvarjenim prihodkom od prodaje Hg v višini 13.729.156.000 din, otalo (3.380.886.000) je pokrivanje z dotacijo.

Viri:

1. Možnosti za nadaljnji razvoj Rudnika živega srebra Idrija. Inštitut za ekonomsko raziskovanje Ljubljana, februar 1987.
2. Investicijski program »Obnova proizvodnje živega srebra v Rudniku živega srebra Idrija, II. varianta. Rudnik živega srebra Idrija, julij 1986.
3. Investicijski program »Obnova proizvodnje živega srebra v Rudniku živega srebra Idrija«, III. varianta – I. pod varianta. Rudnik živega srebra Idrija, avgust 1986.
4. Investicijski program »Obnova proizvodnje živega srebra v Rudniku živega srebra«, III. varianta – II. podvarianta. Rudnik živega srebra Idrija, avgust 1986.
5. Idejne rešitve za popolno in trajno ustavitve proizvodnje v Rudniku živega srebra Idrija. Rudarski inštitut Ljubljana, avgust 1986.
6. Zakon o preprečevanju posledic rudarjenja v Rudniku živega srebra Idrija. Uradni list SRS, št.37/87.

K prilogam

Vse risbe, objavljene v tej številki so povezane s staro Gaso. Od tam izviram, v Gasi me je mati rodila. Gasarsko otroštvo – preživeto v letih takoj po drugi svetovni vojni – mi bo vedno drago. Drugače ne more biti. Kruh in bela kava, podmetnica, od vsepovsod segajoča revščina, povojni sosedge in predvojni gospodarji, prijatelji, vsakodnevna gasarska pot v šolo, bližnji Prod in kajpak otroška prostodušnost so mi zlahka nizali dan za dnem v neponovljivo čist venec.

Neverjetne hiše, v eni od njih smo živeli, sem že tedaj gledal svetleje, zelo človeško, ne zgolj kamen, les, omet in belež. Danes mi kdaj pa kdaj poočitajo, da te preživete starine ne znam gledati skozi kamen, les, omet in belež. Zares!

V današnjem nelogičnem, prevzetnem in razosebljenem mestnem okolju mi je dolgčas po nekdanji domačnosti. Pa mi v srcu sploh ne vre samo blag spomin na otroška leta. Ne! Za likovno čistostjo in enovitostjo starih idrijskih sosek nikdar ne bom nehal žalovati.

Objavljene risbe niso kaj posebnega, vendar mi je vseč misel, da sem spet enkrat gledal tudi mimo kamna, lesa, ometa in beleža.

Rafko Terpin

akademskemu slikarju Rafaelu TERPINU

podeljuje

Skupščina občine Idrija za uspešno in požrtvovalno delo pri odkrivanju in umetniškem upodabljanju moti-

vov rudarske Idrije in rovtarske krajine ter za prizadevno vključevanje v kulturno življenje občine Idrija

PIRNATOVO NAGRADO

Akademski slikar Rafael Terpin se že dve desetletji intenzivno ukvarja s študijsko poglobljenim slikarskim ustvarjanjem. Poleg slikarstva goji tudi grafiko in fotografijo, sistematično preučuje starejšo arhitekturo rudarske Idrije ter kmečko naselbinsko in stavbno kulturo širšega idrijsko-cerkljanskega ozemlja. Kot marljiv in vsestransko dejaven kulturni delavec se vrsto let prizadevno in uspešno vključuje v kulturno in društveno življenje naše občine.

S svojim obsežnim ter oblikovno in vsebinsko bogatim delom je Terpin doslej pripravil kar 26 samostojnih razstav; najpomembnejše so bile redno – približno vsako drugo leto, predstavljene v Idriji in bile vsakokrat deležne pozornosti številnih obiskovalcev.

Terpin je slikar, ki izpričuje pristno navezanost na rojstni kraj in na razgibano slikovito pokrajino med našim alpskim in kraškim svetom. Njegovo delo zaznamujejo številni motivi Idrije in njenih tipičnih vedut, za-

dnja leta pa zlasti motivi »rovtarske krajine«, s katerimi preizkuša različne možnosti barvnega in kompozicijskega oblikovanja. Odlikujejo ga izredne sposobnosti barvnega komponiranja, saj obvladuje kar se da široko paleto in najdrznejše barvne sestave, pri čemer se presenetljivo poslužuje čistih ploskovnih nanosov.

Slikar si kot neutrujen raziskovalec načrtuje domala neštete poti po hribovju od Porezna do Vojskarske planote, od Javornika do Čepovana, od samotnih Masor do skritih a najlepših koticov v porečju zgornje Idrije. V njegovih slikah zaznavamo globoko osebno uživanje v ambient, v katerem se spajajo prirodne lepote in stoletne žive sledi dela, trdoživosti in preizkušanj naših prednikov.

Terpinovo slikarstvo sprejemamo kot dozorelo umetniško kreacijo, ki nam zmore sprožiti čustvene odzive, pa tudi razmišljanja o naših lastnih koreninah in našem času, zato mu

podeljujemo
PIRNATOVO NAGRADO ZA LETO
1987

TOMAŽ PAVŠIČ

O VPRAŠANJU NA SPLOŠNO

Idrija med Primorsko in Kranjsko je naslov nocojšnjemu večeru. V tem naslovu sta v grobem že podana tudi predmet razprave in hkrati razrešitev vprašanja, kajti iz naslova razumemo, da gre za neko ne do kraja razjasnjeno pokrajinsko pripadnost Idrije, ki jo lahko štejemo h Kranjski ali Primorski ali k obema, ali pa tudi k nobeni izmed njiju. Bistvo vprašanja vidimo pač v izrednem gospodarskem pomenu, ki je zlasti v preteklosti odlikoval to naše drago mesto med gorami; vidimo ga v pomenu in veličini Idrije, ki sta bila takšna, da bi si ju želelo vsako veliko deželno središče. Idriji pa zaradi usodno določenega zemljepisnega položaja ni bilo mogoče, da bi si podredila širše upravno območje, saj so bile ob njenem nastanku tako rekoč »vse parcele že razdeljene«. Idrija se razmeroma pozno pojavi v skoraj neobljudenem kraju, daleč od glavnih poti, stisnjena med Kobalove planine in Zagodov vrh, tam nekje za devetimi gorami, na robu ali že tudi čez rob, kakor se pač vzame, od zdavnaj oblikovanih fevdalnih in državnih dinastičnih ozemelj nekdanje Kranjske in nekdanje Goriške, oziroma natančneje, Tolminske (ali Tolminskega), ki je tedaj bila v rokah čedajskega mesta in njenih zakupnikov pod oblastjo slavne beneške republike.

Priznam, da je razpravljanje o kranjski ali primorski pripadnosti Idrije danes časovno že preseženo, ne le zato, ker je Kranjska kot zgodovinska in politično upravna enota prenehala obstajati leta 1918, ampak tudi zato, ker se danes vprašanja regionalizma in urejanja javne uprave postavljajo in rešujejo na drugačne, času in potrebam primerne načine. Osemnajstega leta je sicer razpadla tudi Primorska v avstrijskem smislu, a zaradi poznejše zgodovine je pojem Primorske še bolj zaživel in se aktualiziral, živo prisoten ostaja vse do naših časov, če hočete, vse do prireditev Primorska poje, ki se začnejo te dni. Bolj kot Kranjska se je ohranil pojem Notranjska (bolj izvirno Notranjsko ali po Levstikovo, »Notranje«) in ta ima še vedno nekaj veljave. V zvezi z Idrijo pride torej v poštev pogovor o Kranjski in predvsem tudi o Notranj-

ski po eni strani, po drugi pa o Primorski »v malem«, se pravi o Goriški.

Na začetku moram priznati, da se teh vprašanj nisem lotil kot zgodovinar, ker to tudi nisem (med vami pa je več takih, ki to snov dobro poznajo in jih že zdaj prosim, da bi se oglasili v poznejši debati), pač pa kot radoveden občan, ki bi si rad prišel na jasno glede nekaterih stvari iz naše preteklosti. Saj ni tako redko, da se med nami slišijo pogovori o tem, kam je Idrija spadala, komu je pripadala, oziroma na katero stran se zadnje čase nagiba. In čeprav je preteklost res velikokrat lahko le predmet akademskih razprav, pa sodobno povezovanje občin v večje skupnosti v živo prizadeva vsakega občana, saj ni vseeno, kakšno zdravstveno oskrbo bo imel in kakšne možnosti izobraževanja se mu obetajo, če se omejimo samo na ti dve življenjski področji. Ko sem začel brskati po strokovni literaturi, odkrito povem, »brskati«, ker za dolge študije na račun svojih konjičkov je pač življenje prekratko, sem spoznal, da bi lahko o tem priredili obširen simpozij. . .

Naša evropska miselnost, ki korenini v grški sredozemski kulturi, je vajena sprejemati svet kot znan in skoraj do potankosti oblikovan obljudeni planet. Ne moti nas bogastvo pestrosti nekaterih ozemelj in držav, ne zgodovinska zapletenost srednjeevropskih dežel, res pa je, da se je težko dokopati do jasnega pregleda. So dežele, manjše in večje, pokrajine, področja in podpodročja, ki so dobila svoja imena že v najstarejših časih, v antiki ali še prej, kot, recimo Kranjska, ki je bila v času Rimljanov znana kot del Panonije pod imenom Carniola; druga so bila poimenovana po kakih vladarjih, kot npr. Vojvodina, Hercegovina, Banat, nekatere dežele so dobile svoje ime po narodih, ki so jih naseljevali, recimo Bavarska, Lombardija (Langobardi), pa tudi Slovenija, Hrvaška, Srbija, nekatere spet po funkciji in svojem značaju, tako npr. Vojna Krajina, Kordun, Marke v Italiji (po frankovski mejni ali »Mark-grofiji«). Nekatera imena dežel so čisto zemljepisna, sem bi šteli Piemont (=Podgorje), ki leži pod alpskim lokom, pa tudi našo Gorenjsko in Dolenjsko, navsezadnje tudi Primorsko, ki pa je naše najmlajše pokrajinsko ime in je bolj v

rabi šele od srede prejšnjega stoletja. Drugače je, kot smo slišali, s Kranjsko, ki je prastaro ime, s slovansko ali slovensko preoblikovanim starim Kar- v Kra-. Ko rečemo Kranjska smo pa že pri našem vprašanju. Naj zdaj sledi oznaka za to deželo, kot jo najdemo v Mali enciklopediji (Ljubljana, 1960).

KRANJSKA IN NOTRANJSKA

Kranjska – zgodovinsko ime za pokrajino, ki je v različnih časih obsegala različno velike dele današnjega slovenskega ozemlja. Pred rimsko osvojitvijo je bila poseljena z Iliri in Kelti. V času Rimljanov (Carniola) je bila del rimske Panonije. Okrog 500–568 je bilo ozemlje Kranjske pod Ostrogoti in Langobardi, potem so jo naselili Slovenci. V času od 625–58 je bila v sklopu Samove plemenske zveze, okrog 800 je postala frankovska marka, ki je med madžarskimi vpadi propadla, obnovljena je bila v drugi polovici 10. stoletja. Sprva je obsegala samo Gorenjsko in okolico Ljubljane ter Notranjsko do Hrušice, Slovenska marka (današnja Dolenjska) pa je imela v njenem okviru poseben upravno-političen značaj. 1335 je prišla v posest Habsburžanov, ki so se po letu 1364 začeli imenovati vojvode. Habsburžani so utrjevali oblast na poti k Jadranu in širili Kranjsko, priključili so ji Postojno, Lož, Vipavo, ok. 1440 Belo Krajino in Pazinsko kneževino, 1466 in zatem Reko, Kastav, Moščenice, Senožeče, Prem, Devin, 1468 so tesneje navezali nanjo tudi Trst, 1783 Idrijo. 1809–13 je bila Kranjska del Ilirskih provinc. S propadom Avstrije 1918 je Kranjske kot posebne upravno-politične enote konec. Večji del je bil vključen v Kraljevino SHS, manjši del pa po rapalski pogodbi 1920 pridružen Italiji. – Tako Mala enciklopedija.

Izrazi Kranjsko, kranjski, Kranjec v zvezi z našo preteklostjo se nam odkrivajo kot mnogo širši zemljepisnozgodovinski pojmi in ne le kot oznaka za to čisto določeno slovensko deželo ali pokrajino ter ljudi, ki na tem ozemlju živijo. Ker je bila to osrednja slovenska pokrajina in po večini avtohtono naseljena s slovenskimi ljudmi, pa tudi zato, ker se izraz Slovensko, Slovenci nista uporabljala, četudi sta bila nekaterim znana, je v določenih obdobjih slovenske zgodovine veljala »Kranjska« za vso slovensko domovino, »Kranjec« je pomenilo Slovenec, »kranjščina« pa slovenščina. Tudi ko že ni bilo več potrebe da bi Kranjsko uporabljali kot soznačnico za Slovenijo, so nekateri (ne iz kakega neznanja) zaradi ustaljene navade, pa tudi zaradi slogovno literarnih potreb še pisali in govorili kranjski namesto slovenski, velikokrat so s tem tudi hoteli ohraniti neko nepretrgano figurativno tradicijo. Tako seveda Prešeren misli na Slovence, ko optimistično naznanja, da »vremena Kranjcem bodo se zjasnile«; tudi Trubar, tako kot Prešeren, v časih slovenščino imenuje kranjščino, vendar pa sta oba ob pisanju svojih temeljnih del imela v misli in besedi Slovence, tako Trubar v svoji prvi knjigi, kot Prešeren v Sonetnem vencu. Dandanes pa ta zamenjava kranjski za slovenski ali uporaba figure »pars pro toto« seveda nima več

nobenega smisla in zveni posiljeno, če ne že kar robato. Drugače pa je, kot rečeno, za preteklost, ko je bilo v vsem, kar je bilo »kranjskega«, mnogo našega narodnozavestnega naboja, simbolike in ponosa nad svojo etnično istovetnostjo.

Ko govorimo o Kranjski v zvezi z Idrijo, pride predvsem v poštev del Kranjske, namreč **Notranjska**; zato pogledjmo še, kaj pišejo leksikoni pod tem geslom.

Notranjska – pokrajina v jugozahodni Sloveniji, del stare Kranjske; sega od južnega roba Ljubljanske kotline do Brkinov, Krasa pri Senožečah, Vipavske doline in Idrije; k njej spadajo Bloškorakitniška planota, Logaško polje, Žirovski hribi, Loška dolina, Cerkniško polje, Planinsko polje, planote Javorniki, Nanos in Hrušica ter Sp. in Zg. Pivka. (Mala enciklopedija, 1960).

Notranjska – pokrajina v Sloveniji, jugozahodni del nekdanje pokrajine Kranjske. Sega od Ljubljane do hrvaške meje v območju Snežniške planote, do slovenskega dela Istre v Brkinih, čez Hrušico in Nanos v Zgornjo Vipavsko dolino ter na Idrijsko. Z Dolenjsko se stika v soteski lške in na zahodnem obrobju Loškega potoka, z Gorenjsko pa na razvodju Ljubljani in Sore (Leksikon CZ, 198.).

Že ti dve oznaki si med seboj nekoliko nasprotujeta. Četudi gre le za obrobne predele. Če prva pravi, da spadajo k Notranjski Žirovski hribi, bi se razumelo, da gredo tja tudi same Žiri, toda druga oznaka trdi, da se stika Notranjska z Gorenjsko na razvodju Ljubljani in Sore, kar pa bi od Notranjske izključevalo vse žirovsko ozemlje, ki je potemtakem že Gorenjska. Upravna razdelitev, veljavna najmanj od leta 1868, Žiri in okolico prišteva k idrijskemu sodnemu okraju, slednji pa je bil, kot znano, del političnega okraja oziroma okrajnega glavarstva Logatec, torej enega od obeh notranjskih okrajev. Vsekakor v upravnem smislu pojem Notranjske tudi v preteklosti ni obsegal vedno enakega ozemlja. V terezijanskem času so Kranjsko v glavnem predstavljale tri kresije ali okrožja: ljubljansko (Gorenjska), novomeško (Dolenjska) in postojnsko (Notranjsko), nekaj podobnega je bilo v času francoskih ilirskih provinc, le da je takrat Vipava spadala pod goriško okrožje. V znamenitem delu Petra Kozlerja Kratek Slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva (Dunaj 1854) avtor zadevno ozemlje imenuje Postojnski okrog (Notranjsko) in omenja novo upravno razdelitev iz leta 1849, ko je cesar deželo razdelil na 10 okrajnih glavarstev (leta 1868 se število rahlo poveča). Zadnjega pol stoletja avstrijske dobe je na ta način Notranjska združena v glavarstvih Logatec in Postojna, s tem da Vrhnika v tem času spada k ljubljanskemu okoliškemu okraju, razen v času državnozborskih volitev leta 1907, ko sta »povečano« Notranjsko predstavljala dva volilna okraja, s sedežema na Vrhniki in v Postojni.

Tudi po zadnji vojni pojem Notranjske ni več jasen. Medtem, ko smo na Idrijskem Notranjsko šteli le kot spomin na preteklost in se je predstava o Notranjski kot ozemlju premaknila

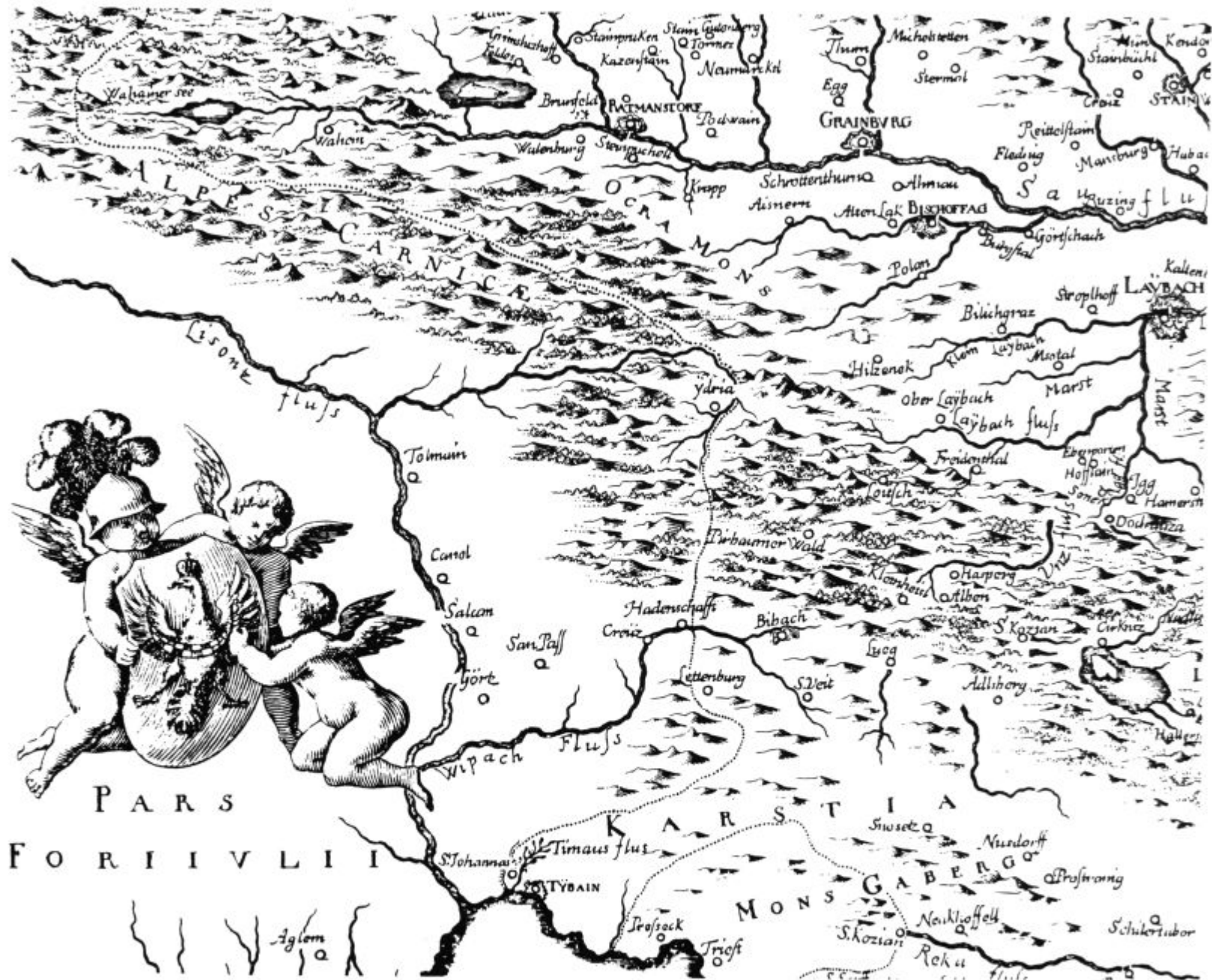
nekam tja proti Logatcu in Cerknici, pa je ambicioznejša Postojna želela postati nekakšna notranjska prestolnica. V času »velikega« postojnskega okraja tam okrog leta 1950 je pod Postojno v resnici spadalo nekaj klasičnega notranjskega ozemlja s Cerkniško in Loško dolino ter z Blokami. Tudi postojnski muzej je dobil ime kot Notranjski muzej. Oznaka »notranjski, notranjska, notranjsko« se danes uradno uporablja precej pragmatično in elastično. Na Vrhnikih je npr. sedež Notranjskega zdravstvenega doma, ki deluje še v občinah Idriji, Logatcu in Cerknici, v Postojni pa imajo npr. sedež nekatere medobčinske organizacije za kraško-notranjsko regijo (občine Postojna, Cerknica in Ilirska Bistrica). Raztežljivost in prehodnost Notranjske je res zanimiva, če pomislimo, da nekateri nekdanji notranjski kraji v Brkinih danes spadajo pod Sežano, ki je bila v preteklosti goriško-primorska, Cerkljansko kot del idrijske občine – pa v zdravstvenem oziru spada pod »notranjsko« Vrhniko, četudi je stoletja spadalo h Goriški. Edino Vipava je nekako pozabila na nekdanje sorodstvo z Notranjsko. . . Tudi z Notranjsko in ne le z Idrijo je torej velika zmešnjava. Pa o tem še na drugem mestu.

PRIMORSKA

Deželno ali pokrajinsko ime »Primorska«, oziroma starejše Primorsko, po svojem izvoru ni ljudsko poimenovanje, pač pa je sčasoma zaradi pomenske določljivosti in tudi lepe slovenske oblike pa seveda zaradi uradne rabe prišla v ljudsko zavest. Ime je iznašla Avstrija v časih, ko si je vneto prizadevala postati močna sila na Jadranu in ko je bil Trst z Goriško ter Istro v odnosu na druge avstrijske dežele res obmorska ali primorska dežela. Zanimivo je, da v prvih desetletjih 17. stoletja Trst in Reka nista pripadala nobeni deželi in nista imela deželnih stanov. Sto let pozneje, 1719, postaneta svobodni pristanišči. Sredi 18. stoletja (1747), že v času Marije Terezije, spadajo pod deželno vlado v Ljubljani, ki se je imenovala »kameralno-komercialna-politična reprezentanca«, Kranjska, Goriško-Gradiščanska, Trst in Reka, isto leto pa tudi ustanovijo Merkantilno provinco **Primorje**, ki obsega Trst, Reko, Oglej, Bakar in Kraljevico. Po številnih reformah se Goriško-Gradiščansko osamosvoji s svojo deželno vlado. **Primorska** v pravem pomenu nastane šele leta 1849, ko tako imenovano Kraljestvo Ilirija razpade na tri oziroma pet kronskih dežel, ki so obsegale upravna področja Vojvodine Koroške, Vojvodine Kranjske in nove dežele Primorske. Tu moramo nazaj k Napoleonu. 14. oktobra (ali »kozaprška« kot je pisalo na razglasu) leta 1809 je Napoleon v svojem glavnem stanu v dunajskem dvorcu Schönbrunnu izdal razglas o ustanovitvi Ilirskih provinc. Vanje so bila vključena področja Koroške južno od Drave, Goriške vzhodno od Soče, Trsta, Istre, Hrvaškega Primorja in Dalmacije z Dubrovnikom. Ko se je leta 1813 vrnila Avstrija, je leta 1816 ozemlja bivših Ilirskih provinc, razen Dalmacije (ki se je že itak štela za kraljestvo) povzdignila v Kraljestvo Ilirija in veliki cesarski orel je dobil še en ščit, grb z

ilirsko argonavtsko barko. Sčasoma so od Ilirije odpadla nekatera ozemlja, najprej del Hrvaške, potem pa še Koroška. To fiktivno kraljestvo (tudi ob robu kovancev je med vladarskimi naslovi med drugim pisalo REX ILLYRIAE) je razpadlo leta 1849, ko iz njega spet vstaneta vojvodini Koroška in Kranjska ter iz treh kronovin sestavljena dežela pod imenom Avstrijsko Ilirsko Primorje, pozneje znano kot Primorska (Küstenland). (Leta 1866 začne izhajati v Trstu slovenski list z zanimivim naslovom Ilirski Primorjan.) Primorska je torej skupno ime za tri avstrijske (natančneje: cislajtanske) kronske dežele in sicer Pokneženo grofijo Goriško-gradiščansko, Mejno grofijo Istro in Samosvoje mesto Trst. Čeprav so vse tri dežele imele lastno deželno zastopstvo, so bile vendar podrejene državnemu namestniku (Statthalterju) s sedežem v Trstu in v Trstu so imela sedež tudi višja sodna in finančna oblastva, skupna za vse tri dežele. Upravna urejenost je bila nekoliko drugačna kot na Kranjskem. Takšna Primorska je obstajala do leta 1918, se pravi slabih sedemdeset let, vendar se je v tem času precej utrdila; ker je bilo to tudi obdobje oblikovanja in izražanja slovenske narodne zavesti (in hrvaške v Istri), je imela pomemben vpliv na celoten kulturnopolitični razvoj slovenskih dežel. Pri tem je seveda treba še posebej poudariti pomen Trsta, ki je po Cankarju v prisposodbi predstavljal slovenska pljuča, in Gorice, ki je postajala eno najpomembnejših slovenskih kulturnih središč. Deželna meja je v naši okolici takrat potekala od Bevkovega vrha proti Javorjevemu dolu, pustila je Jazne Primorski (oziroma Goriški) in se spustila do Vrščeve, kjer je prestopila Idrijo, se povzpela na dobrih tisoč metrov visoki Jelenk, obkrožila Krnice in Kanomljo do Oblakovega vrha, v loku obšla Vojskarsko planoto, ki jo je puščala Kranjski, in se nato usmerila proti jugu na Predmejo in Šturje. Na odseku od Likarja v Mrzlem vrhu pa skoraj do Gačnika na Vojskem je to hkrati znamenita idrijsko-tolminska meja iz leta 1607. Po zlomu stare Avstrije 1918, oziroma po rapalski pogodbi iz novembra 1920, je Italiji pripadla vsa Primorska, poleg tega pa še večji del notranjske Kranjske, občina Bela peč na Gorenjskem, od Koroške pa trbiški okraj oziroma Kanalska dolina.

Izraz Primorska in Primorci, ki sta bila že pod Avstrijo trdno prišla v splošno zavest (le spomnimo se zgodovinske razglednice idrijskih kolesarjev spred prve vojske, ko so bili na izletu »pri Maruškovcu na Primorskem«!), se je poslej razširil na vse ozemlje in ljudi tostran nekdanje meje. Ob bolj ljudskem izrazu Primorska je ves čas živel tudi bolj uradni ali tudi pesniško občuteni, vsekakor pa bolj knjižni izraz Primorje, ki je zaradi morebitne zamenljivosti s hrvaškim Primorjem dobil še prilastek slovensko, torej Slovensko Primorje; s tem je bilo ozemlje tudi časovno in zemljepisno bolj določeno, saj je bilo jasno, da ne gre za Primorsko v avstrijskem smislu, pač pa za Primorsko brez hrvaške Istre. SNOS je Primorsko priključil k Sloveniji in Jugoslaviji že takoj po kapitulaciji Italije. Pokrajinski odbor OF se v začetku imenuje PO OF »za Primorsko Slovenijo«, pozneje pa za Slovensko Primorje, podobno se vrhovno ljudsko predstavništvo za Primorsko imenuje PNOO

Izrez iz zemljevida Kranjske v Valvasorjevi Slavi (1689). Viden je obmejni položaj Idrije, ki takrat še ni bila vključena v kranjsko deželo.

za Slovensko Primorje in Trst. Državno upravo za Primorsko je do priključitve predstavljala Vojaška uprava Jugoslovanske armade za Istro, Reko in Slovensko Primorje. Slovensko Primorje je bilo dolgo časa po vojni uradno in splošno priznano ime za vso Primorsko. Tako se je imenoval tudi radio s studiom v Ajdovščini. Do priključitve so avtomobili imeli re-

gistrske tablice SP (=Slovensko Primorje). Pozneje je bilo ustanovljeno ministrstvo za novoosvojenе kraje s sedežem v Opatiji, v letih 1949–1952 pa je večji del Primorske (brez Kopršćine) obsegala Goriška oblast s sedežem v Postojni (beseda »oblast« je rusko-srbskega izvora in bi jo bili morali posloveniti, saj v tej obliki ustvarja pri jezikovno neizobraže-

nih napačno pojmovanje!); severna Primorska je bila v letih 1955–1965 združena v goriškem okraju, vsa Primorska pa v letih 1962–1965 v koprskem okraju. Po tem letu se ustanavljajo razni medobčinski forumi, ki pa nimajo oblastnih funkcij, še veliko pa je seveda kulturnih, strokovnih in drugih organizacij, ki obsegajo severno, južno, ali tudi vso Primorsko. Posebno severna Primorska s svojimi štirimi občinami se je uveljavila kot dokaj povezano in zaokroženo ozemlje, ki bi ga že lahko pisali z veliko začetnico.

O POJMU »PRIMORSKA«

Z doslej razloženima oznakama Kranjske oziroma Notranjske in Primorske smo skušali razbiti lupino okoli jedra vprašanja, ki se glasi Idrija med Primorsko in Kranjsko, vendar bi k temu rad dodal še nekaj besed v zvezi z imenom Primorska (Slovensko Primorje), saj imam sedaj priložnost, ki se mi le redko ponuja. Kot Cerkljana, Idričana in Primorca me namreč zelo moti, da so nekateri geografi, za njimi pa časnikarji in turistični ter drugi javni delavci začeli preganjati ali izpodbijati legitimnost imena Primorske za vso »zaledno« Primorsko, ker mislijo, da je to izključno zemljepisna opredelitev (v smislu klime in podobnega). Primorska, zlasti še Slovensko Primorje, je zanje, tako kot žal piše tudi v Leksikonu CZ (ki ga ima skoraj vsak šolar), le obmorski pas od Milj do izliva Dragonje. Profesor Ivan Gams je pred leti v neki polemiki v Delu navedel, da nekateri geografi menijo, da je Primorska pač tam, kjer je klima primorska, to pa pomeni, da mora januaraska temperatura biti nad 0° (poprečna namreč, saj bi v nasprotnem primeru morali vzeti primorskost celo Portorožu, ki je imel letos sredi marca -4!). No, Gams se zaveda, da je druga opredelitev Primorske zgodovinska, medtem ko je množica drugih pišočih ljudi izgubila ves »zgodovinski spomin«, kot je rad podarjal rajnik Bojan Stih. Častna izjema je bil Anton Melik, ki je leta 1960 še izdal knjigo z naslovom Slovensko Primorje. Pri podrobnem opisu je deželo razdelil na Goriško Primorje in Koprsko Primorje, ker sta takrat pač še bila dva okraja kot dve zaokroženi celoti, ki pa obe skupaj sestavljata Primorsko oziroma Slovensko Primorje. Spreminjati pojem in mu jemati njegov neokrnjen in splošno priznan pomen, se mi zdi sila neodgovorno delo, v našem primeru še toliko bolj, ker imamo kar dovolj jasen in določljiv izraz Obala, če že nočemo reči kar Slovenska Istra, ki menda ni preveč všeč nekaterim Italijanom in na žalost tudi nekaterim Hrvatom, kot sem slišal. Saj **Primorje** vendar ni samo tisto, kar imajo v spominu in asociacijah poletni dopustniki iz notranjosti: vonj po ribah, plaže, palme, vinogradi, briškola in trešet. . . Primorje je lahko tudi cela pokrajina ali dežela, ki si je pridobila ime zaradi svoje lege ob morju. Kilometri in podoba narave ne morejo biti edino merilo. Primorska ali Slovensko Primorje – namerno pišem oboje z veliko začetnico, ker mislim, da je to edino pravilno in da so jezikoslovci naredili napako, ko so se vdali ozkim pogledom nekaterih geografov – je zgodovinsko *ime de-*

žele; če sta se upravni sistem in ozemeljska razdelitev spremenila, ni prav nič nujno, da nasilno preganjamo uveljavljene pojme in ustvarjamo novo zmedo. Saj tudi nimamo vipavske občine, dolenskega okraja, vendar pa vsakdo ve za Vipavo, Vipavsko dolino in za Dolenjsko ter si ta področja tudi zna predstavljati. Tiste geografe, ki so precej krivi za nove nejasnosti in zmešnjavo, bi vprašal, ali ne vedo, da je na Poljskem dežela Pomorjansko, po poljsko Pomorze (po nemško znana kot Pommern, odtod tudi Pomeranija), ki je po površini za tretjino večja od Slovenije in najbrž povsod ni morskih vplivov.

Kaj pa Slonokoščena obala, ki je za četrtno večja od Jugoslavije in je od Abidjana tja gor do Malija in Zgornje Volte gotovo več od 1.000 kilometrov. Pred tremi leti sem v Naših razgledih sledil polemiki ob izidu angleško-slovenskega slovarja. Nekdo se je usajal, da Primorska ne sme biti po angleško Sealand, ker je to dežela ob morju. Ni mi bilo prav jasno, kaj jezi polemika, a zdi se mi, da Angleža prav malo briga, do kam na Primorskem segajo morski vplivi! Navsezadnje, kaj pa bi rekli o Novi Zelandiji, saj Zelandija vendar pomeni tisti del Nizozemske, ki je pod morsko gladino in je zavarovan z nasipi, na Novi Zelandiji pa so menda tudi visoke gore. In Jugoslavija je tudi sredozemska država, čeprav v Banatu gotovo ni sredozemskega podnebja. . .

POLOŽAJ IDRİJE SKOZI ZGODOVINO

Do leta 1918

Nesporno je, da začetki Idrije odnosno začetki rudnika segajo vsaj v leto 1490, če ne že nekaj let nazaj, vendar je doslej znana najstarejša datirana listina o idrijskem rudniku (o Idriji kot današnji Spodnji Idriji obstajajo še precej starejši dokumenti) zapisnik čedadjske mestne občine z dne 19. avgusta 1493. Letnico 1490 je omenjal že Hitzinger, najbolj utemeljila pa jo je dr. Marija Verbičeva, ki je leta 1960 napisala inavgurralno disertacijo z naslovom Idrijski rudnik v 16. stoletju. Nekaj sledečih podatkov povzemam po njenih ugotovitvah. Idrija je v začetku spadala pod Tolminsko gospostvo, tega pa so imeli v zakupu od Čedadjske občine bogati čedadjski plemiči, tako imenovani tolminski konorti (consor tes tulminensis). Ti so večkrat prihajali v navzkrižje z uradnimi predstavniki Benetk na idrijskih tleh in so bili še posebno trd oreh za Habsburžane, ki so se jih po prevzemu Tolminske in Idrije 1509 skušali odkrižati. O prav dramatičnih in desetletja trajajočih sporih med enimi in drugimi pišejo razni avtorji, največ o vsem tem je zbrala že omenjena dr. Verbičeva, ki kot znanstvenica in avtorica sodeluje v pripravi nekaterih del za petstoletnico Idrije. V zgodovini je bilo pač tako, da je Idrija vsem dišala in bi jo vsak rad imel. Zasluge za to pa je imel seveda samo bogati, nekoč edinstveni idrijski rudnik.

Najprej nekaj zgodovinskih podatkov. Od prve polovice 14. stoletja, ko so oglejski patriarhi na dotlej neobljudenem gora-

tem področju ob Zgornji Idriji in pritokih začeli naseljevati nove podložnike, se je svet le počasi krčil in število ljudi je bilo izredno majhno. V 16. stoletju skoraj še ne poznamo stalne naseljenosti, izjema pa je seveda rudnik; kolonizacija napreduje počasi, vendar ima Idrija že leta 1614 1.400 duš! Ko je Idrija 1509 dokončno prišla v roke Habsburžanov, se ni kaj prida spremenilo, saj so fevdalni odnosi ostali enaki, vendar pa se je hitro začelo kazati, da se bo Idrija s svojim bogatim rudnikom počasi osvobajala tolminske nadrejenosti, saj je rudnik od avstrijskih vladarjev dobival posebne rudarske zakone in okrog Idrije se je izoblikovala Idrijska župa. Nadvojvoda Ferdinand II. je leta 1597 proglasil Tolminsko za svojo last ter jo je izročil avstrijski dvorni komori, leta 1598 pa je tudi dal sestaviti nov urbar, v katerega so že vključili tudi novonaseljene kraje, med njimi Nemško Idrijo z idrijsko župo vred. Ko je deželni knez odvzel čedajski družbi tolminsko gospostvo, je kmalu zatem Idrijo izločil iz tolminskega urbarja. Stvari so sicer šle bolj počasi, kot je želel vladar, in Idrija se bolj osamosvoji od Tolminske šele v začetku 17. stoletja. Pomemben je datum 6. april 1607, ko je bila idrijska župa dokončno izvzeta iz tolminskega gospostva ter so jo skupaj z rudnikom podredili dvorni komori.

Deželskosodne meje novega idrijskega gospostva so se 1607 ujemale s tistimi, v okviru katerih se je izvršila že prva kolonizacija idrijskega ozemlja (1335). Idrijsko gospostvo je obsegalo kasnejše katastralne občine Javorjev dol, Spodnjo Kanomljo, Vojsko, Čekovnik, Zgornjo Idrijo, Jelični vrh, Spodnjo Idrijo in Srednjo Kanomljo. Vsi podložniki župe so v cerkvenem oziru spadali pod faro v Spodnji Idriji. Oblast zemljiškega gospoda je pripadala upravitelju, ki je tudi vodil nižje sodstvo, kriminalno pa kranjski vicedom, in to je bila tudi edina stvar, ki je bila že takrat tudi za Idrijo poverjena Kranjski. Leta 1623 je bil za Idrijo sestavljen nov urbar. Idrijski podložniki pa niso plačevali nobenih deželnih bremen, kot so jih sicer morali plačevati drugod; na račun kontribucije so popravljali cesto iz Idrije na Vrhniko, ki je niso šteli h kranjskim cestam. To je bil argument, da so idrijski upravitelji branili neodvisnost od Kranjske, ko je slednja sredi 18. stoletja začela prištevati Idrijo v svoj deželni okvir. Pri tem so se nekoliko demagoško sklicevali na Valvasorja, češ zakaj pa jo je tako navedel v svoji Slavi Vojvodine Kranjske leta 1689. Valvasor je res natančno opisal idrijski rudnik kar na 32 straneh v tretji knjigi svoje Slave, vendar je bil glede ozemeljske pripadnosti Idrije zelo jasen, saj pravi (slov. prevod Mirka Rupla):

»Veliko in zaslužno slavo uživa idrijski rudnik ter je prava zakladnica ali rodovitna mati živega srebra. Leži, kakor skoraj vsi prejšnji rudniki, med visokimi gorami v jarku, dobre tri milje od Vrhnike, **tik na kranjski meji; je pa popolnoma in neposredno pod notranjeavstrijsko dvorno komoro v Gradcu. Dandanes je torej last deželnega kneza samega, namreč rimskega cesarja, ki ga tudi vzdržuje in ima tu svojega oskrbnika.**«

Idrija je torej imela v nekem oziru podoben položaj kot Trst, ki ga Valvasor prav tako opiše v svojem velikem delu. Idrijski svet je postal del Kranjske šele leta 1783, v dobi Jožefa II, sina Marije Terezije. Dr. Josip Gruden v svoji Zgodovini slovenskega naroda (Celovec 1912) piše na str. 103: **Idrija je tedaj po svoji zemljepisni legi pripadala Goriškemu in se je šele pod cesarjem Jožefom I. 1783. stalno priključila Kranjski.** Ta letnica, ki jo je znova utemeljeval tudi Lj. Hauptman in jo upoštevajo tudi avtorji Zgodovine Slovencev (CZ, 1979.) je torej splošno uveljavljena, vendar pa sedanji vodilni zgodovinarji menijo, da bi jo bilo treba pomakniti nekoliko nazaj tja proti sredini 18. stoletja. Nekateri so me opozarjali, češ da je Idrija prišla pod Kranjsko najbrž že mnogo prej, pri tem so navajali letnico 1607, ko je bilo ustanovljeno idrijsko gospostvo; ta letnica pa pomeni le odcepitev od Tolminske in pridobitev večje samostojnosti, ne pa še hkratne vključitve v Kranjsko. Nekoliko v dvomu sem se obrnil na dr. Boga Grafenauerja in zgodovinar mi je ljubeznivo podal svoje mnenje ter mi tudi zatrdil, da je vprašanje Idrije v prvih stoletjih še dokaj neraziskano, kot sploh vsa naša takratna zgodovina, ter da o pripadnosti Idrije v tistem času največ najdem v disertaciji dr. Verbičeve, več da ni še nihče dognal. No, Verbičevo sem tako že precej navajal. Glede letnice 1783 ni ugovarjal, le dodal je, da je Idrija postala kranjska morda tudi že kakih dvajset let prej.

Ostane torej, da je bila usoda Idrije vsaj od leta 1783 trdno povezana s Kranjsko. V času Napoleonovih Ilirskih provinc je sodni okraj Idrija spadal v postojnsko okrožje in seveda h kranjski deželi, ki je bila ena od Ilirskih provinc. S propadom Avstrije leta 1918 preneha obstajati Kranjska in Idrija zana-prej deli usodo Primorske.

Od konca prve do konca druge vojske

Ob koncu prve svetovne vojske je naše kraje zasedla Italija, ki je uvedla začasno vojaško, nato pa civilno upravo. S Kraljevino SHS je bila pogodba o mejah sklenjena v Rapallu na Ligurski obali 10. septembra 1920 in kmalu nato je bila tudi potrjena. Nekdanja Primorska (tu sta mišljena tudi Trst in Istra) z drugimi priključenimi kraji Kranjske in Koroške ter delom Dalmacije je dobila ime Julijska Benečija (Venezia Giulia); to poimenovanje dežele se je Slovencem in Hrvatom vedno upiralo in so ga hitro zamenjali z Julijsko krajino. Deželo je najprej upravljal generalni civilni komisar v Trstu. Že pod Avstrijo vpeljana deželna avtonomija je sprva še ohranila nekaj veljave. Leta 1921 je bil v Gorici ustanovljen še civilni vicekomisariat, ki je upravljal tudi naše področje. Do leta 1920 je idrijski sodni okraj, povečan za Ledine in nekatere manjše kraje, spadal pod politični okraj Logatec, ko pa so Italijani morali zapustiti Logatec, je idrijsko področje za kratek čas dobilo značaj in funkcijo političnega okraja. Leta 1922 so odpravili generalni komisariat v Trstu in generalni vicekomisariat v Poreču ter v Gorici, ustanovili pa so prefekturo za Julijsko krajino v Trstu in podprefekturi v Poreču za Istro ter v Gorici za Goriško. Iz bojazni pred »premočnim slovanskim elemen-

tom« na Goriškem so leta 1923 večji del Goriške z našim področjem priključili videmski provinci, ki se je preimenovala v Furlansko provinco oziroma pokrajino, dokler leta 1927 ni bila spet oživiljena Goriška pokrajina. Med temi spremembami je Idrija večkrat spadala pod Tolminsko okrožje ali pa je bila sama sedež okrožja, ki je obsegalo področje naše današnje občine ter še Šentviško Goro.

Že mnogo pred razpadom Italije (8. septembra 1943) je vodstvo osvobodilnega gibanja in porajajoče se partizanske oblasti razdelilo Slovensko Primorje (ta izraz se je tedaj začel polno uveljavljati) na okrožja in vsako okrožje na rajone. Sledile so številne upravne spremembe in včasih je nastajalo tudi nekoliko zmede zaradi novih izrazov. To tematiko je odlično obdelal dr. Tone Ferenc. Naj omenimo vsaj dve pomembnejši in dalj časa trajajoči upravni razdelitvi: od marca do avgusta 1944 Primorsko tvori 13 okrožij, med njimi je tudi idrijsko z rajoni Idrija, Črni Vrh, Vojsko, Kanomlja, Šebrelje in Trebuša, medtem ko Cerkljanski rajon spada pod Baško okrožje; od avgusta 1944 do maja 1945 se Primorska deli na 5 okrožij in sicer na Severnoprimerjsko, Zapadnoprimerjsko, Srednjepimerjsko, Južnoprimerjsko in Tržaško okrožje. V Severnoprimerjsko okrožje so spadali okraj Idrija, Črni Vrh, Cerčno, Vojsko ter še trije drugi okraj, ki so zajemali celotno Baško grapo, Čepovansko planoto in vse kraje, ki so na levem bregu Soče od Plavi do današnjega Mosta na Soči. Nad vsem so bili seveda pokrajinski, politični in oblastni forumi. Pokrajinski Narodnoosvobodilni odbor je razen v Trebuši (na Utrskem vrhu) imel nekaj časa svoj sedež tudi v Cerknem.

Kmalu po razpadu Italije so Nemci iz ljubljanske, leta 1941 Italiji nasilno priključene pokrajine, dalje iz reške, isto leto na račun Hrvaške povečane pokrajine, ter puljske, tržaške, goriške in videmske pokrajine (takrat še z vanjo vključenim Pordenonom) ustanovili posebno vojno oziroma operacijsko področje, tako imenovano Jadransko Primorje, ki mu je načeloval vrhovni komisar Rainer s sedežem v Trstu. Nemška okupacijska oblast je na Primorskem sodelovala z aparatom Mussolinijeve salojske republike (Repubblica sociale italiana) na eni strani, po drugi pa je izkoriščala odpor prebivalstva do prejšnjih narodnih tlačiteljev in po nekaterih mestnih središčih dovoljevala oziroma celo podpirala postavitev slovenskih županov. Čeprav je ta taktika iskala predvsem zvestih uradnikov, so bili marsikod med občinskimi uslužbenci simpatizerji in celo aktivni sodelavci OF. Za nekatere občine, rekli bi jim lahko kar »partizanske«, je fašistična »republikanska« oblast v Gorici postavila posebnega prefekturnega komisarja za »občine z začasnim sedežem v Gorici«. Med takšne občine sta spadali tudi občini Cerčno in Črni Vrh, medtem ko je idrijska občina še naprej delovala.

Desetletje povojnih sprememb

Z odlokom Pokrajinskega Narodnoosvobodilnega odbora (PNOO) za Slovensko Primorje in Trst z dne 12. maja 1945 področje današnje občine Idrija pride v sklop Goriškega

okrožja, razdeljeno v okraja Idrija in Cerčno. Po beograjskem sporazumu in sledečem devinskem dogovoru z dne 9. junija 1945, ki je z Morganovo črto razdelil Primorsko (Julijsko krajino) na Cono A in Cono B, naše področje pride v Cono B, se pravi pod Vojaško upravo Jugoslovanske armade. Januarja 1946 se okraja Idrija in Cerčno spojeta v okraj Idrija-Cerčno, kmalu nato se okraj začne imenovati samo še Idrija.

PNOO za Slovensko Primorje in Trst je poveril upravo v Cono B

spadajočih slovenskih okrajev Poverjeništvu Pokrajinskega Narodnoosvobodilnega odbora (PNOO) v Ajdovščini; za te okraje se je uporabljalo skupno ime Vzhodnoprimerjsko okrožje. Še pred uradno izvršitvijo priključitve je prenehalo delovati Poverjeništvu PNOO v Ajdovščini, uprava pa je prišla na Okrajne izvršilne odbore. Ti so 7. maja 1947 predlagali novo upravno razdelitev, po kateri je bilo v tedanjem idrijskem okraju 18 krajevnih ljudskih odborov (za Idrijo Mestni LO). 17. septembra 1947 je bilo naše ozemlje tudi de facto priključeno Jugoslaviji oziroma LR Sloveniji.

Leta 1948 sta v okraj Idrija spadala tudi kraja Hotedršica in Trate. Naslednje leto (1949) je bila ustanovljena poleg ljubljanske in mariborske oblasti tudi Goriška oblast z začasnim sedežem v Postojni. Leta 1951 so oblasti odpravili. 18. aprila 1952 je bil odpravljen tudi okraj Idrija, njegovo območje pa združeno z območjem okraja Tolmin, z izjemo novoustanovljene občine (ObLO) Črni Vrh, ki gre k okraju Gorica, in dotedanjih krajev Hotedršica in Trate, ki gresta k okraju Ljubljana okolica; hkrati so bile ustanovljene občine: Črni Vrh v goriškem okraju, v tolminskem pa mestna občina Idrija ter občini Cerčno in Spodnja Idrija.

Leta 1955 se tolminski okraj z goriškim in delom sežanskega okraja združi v nov goriški okraj. V istem času (1. septembra) se je občina Spodnja Idrija priključila Idriji; kmalu nato se k občini Idrija priključijo še otaleške vasi (Otalež, Jazne, Plužnje, Lazec) in Šebrelje. Istega leta (1955) se idrijski občin priključi tudi občina Črni Vrh, čez tri leta (1958) pa še občina Cerčno. Tako se je pred slabimi tridesetimi leti oblikovala naša občina, ki danes šteje 17 tisoč prebivalcev in je razdeljena na 20 krajevnih skupnosti. Leta 1962 se okraja Gorica in Koper združita v nov okraj Koper, ki zajema vso Primorsko. Takrat niso več izdajali registrskih tablic za avtomobile z oznako GO, ampak KP, a že čez tri leta (1965) so bili v Sloveniji okraj odpravljeni, tablice so bile pa spet tiste z GO.

Po letu 1966

Z odpravo okrajev je v političnoupravnem pogledu nastala čudna praznina, ki jo je bilo treba na kak način zapolniti. Primera, da med najnižjimi ozemeljsko upravnimi enotami, recimo občinami, in najvišjo obliko-državo, bodisi zvezno državo ali federalno enoto, ni ničesar, sodobna Evropa ne pozna! Vse države, s kakršnokoli družbeno ureditvijo, so ohranile ali posodobile že vpeljeni upravni sistem raznih okrajev, okrožij,

departmajev, provinc, regij, glavarstev in tako naprej. Velikokrat so ostala tudi stara imena za upravne enote, če ji že niso prilagodili novim oblikam. (V Avstriji so se sredi prejšnjega stoletja npr. iz poprejšnjih gospostev razvili sodni in politični okraji, Poljska je, recimo, ohranila svoja vojvodstva, pri čemer nihče več ne pomisli na izvor imena, saj še danes lahko beremo ali slišimo »vojvodski komite Poljske združene delavske partije«). Ker se je hitro pokazalo, da bo tudi pri nas namesto okrajev treba vzpostaviti kako nadomestilo, so se birokrati urno znašli: začeli so govoriti o regijah, bazenih, komunalnih skupnosti in kdo ve o čem še. Tuje besede latinskega ali sploh romanskega izvora so na žalost zelo primerne za zamegljevanje pojmov, predvsem zato, ker so bolj splošne in manj natančne, zato pa vedno uporabljive in sčasoma dobivajo celo nove pomene. Saj so na primer za nekatere medobčinske ustanove takrat začeli uporabljati izraze kot komunalni zavod, kar je smešno, logično bi bilo kvečjemu interkomunalni (mimogrede: zaradi namenskega uporabljanja tujk se pojmi spreminjajo, tako danes mednacionalni odnosi pomenijo predvsem odnose med narodi v Jugoslaviji, za odnose med narodi Evrope in sveta pa moramo reči mednarodni odnosi!).

Nekaj dobrega pa je odprava okrajev le prinesla. Manj je bilo birokracije in odprle so se možnosti novih povezovanj. Takrat se je začelo tudi preurejevanje zdravstva, v načrtu je bila gradnja nove goriške bolnišnice, medtem ko so manjše bolnice začeli zapirati, to usodo je doživela tudi idrijska. Idrija oziroma cela občina se je tedaj znašla na razpotju. Odločiti se je bilo treba, h kateri večji ladji naj privežemo svojo občinsko barko za boljšo plovbo v prihodnost. Veliko se nas je tedaj udeleževalo debat, tudi razpravljanj in polemik po časopisju, občina pa je naročala študije, ki so jih pač strokovnjaki delali tako, da je bilo naročnikom všeč. Imeli smo tudi neke vrste referendume oziroma ankete med občani. Tu imam zdaj Idrijske razglede št. 4 iz leta 1966; v časopisu je objavljen članek Srečka Logarja pod naslovom Kam spadamo? Avtor najprej navaja polemike v tisku, med drugim »jo ima tudi z mano«, kakor bi rekli južni Primorci. Seveda mu tega ne morem zameriti, saj sva stara prijatelja in v marsičem tudi enakih misli. Takole piše Logar: »Tomaž Pavšič je objavil v 4. številki Kapelj razpravo, v kateri je uvodoma postavil nevtralno stališče, v nadaljevanju pa se je vsaj med vrsticami močno opredelil za Goriško. Razpravo nekako končuje z ugotovitvijo, da Idrija teče v Sočo. Če bi bila ta naša rečica vsaj plovna, bi ta razlog imel vsaj nekaj tehtnosti! Če pa hočemo biti v tem pogledu vzneseni, pa lahko dokažemo, da je Idrija nekoč v daljni geološki preteklosti tekla v Ljubljano. . . V Idriji so bile izvedene že prve ankete, ki so se jasno opredelile za Ljubljano. . .« Zanimivo in argumentirano razpravo Logar zaključil s poudarjenim tiskom takole: »Sicer pa: *na razširjeni seji Skupščine občine Idrija dne 12. novembra 1966, kateri so prisostvovali tudi zastopniki vseh političnih, gospodarskih, šolskih in prosvetnih ustanov, je bilo soglasno sklenjeno, da se ozemlje idrij-*

ske občine kompleksno pridruži ljubljanskemu ozemlju. Odločitev je torej padla in vsaka nadaljnja razprava je odveč.«

Kako usodno dokončen se je ta sklep zdel tudi drugim, priča članek s podpisom (rr) /- Radivoj Rehar/, ki je pod naslovom Idrija med Primorsko in Kranjsko izšel marca 1967 (skoraj natančno pred dvajsetimi leti) v Primorskih novicah. Ohranil sem ga v dokumentaciji in ko mi je po dolgem času prišel pod roke, mi je celo navdihnil naslov za ta muzejski večer. Avtor najprej ugotavlja, koliko let je bila Idrija v svoji zgodovini pod Primorsko oziroma Goriško in koliko let pod Kranjsko. Čeprav postavlja začetek Idrije šele v l. 1508, oziroma se v štetju let nekaj pomoti, ugotavlja, da so bili (do 1966 ali 1967) Idrijčani 310 let Primorci in le 135 let Kranjci. Zanimiva je naslednja njegova misel: »Pravo cestno zvezo s Kranjsko je došla Idrija šele leta 1760, kar je verjetno povzročilo, da so jo 23 let nato pridružili Kranjski. S tem so se zveze z Goriško in ostalo Primorsko temeljito pretrgale in Idrijčani so postali v vsakem oziru Kranjci. In kakor so Idrijčane napotili prvi cestni stiki s Kranjsko, da so se oddelili od Goriške in Primorske, tako so tudi lani odločile prometne zveze za zopetno naslonitev na ljubljansko območje. Tako je Goriška izgubila Idrijo, ohranila pa gornjo Vipavsko dolino, ki je do leta 1918 tudi pripadala avstrijski vojvodini Kranjski, čeprav jo je od Goriške in Gorice kot naravnega središča ločila le rečica Hubelj med Ajdovščino in Šturjami, sedanjim ajdovskim predmestjem.«

In vendar odločitve iz leta 1966 le niso bile tako usodne in globalne. Po dveh desetletjih lahko ugotovimo, da se je zdravstvo naslonilo na Vrhniko (kot na eno od središč Notranjske) in le prek manj pomembne zdravstvene regije na Ljubljano, šolstvo na Ljubljano, nekatere druge službe (inšpekcije, sodnik za prekrške) pa so se povezale z eno ali dvema notranjskima občinama, skoraj vse drugo, se pravi notranja uprava, pošta, banka, sodišče, SDK, spomeniško varstvo, časopis, politične organizacije in še marsikaj drugega pa je še vedno trdno povezano s severno Primorsko (nekdanjo Goriško) ali pa s celotno Primorsko. In kar ganljivo je, da s stolpiča naše mestne hiše sledi vetrovom starodavni orel ne več obstoječe dežele Kranjske in da čez trg vozijo idrijski avtomobili, z oznakami GO, ki nas še spominjajo na sončno mesto v drugi državi, ki je dalo ime tudi naši deželi. . .

Po Reharjevem članku spred dvajsetih let sklepajoč, naj bi se Idriji od leta 1966 spet štela kranjska oziroma ljubljanska leta. Po mojem trdnem prepričanju pa se takrat ni toliko spremenilo in bomo leta 1990 o petstoletnici lahko ugotovili, da so bili Idrijčani »pravi Kranjci« le od leta 1783 pa do leta 1918, torej skupaj 135 let, ostalih 365 let pa več ali manj Primorci ali pa samostojni, cesarski podaniki.

MI IN PRIMORSTVO

Osebnost me je vedno zanimalo, kakšen je danes občutek Idrijčanov raznih generacij glede na deželno oziroma pokrajinsko pripadnost. To je zgodovinsko, kulturno in psihološko vprašanje. Seveda je najlažje in najbolj naravno biti navezan na svoj rojstni kraj. Za takšno krajevno domoljubje imamo tudi znani slabšalni izraz-lokalpatriotizem. Italijani pa temu pravijo kampanilizem, kar pomeni biti preveč navezan na domači zvon. Zavednemu, tradicionalnemu Idrijčanu nekaj vedno brani, da bi se čutil Primorec, če že Kranjec ne more več biti, ker je to bilo možno le v davnih časih. Šteti se za Primorca? Boji se namreč, da bi s proglašanjem za Primorca preveč zatajil svojo edinstveno Idrijo, za katero je svet vedel že takrat, ko se o Primorski ni še nikomur niti sanjalo. Ko je leta 1868 v Pragi umrla Eleonora Schikanneder, so v naznanilu poleg imena zapisali »upokojena gledališka igralka iz Idrije«, imenovati Idrijo se jim je zdelo pomembno in hkrati tudi dovolj natančno. Idrijčanu se zdi tudi nekolikanj za malo – in v tem ima čisto prav – da bi se moral potopiti v katerokoli pokrajinskost, ko pa je v preteklosti občeval z deželnim vladarjem, ki je bil največkrat ne le vojvoda, temveč kar cesar.

Sam sem se vedno čutil Primorec, ker se mi je zdelo, da če se temu odrečem, izgubim dragoceno prvino iz zaloge čustvenega bogastva in zgodovinskega, celo kulturno-umetniškega spomina, v zameno pa prav nič ne pridobim. Morda tako čutim zaradi tega, ker sem doma s Cerkljanskega, kjer smo bili zmeraj le Goriška in Primorska, ker pripadam rodu, ki je še doživljal čase pred vojno, partizanstvo in pozneje boj za priključitev in ker sem vso mladost preživel med Primorci, potem pa še z »vodopivci« prihajal med Primorce in rajžal po svetu. Zato mi je tudi nekam težko, ko ugotovljam, da npr. v Ilirski Bistrici ali Postojni, ki je poudarjeno notranjska, ni videti kake želje po ločevanju od Primorske, medtem ko je Idrija edini večji kraj na Primorskem, kjer ni v prodaji Primorskega dnevnika; seveda ga ni niti v Cerknem. Sem pa kar vesel, da je pred leti Integral v Idriji osnoval svoj TOZD Primorska! Pristna ljudska poimenovanja kot Idrijčan, Tolminec, Kraševac bodo še vedno živela, a zakaj naj bi se kar takoj razprimorčili, razslovenčili ali tudi razjugoslovanili, da ne bom ozek.

Tri so obdobja, ki se mi zdi, da so dokončno oblikovala generacije celotnega Slovenskega Primorja. Čas Italije in fašizma, ki je bil krut, a nas je hkrati naučil ljubezni do slovenstva, čas osvobodilne borbe na Primorskem, ki je imel to posebnost, da je bila duhovščina v glavnem na strani ljudstva, in seveda čas boja za priključitev ter poznejše skupno življenje. Mogoče bo kdo ugovarjal, češ da mi iz naših Gor ne spadamo med Primorce, ker smo drugačnega temperamenta, drugačnih navad in drugačnega značaja. To je tudi res, a saj tudi enotnega slovenskega značaja ni mogoče opisati, ker vsi nosimo v sebi različne sestavine, ki so se v nas prepletale in razvijale ob mešanju prednikov s staroselci v tej čudežni alp-

sko-panonsko-sredozemski deželi. Tako nekako je ugotavljal naš psiholog Trstenjak.

Kljub vsemu imamo Primorci nekaj skupnih črt, ki jih je izoblikovala polpretekla zgodovina. Saj nimam nič proti Notranjski, prav ljuba mi je že zaradi Krpana, ki je bil doma »v Notranjem«, pa zaradi tiste preteklosti idrijske slave, socialdemokratske in sokolske, ki je pregnetala vso Notranjsko in del Kranjske ter pljuskala na Primorsko; mislim, da je prav, da sodelujemo tudi v okviru Notranjske, naše stare bližnje žlahte, danes pa sosede, če je to dobro za ene in za druge in če se Notranjska ne odreka nas; a čemu bi se mi odrekli Primorski, deželi, ki res ni več administrativna enota, a ima že samo njeno ime v sebi toliko čustvene moči, toliko poezije in hkrati zgodovinsko sveže aktualnosti, da bi jo v tem kvečjemu lahko nekoliko primerjali le še Koroški.

Primorska je posebno vabljiva zaradi tega, ker jo milo objema Sredozemlje, v nekem smislu pa je vedno trpeča, ker je njen zamejski del izpostavljen asimilaciji in se tako tudi prek Primorske pretaka tista slovenska slast in bolečina hkrati, ki nas osrečuje in muči z vprašanjem, kako naj ostanemo pristni in obenem zidamo mostove prijateljstva med sosedi. . . In kakor je edinstvenost nekdanje Kranjske bila v tem, da je vedno predstavljala osrčje Slovenije, tako je Primorska njeno zahodno krilo, koder zahaja slovensko sonce.

Idrija – tu mislim celo občino – je Primorski veliko dala. V Primorskem slovenskem biografskem leksikonu so bogato zastopana imena iz naših krajev. Mi tu na Idrijskem in Cerkljanskem si lahko odmislimo Primorsko le, če si odmislimo pisatelja Bevka, junaka Vojka, ki je pri nas daroval življenje za svobodo Primorske, če si odmislimo realko, ki je bila tudi tistih osem let pod Italijo žarišče mlade primorske inteligence, dokler je fašizem ni uničil, če si odmislimo Beblerja, ki bi letos imel osemdeset let, pa Partizanski dnevnik, če že drugega ne naštevamo. Seveda pa si tega ne moremo in ne smemo odmisli, saj je del naše zgodovine, del nas samih. Glede primorskega značaja, ki se je oblikoval v časih med vojnama, bi po vesti moral seveda priznati, da nam je ta doba pustila tudi nekaj peg, nekaj česar bi se lahko tudi sramovali, pa o tem raje kdaj drugič. Vsekakor je prevladovala poštena značajska rast, le da ima morda nekoliko prav tudi Jolka Milič, ki je bila pred dvajsetimi ali več leti razdražila Borisa Pahorja, pisatelja in bivšega interniranca v nemških taboriščih. Zapisala je bila v svoji neugnani kraški in ženski jezikavosti, češ da je šele Mussolini iz Primorcev naredil Slovence. To je namreč treba razumeti, da je ustrahovanje rodilo odpor in narodni ponos, seveda pa tiranov nikakor ne gre hvaliti.

Nekoč smo govorili, da so fevdalne meje preveč drobile slovensko etnično ozemlje in ga tako slabile. To je tudi res, a danes že malo drugače gledamo na pestrosti in posebnosti slovenskih dežel. Poleg težav so nam prinesle tudi različno duhovno tvornost, pisano pokrajinsko tipiko in tudi nekoliko različni način razmišljanja in dožemanja. Smo pač vsestransko izoblikovan organizem, ki sicer ni velik, a razpolaga z vsem,

kar imajo tudi večji. Naša jezikovna razbitost na petdeset narečij in govorov (Italija jih ima manj), nam je danes, ko imamo svoj knjižni jezik, navrženo filološko in etnogenetsko bogastvo. Tako kot imajo bolj številni narodi svoje velike dežele, Španci jim celo pravijo kraljestva, imamo Slovenci svoje Idrijčane, Cerkljane, Prleke, Belokranjce, Tolmince – in seveda

tudi svoje pokrajine in dežele, svojo Gorenjsko in Dolenjsko, Notranjsko, pa Prekmurje in Štajersko, pa Koroško in Primorsko. Lansko leto smo s Trubarjem spoznali, da je lepo biti Slovenec, Gregorčič pa nas je spomnil, da je še posebno lepo biti primorski Slovenec. Lahko pa smo seveda tudi najprej Idrijčani, saj se bliža petstoletnica, in tudi to ni slabo!

RAFAEL TERPIN

Breg, ogledovanje in Pivkova hiša

PRIMORSKA MED DVEMA VOJNAMA

(Pregled političnega razvoja Slovencev)

MILICA KACIN-WOHINZ

O zgodovinskem razvoju primorskih Slovencev med dvema vojnama so že mnoga dela objavljena; gotovo poznate dela L. Čermelja, najkrajši pregled pa boste našli v knjigi *Zgodovina Slovencev*, izšla pri Cankarjevi založbi (1979). Nekoliko daljši tekst sem objavila v knjigi *Slovenci v zamejstvu* (Lj. 1974), podrobneje in celoviteje pa sem obdelala razvoj le do leta 1928 v treh knjigah: *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo* (Maribor 1972) ter *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev* (Koper 1977).

Zgodovinski razvoj tiste slovenske narodnostne skupnosti, ki je v obdobju med dvema vojnama pripadala Italiji, se v celoti razlikuje od razvoja ostalih Slovencev, združenih v Jugoslaviji, razlikuje pa se tudi od zgodovinskega razvoja v Italiji. Glavna specifičnost je v dejstvu, da je vsa zgodovina Slovencev v Italiji pogojena z vprašanjem obstoja ali propada narodnostne skupnosti. Vsa vprašanja: politična, nazorska, gospodarska, socialna in kulturna so bila podrejena tej osnovni zahtevi.

Druga splošna značilnost je da, kar je veljalo za primorske Slovence, je veljalo tudi za istrske Hrvate, ki so pripadali po prvi vojni Italiji. Čeprav so obstajale velike razlike med Istro in Goriško, med Istro in Trstom, razlike v narodnostni in socialni strukturi – razlike v politični in kulturni preteklosti, v gospodarstvu in v tradicijah –, se obe narodnosti znajdeti na skupnem imenovalcu, to je v boju za nacionalno samoohranitev. Zato imamo pri obravnavi tega razdobja vedno v mislih slovensko-hrvatsko narodnostno skupnost, kot enoto. Vendar je treba upoštevati, da je boj za nacionalni obstanek Slovencev imel močnejši akcent. Komaj milijonski slovenski narod je bil namreč po prvi vojni razkosen na štiri države in v nobeni državi ni imel možnosti svobodnega nacionalnega razvoja. Medtem ko so bili Slovenci v Jugoslaviji – okrog dve tretjini – podvrženi hegemoniji srbske buržoazije, je bila skoraj tretjina Slovencev v Italiji obsojena na nacionalno smrt, podobno tudi v Avstriji in Madžarski. To pa je pomenilo, da je obstojala nevarnost propada celotnega slovenskega naroda. Ni torej naključje, da se je slovensko vprašanje v politiki komunističnih partij posebej in radikalneje reševalo kot vprašanje Hrvatov, in ni naključje, da so bili Slovenci na Primorskem nacionalno za-

vednejši, bolj utrjeni in bolj pripravljeni za nosilce narodno-obrambnega boja.

Najprej pogledjmo, kako je sploh prišlo do tega, da je po prvi svetovni vojni pol milijona Slovencev in Hrvatov Primorske in Istre prišlo pod Italijo. Gre za ozemlje, ki danes v glavnem pripada Jugoslaviji in ki je bilo etično čisto, razen v mestih: Trst, Gorica, Reka in na zahodni obali Istre. To ozemlje, imenovano Julijska krajina – Venezia – Giulia, je Italija dobila kot nagrado za vstop v vojno na strani antante. S tajnim londonskim paktom leta 1915 so velesile obljubile Italiji ozemlje, ki ni bilo njihovo, pač pa avstrijsko, po narodnostni sestavi pa pretežno slovensko in hrvaško. To pomeni, da Italija ni stopila v vojno samo zato, da reši izpod Avstroogrške nekaj sto tisočev Italijanov in s tem dopolni svoj risorgimento, marveč je s tem uveljavila svoj nacionalistično-imperialistični koncept, ki ga je italijanski predsednik Salandra označil kot »sacro egoismo italiano«. Italija je hotela postati gospodar na Jadranu in ustvariti iz Trsta in cele Primorske odskočno desko za gospodarski in politični prodor na Balkan.

Vprašati se moramo, kako da je Jugoslavija, ki je nastala leta 1918 na ruševinah Avstroogrške, pristala na rapalsko pogodbo in prepustila Italiji pol milijona Jugoslovancev? Bila je izjemno šibka zaradi notranjih spopadov komaj združenih narodov in zaradi mejnih vprašanj z drugimi sosedi. Nanjo sta pritiskali Anglija in Francija, ki ju je obvezoval londonski pakt. Ob podpisu rapalske pogodbe je sporočal voditelj jugoslovanske delegacije v Beograd: »Ker ni nikakršnega izgleda, da bi dobili ugodnejšo pogodbo, sporazum pa je nujen, tako zaradi zunanjih, kakor zaradi notranjih razmer, smo se odločili – Jugoslovanci –, da po dolgi borbi sprejmemo tisto, kar nismo mogli spremeniti.« Rapalska pogodba ni vsebovala nobenega določila v zvezi s slovensko-hrvaško nacionalno manjšino v Italiji.¹ Pa tudi druge pogodbe med Italijo in Jugoslavijo iz leta 1924 in 1937 je ne omenjajo. To pomeni, da Slovcem in Hrvatom v Julijski krajini ni bil priznan status nacionalne manjšine, obenem pa so bile zagotovljene vse nacionalne pravice tistim Italijanom v Dalmaciji, ki so pripadali Jugoslaviji. Razmerje svetovnih sil je bilo – in je še danes – v korist močnejših; močne, velike, zmagovalne države niso

bile obvezane zagotoviti manjšinskih pravic, pač pa so to morale storiti šibke, majhne države, med njimi Jugoslavija. Jugoslavija je zavestno žrtvovala svojo manjšino za ceno prijateljstva z nevarno sosedo.

Slovinci in Hrvati v Julijski krajini so se morali zadovoljiti z ustinimi obljubami italijanskih državnikov, ki so zagotavljali na mirovnih konferencah in v rimskem parlamentu, da bo Italija, že zaradi svojih demokratičnih tradicij, spoštovala njihove nacionalne pravice in gojitev nacionalne kulture. Toda namesto avtonomije, namesto sožitja med dvema narodnostima, se je tudi po prvi vojni nadaljevalo tisto nasprotje do slovenstva, ki je vladalo pred vojno. Še več, sprevrglo se je v skrajni šovinizem, razširilo se je iz Trsta na vse ozemlje Julijske krajine in doseglo višek v fašistični raznarodovalni politiki. Zakaj? Saj po priključitvi Julijske krajine k Italiji ni bilo nikakršne nevarnosti, da bi v deželi slovanstvo prevladalo nad italijanstvom.

V prvih letih, od 1918 do rapalske pogodbe 1920, se je nacionalna mržnja stopnjevala zaradi bitke na diplomatskem odru, zaradi napetosti med Italijo in Jugoslavijo glede razmejitev. Že v tej začetni dobi se je pojavil fašizem, ki je pod zastavo obrambe italijanstva in na liniji sovraštva do Slovanov združil vse italijanske nacionalne stranke. Postal je dedič nekdanjega italijanskega liberalnonacionalnega gibanja. Prav zaradi navzočnosti Slovencev in Hrvatov se je fašizem v Julijski krajini hitreje in močneje uveljavil kot v drugih italijanskih pokrajinah. Čeprav je fašizem v Italiji nastal kot inštrument vladajočega buržoaznega razreda, da mu je zavarovalno oblast pred delavsko revolucijo, je bil v Julijski krajini usmerjen izrazito protislovanško. In ker je slovensko-hrvatsko prebivalstvo hitro po vojni simpatiziralo z revolucionarnim delavskim gibanjem, je bilo za fašizem hkrati nacionalni in razredni nasprotnik. Odtod poimenovanje slavo-komunizem, pojem, ki je dva nasprotnika združil v enega, v sovražnika številka ena.

S prevzemom oblasti, po letu 1922, je fašizem raznarodovalno politiko uzakonil, postala je sestavni del državne politike; uresničeval jo je sistematično – programirano in nasilno. Fašistična doktrina je postavljala državo nad vse. V njej lahko posameznik ali skupina – bodisi nacionalna ali politična – obstajata le, v kolikor se izenačujeta z državo. Torej tudi slovensko-hrvatska, nemška in francoska narodnostna skupnost niso mogle imeti mesta v fašistični Italiji. Vrhovni interes fašistične države je bila popolna unifikacija države – nacionalna, politična in ideološka – z vidika ustvariti močno državo, sposobno za imperialistično ekspanzijo. Pojma nacionalna skupnost ali nacionalna manjšina sta izginila, nadomestil jo je pojem drugorodci, »skupine drugorodcev« – nuclei allogeni, ki je označeval amorfno, nacionalno neosveščeno maso prebivalstva. Cilji fašizma so se skladali s šovinističnim razpoloženjem tržaških nacionalistov glede popolnega zadržanja neitalijanskega življenja v Julijski krajini. Ta perspektiva je imela svoj smisel tudi ali predvsem z vidika italijanske imperialistične ekspanzije na Balkan, to je agresivnosti do sosednje jugo-

slovanške države. Ozemlje Julijske krajine je torej postalo pomembno tudi za zunanjo politiko, zato sta bila tu delavski razred in slovensko-hrvatsko prebivalstvo glavni objekt fašističnega nasilja. Cilj je bil: ustvariti ob meji italijansko kompaktno ozemlje kot dinamično ost za ekspanzijo na Balkan. To je pomenilo, zbrisati iz Julijske krajine Slovence in Hrvate oz. jih raznaroditi, poitalijančiti.

Toda vprašati se moramo, kako pa je bilo mogoče upravičiti pred svetom eliminacijo neke nacionalne skupnosti; upravičiti raznaroditev, poitalijančenje ali genocid nad pol milijona prebivalstva? Kakšna logika je vodila italijansko in posebej fašistično politiko raznarodovanja? To je bila logika nacionalne in razredne superiornosti ali mišljenje o manjvrednosti slovenskih ras. »Prebivalstvo ob naši vzhodni meji nima lastne zgodovine in civilizacije. . . nima lastnega nacionalnega čuta in nacionalne kulture«, je trdil tržaški fašistični sekretar Livio Ragusin Righi v knjigi »Politica di confine« iz leta 1929. In dalje: »sestoji iz kmetov, ki so vedno živeli v revščini. . . je brez razreda izobražencev in tudi brez najbolj skromne vzgoje. . . je brez lastnega prepričanja in brez vsakršne nacionalne zavesti«; zato je po mnenju pisca obsojeno, da ostane v nevednosti, podrejeno močnejšemu in da izgine po sili naravnega zgodovinskega procesa.²

Sicer pa italijanska država nikoli ni javno priznala, da namerava raznarodovati. Predvsem je poskušala dokazati, da je bilo to ozemlje od nekdanj italijansko. Kar je bilo neitalijanskega, drugorodnega, naj bi bilo umetno ustvarjeno in manj vredno, zato mora spet postati italijansko. To argumentacijo je preciziral Mussolini v tajni okrožnici ministrom leta 1925 takole: Italijanske demokratične vlade niso imele jasne koncepcije o vladanju drugorodcem. Ker so novi meji na vzhodu pripisovale zgolj strateški značaj, so pristajale na avtonomijo novih provinc in se zadovoljevale z ubogljivim, čeprav naciji tujim prebivalstvom ob meji. Fašistična vlada pa je svoj program do drugorodnega ljudstva naslonila na dejstvo, da so vsa priključena ozemlja geografsko in zgodovinsko sestavni del Italije. Ker so le avstrijske vlade zbrisale italijanstvo tega ozemlja, ga je treba, sedaj ko je Italija postala močna, popolnoma reintegrirati. V tej misli je zapopadeno bistvo odnosa fašizma do drugih narodnosti, to je: zanikanje obstoja nacionalnih manjšin v mejah Italije.³

Razumljivo je, da so se Slovenci in Hrvati od vsega začetka upirali asimilaciji, vendar so se politične koncepcije in metode odpora znotraj nacionalne manjšine spreminjale, kakor se je stopnjeval raznarodovalni pritisk. V začetku do leta 1928 je prevladovalo tole stališče: sprejeti dejstvo, da je Julijska krajina v italijanski državi, in doseči avtonomni razvoj nacionalne manjšine. Slovenci in Hrvati morajo ohraniti svojo nacionalno individualnost, da se bodo nekoč pridružili jugoslovanskim narodom.

V prvem desetletju po vojni je narodno politiko vodilo društvo Edinost. Razcepljeno je bilo na tržaško narodno-liberalno in goriško krščansko-socialno krilo, toda navzven v obrambi na-

cionalnosti je bilo enotno. Temeljni namen društva, ki je legalno obstajalo do leta 1928, je bil: po zakoniti poti in z lojalnim odnosom do italijanske države doseči, da bo nacionalna manjšina ohranila vse svoje pravice, jezikovne, šolske in kulturne, da bo obdržala nacionalno individualnost oz. da se ne bo poitalijančila. Spriču državno-pravne pripadnosti se je bitka za ohranitev te skupnosti lahko razvijala le v okviru italijanske države. Z legalnimi sredstvi in z lojalnim odnosom do države in oblasti – tudi fašistične – se je društvo prizadevalo ohraniti tiste nacionalne pravice, ki so jih Slovenci in Hrvati že imeli v Avstriji. S prošnjami in protesti v parlamentu, z intervencijami pri lokalnih in osrednjih oblasteh so se predstavniki manjšine, zlasti Josip Vilfan, Engelbert Besednjak in Virgilij Šček, zavzemali za vsako posamezno šolo, za vsako društvo, za vsako prireditel in proti vsakršni krivici, ki je bila tako ali drugače storjena Slovincem in Hrvatom. V obsežnih spomenicah Mussoliniju so prosili, naj asimilacijsko politiko zamenja s politiko ohranitve manjšine. Dokazovali so, da ni nevarna integriteti italijanske države, da je njen obstoj celo koristen za ugled Italije v svetu in kot most za dobre sosedske odnose med romanskim in slovanskim svetom. Vero v uspeh jim je vlivalo tudi prijateljstvo med Italijo in Jugoslavijo, sklenjeno leta 1924 ob priključitvi Reke.⁴

Vsa prizadevanja so bila zaman. Fašizem ne bi bil fašizem, če bi dopustil tuje narodnostno telo na italijanskem nacionalnem telesu. Zadušil je vse demokratične oblike življenja v Italiji, zadušiti je moral tudi nacionalne manjšine. Ko je leta 1928 potekla prijateljska pogodba z Jugoslavijo, so padli zadnji ostanki narodne organiziranosti.

Asimilacija Slovencev in Hrvatov se je začela že pred fašistično ero, z ukinjanjem posameznih šol, s prepovedmi nacionalnih manifestacij, z izgonom slovenskega in hrvaškega jezika s sodišč in državnih uradov, s požigi in razdejanjem društvenih sedežev, ki so jih s podporo oblasti izvajale fašistične čete. Fašistična vlada je hitro po prevzemu oblasti to politiko uzakonila, začevši leta 1923 z Gentilejevo šolsko reformo, ki je v nekaj letih spremenila okrog 400 slovenskih in hrvaških šol v italijanske. V naslednjih letih je bilo postopoma po zakoniti poti, možni v fašističnem režimu, zbrisano vse, kar bi utegnilo na zunaj pričati o obstoju slovenske in hrvaške skupnosti na tem ozemlju:

Prepovedana je bila uporaba maternega jezika v uradih, ukinjenih je bilo okrog 500 prosvetnih, kulturnih, političnih, socialnih, športnih in mladinskih društev z okrog 450 knjižnicami, ukinjeni so bili vsi neitalijanski časopisi in revije, preganjana je bila knjiga, ukinjeno je bilo okrog 300 gospodarskih produktivnih zadrug in okrog 140 hranilnic in posojilnic.⁵ Tako je bilo do leta 1928 prerezano življenje celotnega družbenega razvoja, kakršnega so Slovenci in Hrvati ustvarjali od narodnega preporoda dalje. Slovensko-hrvaška narodna skupnost je kot politična sila prenehala obstajati.

Če je dotlej fašizem opravičeval ukinjanje posameznih organizacij ali društev z izgovorom, da so ognjišča iredentizma,

se po končani ofenzivi ni zdelo več potrebno skrivati pravega namena. Il popolo di Trieste je že leta 1927 zapisal, da ofenzive proti društvom ni krivo kakšno zarotništvo »drugorodcev«, češ da Slovani za kaj takega sploh sposobni niso, temveč da gre za golo potrebo po eliminaciji narodne manjšine, ki v fašistični Italiji nima prostora. Tržaški fašistični sekretar Cobolli pa je zapisal, da problem »drugorodcev« v Julijski krajini ne obstaja, pač pa obstaja problem italijanske in fašistične penetracije ter potreba po popolni afirmaciji države, ki se kaže predvsem v diferenciaciji med zvestimi in nezvestimi. Za »nezveste« je predvidel policijske ukrepe, češ da bo po odstranitvi odvetnikov, učiteljev, duhovnikov, ki umetno ustvarjajo nemire, preprosto prebivalstvo naglo vsrkala visoka italijanska civilizacija »in ponosni bodo, da so sestavni del italijanske nacije«.⁶ Zagotavljal je Mussoliniju, da je fašistična Italija že in še bo storila v nekaj letih to, česar Avstrija ni znala opraviti v celem stoletju.

Vse je kazalo, da je vprašanje politične navzočnosti »drugorodcev« rešeno in da preostaja samo še izpolnitev »etnične bonifikacije« ali totalne italianizacije Julijske krajine. Že omenjeni Ragusin je načrtoval ta proces: 1. s policijskimi ukrepi očistiti okolje vseh tistih, ki utegnejo gojiti družbeno zavest, da se bo prebivalstvo vrnilo v prvotno stanje nevednosti; 2. naseliti v večje kraje izbrane italijanske funkcionarje in vojaštvo, ki naj bi tudi s porokami s slovanskimi dekleti razdirali narodovo tkivo; 3. preseliti »drugorodce v notranjost Italije, na izpraznjeno zemljo pa naseliti italijanske kolone«, po zgledu starorimske Zlomizacije.

Za to »etnično bonifikacijo« je bil potreben poseg v slovensko-hrvaško posest, z drugimi besedami razlastitev. Že leta 1920 je bil ustanovljen Zavod za agrarni preporod treh Benečij, s politično nalogo, da odkupi slovenska posestva, ki so zaradi zadolženosti šla na boben. Potem, ko ni bilo več slovenskih bank, združenih zvez, kreditnih zavodov, je bila mala kmečka posest prepuščena na milost in nemilost italijanskim finančnim zavodom. Svetovna ekonomska kriza se je zdela posebej ugodna za sistematično in načrtno razlaščenje. Notranje ministrstvo je v zaupni okrožnici leta 1931 zadolžilo prefekte, da ugotove obseg zemljišč za razlastitev in število »drugorodcev« za preselitev. Vendar je Italija iz obzira do mednarodne javnosti razlaščala tako, da ni »vzbujalo suma, da gre za specialno odredbo proti drugorodcem«.⁷

Za trideseta leta je torej značilno raznarodovanje na gospodarskem področju, ki je z razliko od političnega pritiska potekalo brez hrupa skrivaj in kapilarno, a je bilo prav zato odločujoče.

Fašistični totalitarni režim, ki se je vzdrževal z nasiljem, je povzročil odpor vseh naprednih struj v Italiji in jim narekoval posebne ilegalne metode boja. Če so posebne metode odpora veljale za italijanske protifašiste, so tem bolj veljale za slovensko-hrvaško narodnostno skupnost, ki jo je fašizem obsodil na nacionalno smrt. Le kdo na smrt obsojen se ne bo branil? Branil z vsemi sredstvi, ne glede na ceno. Naraščajoč

raznarodovalni pritisk in neuspeh legalnih prizadevanj za osnovne nacionalne pravice sta vzbudila odpor vseh plasti slovenskega prebivalstva, le redki posamezniki so stopili v službo vladajočega režima. Odpor se je razvijal v najrazličnejših oblikah, od pasivne nepokornosti do skrajnih dejanj. Ker je bil raznarodovalec fašizem, je bil odpor proti raznarodovanju nujno antifašističen. V Italiji in posebej na Primorskem in v Istri se je že v dvajsetih letih z nastankom fašizma rojeval tisti aktivni antifašizem, ki je dvajset let pozneje spremenil lice srednje Evrope.

Medtem ko se je po razpustu društev vsakdanje nacionalno življenje umaknilo v domove, v cerkve, na polja, medtem ko so ljudje skrivaj vzdrževali narodno zavest s pesmijo, knjigo in umetniško besedo, sta nastali dve novi koncepciji za reševanje vprašanja zatirane manjšine: razredna-komunistična in narodno-revolucionarna.

Medtem ko je komunistična stranka Italije oblikovala svojo politiko na nacionalnem področju že od leta 1924, dalje predvsem teoretično, je narodnorevolucionarna organizacija nastala spontano, kot reakcija na fašistično nasilje in se usmerila neposredno v akcijo. Prvi zarodki podtalne organizacije segajo v leto 1924; te prve skupine v Trstu in na pivkobistriškem področju so bile pod vplivom jugoslovanske nacionalistične organizacije Orjune. V Orjuni so bili mnogi primorski emigranti v Jugoslaviji prav zaradi njene izrazite protitalijanske usmerjenosti in parol o odrešitvi Slovencev in Hrvatov izpod italijanskega jarma. Leta 1927 so mlajši voditelji razpuščenih društev in že delujoče skupine ustanovili enotno ilegalno organizacijo. Na tržaškem se je imenovala Borba, na Goriškem TIGR, ime, ki se je uveljavilo zlasti v začetku tridesetih let. Že naslov iz začetnik Trst, Istra, Gorica, Reka prča o njenem cilju, to je: osvoboditev teh krajev. Sicer pa so mnenja o njenem pravem značaju, usmerjenosti in dejavnosti dokaj različna. Italijanska uradna politika ji še dandanes odreka protifašistični značaj, češ da je bila zgolj iredentistična, tudi slovenska politika med NOB in po osvoboditvi ji je odrekala protifašistično vlogo zaradi njene navezanosti na politiko stare Jugoslavije. Druga skrajnost so nekateri pisci, ki jo danes proglašajo za edino predhodnico poznejšega narodnoosvobodilnega boja. Znanstveno ta del primorske zgodovine še ni podrobneje obdelan, o organizaciji zaenkrat lahko sklepamo le tisto, kar razberemo iz spominskih podatkov in njenega fragmentarnega tiska, iz nekaterih dokumentov KPI in iz italijanskih policijskih virov.

TIGR in Borba sta bili organizaciji narodnjaške, radikalno in levičarsko usmerjene mladine, ki je spoznala, da za boj proti raznarodovanju v fašističnem režimu ne zadostuje tradicionalna demokratična metoda. Posebnega programa organizacija očitno ni imela, ni bila stranka z določeno nazorsko usmeritvijo, temveč podtalna mreža mladih – kmečki sinovi, vajenci, delavci, študentje –, ki so imeli skupen cilj: preprečiti raznaroditev. Sklepali so, da je v boju za samoohranitev upravičeno vsako sredstvo in da je treba na nasilje odgovoriti

tudi z nasiljem. Če je fašizem postavil državo nad vse in uvedel totalno unifikacijo, če se je država odrekla najosnovnejšim dolžnostim do svojega ljudstva, ima to ljudstvo pravico in dolžnost, da ne spoštuje njenih zakonov, ki so uperjeni zoper njegov lastni obstoj. Za zgled so vzeli metodo proletarskih revolucij in revolucij zatiranih manjšin, kakršna je bila irska. Organizacija se je preko emigrantov povezovala z italijanskimi demokratičnimi protifašističnimi silami, ki so priznavale manjšini pravico do avtonomije. Boj za narodni obstanek je povezovala z bojem za socialno pravičnost, ker je fašizem že razgnal srednji sloj in je v deželi ostalo obubožano in socialno podrejeno prebivalstvo. V ilegalnih časopisih Borba in Svoboda je razširjala sovraštvo do fašizma in svarila tiste Slovence, ki bi se mu udinjali. Čeprav se je borila za osnovne nacionalne pravice, je hkrati naglašala, da se Slovenci in Hrvati ne bodo sprijaznili z nobeno italijansko vlado, kar pomeni, da je bil njen končni cilj njihova pridružitve k Jugoslaviji. Dejansko je organizacija le iz Jugoslavije dobivala moralno in materialno pomoč, zlasti prek primorskih emigrantov, zato se je tudi vezala na njeno politiko.⁸

Organizacija je bila po značaju in dejavnosti nacionalistična, po metodah revolucionarna. Sredi tridesetih let se je tudi sama proglasila za »narodno-revolucionarno gibanje« in tako jo označujemo tudi zgodovinarji.

Njena dejavnost je obsegala poleg širjenja tiska in propagande še tiskovne in napisne akcije, izobešanje zastav, tihotačenje materiala iz Jugoslavije in bežečih protifašistov čez mejo, pa tudi teroristične akcije po zgledu makedonskih zomitov in obveščevalno delo. Tržaška veja se je usmerila k požigom šol, vrtcev in rekreacijskih centrov, tistih ustanov, ki so poitalijančevale mladino. Prišlo je tudi do napadov na fašistične patrulje in objekte ter do atentatov na slovenske ovađuhe, ki so jih praviloma opravljali tisti, ki so bili že na varnem v emigraciji. V letih 1926–1930 je policija zabeležila 99 terorističnih napadov. Namen teh akcij je bil demonstrativne narave, da bi opozorile svet na položaj narodne manjšine v fašistični Italiji, v ljudstvu, ki se je znašlo prepuščeno samo sebi, pa dvignilo moralo in odporniško razpoloženje. V pričakovanju italijanskega napada na Jugoslavijo se je organizacija pripravljala na gverilo za hrbtom agresorja.

Že leta 1928 je zaradi atentata na konfidenta v Gorici policija razredčila goriške vrste, na treh sodnih procesih je bilo obsodjenih 21 goriških komunistov in narodnjakov; vendar v vodstvo TIGR-a ni prodrlo. Leta 1929 je po streljanju na volivce pri Pazinu padla v roke policije istrska skupina Borba, leta 1930, po napadu na uredništvo Il Popolo di Trieste, pa je bilo odkrito jedro organizacije na Tržaškem in Goriškem, le peščica se je umaknila aretaciji z begom čez mejo. Na treh sodnih procesih leta 1929 v Pulju, 1930 v Trstu in 1931 v Rimu je posebno fašistično sodišče za zaščito države izreklo pet smrtnih obsodb. Ustreljeni so bili V. Gortan, F. Bidovec, F. Marušič, Z. Miloš in L. Valenčič. Štirinadeset pripadnikov organizacije pa je obsodilo na skupno 370 let ječe.

Kako ocenjevati to dejavnost? Ali jo je mogoče primerjati z današnjim terorizmom? Po mojem mnenju jo je treba takole razumeti: 1. tigrovske teroristične akcije so bile posledica, odgovor terorju. S terorjem so začeli fašisti, ki so ga celo uzakonili. 2. V očeh razočarane mladine so bile teroristične akcije edino možno sredstvo, ki more opozoriti svet na nevzdržen položaj pol milijona Slovencev in Hrvatov in hkrati opogumljati prebivalstvo, da ne klone. 3. V bitki za samoohranitev – nacionalno, gospodarsko in fizično – se zdi, da je vsakršno sredstvo dovoljeno, da je vsakršna zveza – celo s hudičem – upravičena, saj gre vendar za življenje, za obstoj. 4. Zelo pomembno se mi zdi tudi dejstvo, da je bil teror omejen na lastno zemljo, izvajali so ga doma, proti tujci – tlačitelju, in 5. bil je odraz čustev in hotenja širših plasti prebivalstva, ne pa samo stvar neke ideološke sekte. Menim, da bi tedanji teror lahko primerjali z bojem kolonialnih in zatiranih narodov. Tudi tedaj so ga sami tigrovci primerjali z bojem Ircev za osvoboditev izpod britanskega imperija. Značilno je tudi, da so bile akcije demonstrativne, le izjemoma uperjene zoper človeška življenja in še to v glavnem zoper lastne sonarodnjake – fašistične konfidente. Atentat na Mussolinija se je izjalovil. Je pa seveda vprašanje učinkovitosti, vprašanje, kaj lahko dosežeš z nasiljem, s požigom šol? Dosegli so novo nasilje, aretacije, žrtve in razredčenje že tako šibkih protifašističnih sil. Opozoriti pa moram na smisel, ki ga imajo žrtve. Žrtve postanejo simbol – spodbuda – množičnega gibanja; nimamo zaman med narodnoosvobodilnim gibanjem partizansko brigado, ki se imenuje Bazoviška, in znano pesem Bazovica; to je bil torej eden izmed mobilizatorskih elementov. Po drugi strani pa je aktivnost tigrovcev osvestila tudi zatiralce v smislu, da imajo opraviti z osveščenim ljudstvom, ki se ne pusti raznaroditi.

Sodna procesa v Pulju in Trstu sta razkrila veliko zmoto načrtovalcev raznarodovanja o neosveščenem in manjvrednem ljudstvu, ki se ni zdelo sposobno niti za zarotništvo. Fašistični sekretarji štirih obmejnih provinc so ob ustrelitvah na Bazovici soglasno ugotavljali, da je položaj nevarnejši kot kdajkoli, da se »drugorodno« prebivalstvo zapira v nevaren molk in mržnjo, česar ni mogoče premagati s policijskimi ukrepi.

»Napačno je prikazovati prebivalstvo tega območja kot mirno in patriotično... s preveliko lahkoto se zatrjuje, da bo vse drugače, ko bodo zrasle mlade generacije... (zakaj) mladi bodo zrasli v šoli staršev, ki jim bodo vcepili sovraštvo do Italije,« je zapisal tržaški sekretar Perusino. In dalje: »odkritje zarote in odkritja na procesu so pometli z iluzijami in upi o lahki asimilaciji Slovanov... Asimilacijska dejavnost je na vseh področjih pokazala skromno, če že ne negativno bilanco: narodnostno vprašanje se v Julijski krajini ponovno in v celoti pojavlja, kar zahteva popolno revizijo dosedanje politike.« Ta revizija pa naj bi slonela na dejstvu, da je slovanski svet po notranji organiziranosti »nepoboljšljiv italijanski sovražnik in bo tak tudi ostal«, zato mora Italija, po mnenju predlagatelja, sprejeti »rasni boj« in uporabiti vsa sredstva, ki

takemu boju ustrezajo: od policijskega preganjanja do preprečevanja šolanja mladih generacij, od omejevanja rojstev v družinah drugorodcev do razlašanja kmetov oz. do »etnične bonifikacije«.⁹

Odporniško gibanje je po bazoviškem procesu zastalo, vendar le toliko, da je zajelo sapo in še močnejše izstopilo v letih pred drugo vojno. Sicer pa se je v zadnjih letih pred drugo vojno, sredi tridesetih let, začel tisti proces povezovanja protifašističnih sil, ki se je med vojno preoblikoval v narodnoosvobodilno gibanje.

Katere protifašistične sile v Julijski krajini so se povezovale in na kakšni osnovi? Po ukinitvi legalnih političnih društev, po letu 1928 sta na Primorskem le dve organizirani protifašistični sili: narodnorevolucionarna, o kateri smo pravkar govorili, ter komunistična stranka. Obe sta bili v globoki ilegali, obe sta bili protifašistični, prva je hotela nacionalno enakopravnost in osvoboditev, druga pa revolucionarno preobrazbo družbenega reda. Če sta bili obe protifašistični, je bilo logično, da delujeta povezano, da združita svoje moči. Vendar se tja do leta 1935 to ni zgodilo, čeprav sta se obe organizaciji že od vsega začetka zavedali te potrebe pa tudi možnosti. Tudi narodni revolucionarji so bili levičarsko usmerjeni in so sami želeli povezati svoje delo z delom komunistov. Zakaj se torej to ni zgodilo že od vsega začetka, čim je zavladal totalitarni fašistični red, ki je zadušil demokratične, politične, socialne in nacionalne pravice? Odgovor moramo iskati v politiki Komunistične stranke Italije, še konkretnije v stališčih komunistov do nacionalnega vprašanja Slovencev in Hrvatov.

Komunistična partija Italije se prva leta po ustanovitvi (1921) ni ozirala na vprašanje zatiranih nacionalnih manjšin. Prevladovala je vizija o takojšnji revoluciji, ki bo avtomatično rešila tudi nacionalno vprašanje. Čeprav so komunisti zastopali enakopravnost med narodi in obsojali raznarodovanje, si prek svojih predstavnikov v italijanskem parlamentu niso posebej prizadevali za zavarovanje nacionalnih pravic manjšin. Smatrali so, da je to stvar buržoazije, ki se delavca in revnega kmeta ne tiče. Tako so nehote prepustili slovenskim narodnjaškim voditeljem zastopstvo manjšinskih nacionalnih interesov in s tem zastopstvo narodnostne skupnosti kot celote. Razumljivo je, da so slovensko-hrvaške množice, čeprav socialno podrejene in revolucionarno razpložene, sledile narodnjaškemu političnim društvom, dokler so obstajala. Skupina mladih slovenskih komunistov v Trstu z Vladimirom Martelancom se je zavedala, da se s tako politiko komunistična partija oddaljuje od množic in od svojih ciljev. Že leta 1923 so zahtevali, da partija združi boj za socialne pravice z bojem proti nasilni asimilaciji oziroma, da poveže razredni boj z nacionalnim. Končni cilj so formulirali v načelu, da morajo Slovenci, Hrvati in Italijani v Julijski krajini dobiti popolno pravico, da razpolagajo sami s seboj, tudi pravico, da se odcepijo od italijanske države, da se pridružijo katerikoli drugi državi ali da ustanove svojo ali več republik v sklopu balkanske federacije. To načelo o samoodločbi je bilo jedro komunističnih na-

cionalnih programov, vendar ga je italijanska partija glede manjšin v Italiji potrdila šele na tretjem kongresu leta 1926 skupaj z novo Gramscijevo politiko. Odtlej ga je tudi dosledno zagovarjala. Toda načrtovanje in uresničevanje nacionalne politike se je zavleklo za celo desetletje, ovirale so ga razlike v mišljenju, nerazumevanje pa tudi sektaštvo in nacionalistične primesi v idejah italijanskih komunistov.

Komunistična partija je v začetku enačila nacionalno vprašanje s kmečkim. V zatirani manjšini je videla le potencialnega zaveznika italijanske revolucije, zato je pravico do samoodločbe pogojevala z razrednimi interesi italijanskega proletariata. Komunisti na terenu, zlasti italijanski v Trstu, so celo zanikali obstoj nacionalnega vprašanja, češ da so Slovenci in Hrvati zaradi zatiranja avtomatično na strani proletarske revolucije. Slovensko in hrvaško narodno gibanje so obsojali, imeli so ga za nacionalističnega in ga tlačili v en koš z italijanskim nacionalizmom. To pomeni, da niso razlikovali samoobrambne nacionalizma zatiranega naroda od imperalističnega nacionalizma zatiralskega naroda. Zato tudi niso videli zgodovinske povezave med gibanjem za socialno in nacionalno osvoboditev. Na te napake je opozoril Togliatti leta 1932 in hkrati ugotovil, da pomeni obsojanje nacionalnih voditeljev negacijo celotnega nacionalnega vprašanja. Šele v tridesetih letih je komunistična politika postala stvarnejša tudi zaradi usklajevanja načel in delovanja s Komunistično partijo Jugoslavije. Od 1930 do 1935 sta obe stranki izdajali skupno glasilo Delo za Slovence v vseh treh državah. Leta 1933 sta v deklaraciji formulirali geslo o pravici narodov v Italiji in Jugoslaviji do samoodločbe in do odcepitve od obstoječih držav. Naslednje leto pa je deklaracija komunističnih partij Italije, Jugoslavije in Avstrije eksplicitno nakazala rešitev nacionalnega vprašanja Slovencev, ker jim je, razkosanim na štiri države grozil narodni propad. Komunistične partije vseh treh držav so se v deklaraciji obvezale, da se bo proletariat zatiralskih narodov boril za pravico Slovencev do združitve v neodvisno republiko Slovenijo. To je bil kvaliteten premik v komunistični nacionalni politiki, saj je slovensko vprašanje postalo stvar mednarodnega proletariata, za slovenske komuniste pa so stališča deklaracije vodila neposredno v oborožen narodnoosvobodilni boj.¹⁰

Sredi tridesetih let se je komunistična politika v Evropi prilagodila razmeram, ki so vsebovale nevarnost splošne fašistične agresije. V Nemčiji je prevzel oblast nacifašizem, fašistična Italija je zmagala v Etiopiji, v španski državljanski vojni je bila poražena demokracija. Komunistična internacionala se je odločila za povezavo vseh naprednih sil v ljudsko fronto, za boj proti fašizmu in vojni. Komunistična partija Italije je to novo politiko uveljavila v Julijski krajini, ko je v začetku leta 1936 sklenila akcijski sporazum z narodno-revolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov. V sporazumu je potrdila načelo o samoodločbi, narodni revolucionarji pa so se odrekli individualnemu terorju in se obvezali ustvarjati ljudsko fronto v povezavi z italijanskimi in evropskimi demokratičnimi silami.

Slovenske in hrvaške množice v Julijski krajini niso pripadale ne komunistični, ne narodno-revolucionarni, ne kakšni drugi organizaciji. Najbrž niso ničesar vedele ne o deklaracijah, ne o sporazumu, ne o ljudski fronti. In vendar razberemo iz italijanskih dokumentov, da se je ta čas vedenje ljudi spremenilo: drznejši so postali, upirali so se ukazom, slovenska pesem je postala glasna, naborniki za vojno v Etiopiji so uprizarjali prave javne demonstracije. V Trstu in Gorici sta od leta 1932 delovala vodilna odbora po vzoru nekdanjih političnih društev. Njun vpliv je bil viden zlasti med meščansko mladino, ki se je povezovala v majhne kulturne, izobraževalne in športne skupine. Na podeželju pa so predvsem duhovniki z verskimi organizacijami kljubovali raznarodovanju.¹¹

Na predvečer druge svetovne vojne so latentne oblike odpora dobile novo razsežnost, ki je bila pogojena tudi s spreminjenimi zunanjepolitičnimi razmerami. Nova prijateljska pogodba med Italijo in Jugoslavijo iz leta 1937 je vsaj na zunaj nekoliko zrahljala vijak fašističnega nasilja. Narodnjaška in krščansko-socialna mladina v Trstu in Gorici se je začela zbirati na širših osnovah in prirejati izlete na podeželje, dramske prireditve, pevske nastope, jezikovne in izobraževalne tečaje. Vse to skrivaj, s skrivno propagando, širjenjem slovenske knjige, tiskanjem ilegalnih brošur in podobno, vendar mnogo bolj pogumno kot prej. Nekdanji in novi narodni revolucionarji so se spet oboroževali in pripravljali sabotaže v korist vojujočih se zapadnih sil in Jugoslavije, ki ji je grozil fašistični napad. Leta 1938 so pripravili celo atentat na Mussolinija. Komunistično organizacijo med Slovenci je obnovil Pino Tomažič po vrnitvi iz Jugoslavije. Iz sektaške zaprtosti so se slovenski komunisti usmerili k povezavi razrednega boja z nacionalnim, kakršnega je načrtoval že Martelanc in kakršen je bil zapisan v deklaracijah in sporazumu. Tomažičev programski cilj je bil združiti vse Slovence v Jugoslaviji, Italiji in Avstriji v sovjetsko republiko Slovenijo. Za dosego tega cilja pa je bila potrebna enotnost zatirane nacionalne manjšine – po zgledu ljudske fronte – in povezava te fronte z italijanskim proletariatom. Ne glede na to, do kolikšne mere je uresničil svoj koncept, kaže, da je prav v teh letih nastajala enotnost slovenskega prebivalstva, predvsem med mladino. Leta 1940 so tudi liberalci in krščanski socialci ustanovili skupni narodni svet, ki naj bi navzven zastopal manjšino.¹²

Zunanjepolitični dogodki, znanilci svetovnega spopada, ter razgibanost »drugorodcev« so v fašistični politiki ponovno potisnili v ospredje vprašanje Julijske krajine, tokrat z vidika njene strateške usposobljenosti. To ozemlje je predstavljalo odskočno desko za napad na Jugoslavijo in hkrati zaledje za zavarovanje hrbta napadajoče italijanske vojske. Evidentno je bilo, da so rezultati raznarodovanja šibki, navkljub vsestranskim prizadevanjem. Na eni strani je v tridesetih letih vladala skrajna represija proti vsemu, kar se je upiralo raznaroditvi, z zakoni, odloki, aretacijami, sodnimi procesi, premestitvami in kolonizacijo. Po drugi strani je bila dežela preplavljena s fašističnimi organizacijami, prodrle so v vse pore ži-

vljenja, začeni s predšolskimi otroki Figli della lupa do psevdosindikalističnih Dopolavorov. Toda vse to je bilo zgolj na površju, o čemer priča dejstvo, da o fašizmu ni ostalo prav nobene sledi. »Etnično bonifikacijo« je preprečila vojna pa tudi skopa kraška zemlja, nepriljubljena za italijanske kolone.

Čeprav je bila politična in gospodarska emigracija izredno številna, se narodnostna struktura prebivalstva ni bistveno spremenila. Število Slovencev je padlo predvsem v Trstu in Gorici, Hrvatov v istrskih mestih, na podeželju pa so ostali strnjeno naseljeni. Priseljeni Italijani – uradniki, agenti, karabinjerji, zdravniki, učitelji, koloni – so bili tu le izolirani otoki brez moči za asimilacijo okolice. Pač pa se je spremenila socialna struktura. Prebivalstvo je obubožalo, srednji sloj z inteligenco je bil dobesedno razteptan, tisti, ki so ostali, so bili pod stalnim pritiskom. Izmed izobražencev so v glavnem ostali duhovniki. Emigracija iz Julijske krajine je po nekaterih ocenah obsegala okrog 100 000 ljudi, od katerih jih je 70 000 bilo v Jugoslaviji. Problem politične emigracije je jugoslovanska oblast reševala z zaposlovanjem v režimskih inštitucijah spričo njene izrazite jugoslovanske usmerjenosti. Spodbujala in podpirala je njeno iredentistično dejavnost predvsem kot instrument za povezovanje narodov na platformi antiitalijanstva. Vendar je tudi ukinjala emigrantske organizacije, kadar je Italija to zahtevala. Problem ekonomske emigracije je jugoslovanska oblast reševala tudi z naseljevanjem družin v Makedonijo s tendenco njene kolonizacije. Emigracija ni bila zaželjena v Jugoslaviji, ker je povečevala armado brezposelnih, čeprav sta bila vsaj slovenski in hrvaški narod zelo občutljiva za usodo dvojih zatiranih bratov, kar se je odražalo zlasti v dnevnem tisku.¹³

Neuspela italijanizacija Julijske krajine je v letih 1938–1941 zahtevala nove raznarodovalne načrte, ki jih je Italija po okupaciji Jugoslavije razširila tudi na Ljubljansko pokrajino. Načrti Angela Scocchija in Itala Saura so v bistvu vsebovali vse dotedanje ideje, le njihovo konkretno izvedbo so nakazali. Med drugim: preprečiti drugorodcem prodajo in kupovanje nepremičnin pa tudi naseljevanje v mesta, minirati slovansko posest z vsemi vrstami kreditnih in davčnih operacij, izterjati kredite po najstrožjih merilih, na zaseženo posest naseliti italijanske družine, z odločbami preseliti rudarje in delavce pa tudi kmečke družine v afriške kolonije, povečati število italijanskih šol in vrtcev in zamenjati pri verouku slovenske duhovnike z italijanskimi. Načrti so vsebovali tudi omejitve uporabe slovanskih jezikov pri verskih obredih, ustvaritev goste mreže vohunov in odstranitev vseh, ki so že bili obsojeni. »Sila in pravica sta elementa, na katerih slone prestoli Slovanov, kakor tudi drugih primitivnih ljudstev,« je zapisal Italo Sauru Mussoliniju, »predvsem sila bo potrebna za najostrejšo zatiranje, kajti milost Slovanom pomeni šibkost«. V programu Angela Scocchija srečamo tudi zahtevo po preselitvi več tisoč slovenskih in hrvaških deklet za služkinje v notranjost Italije. Ženske kot matere in vzgojiteljice otrok so očitno predstavljale veliko oviro pri italijanizaciji mladine. Slovanska de-

kleta so »v splošnem cenjena zaradi fizične moči, delavnosti, čistoče, redoljubnosti in discipline«, je zapisal Scocchi »njihovi italijanski gospodarji bi jih z lahkoto vzgojili za zakon z Italijani«. ¹⁴

Leta 1940, ko je Italija stopila v vojno, je fašistična oblast že militarizirala deželo; odstranila je slovenske in hrvaške može z mobilizacijo v specialne bataljone, z množičnimi aretacijami pa je obglavila komunistično in nacionalno gibanje. Drugi tržaški sodni proces je bil insceniran decembra 1941, v trenutku, ko se je prek rapalske meje tudi na Primorsko in v Istro razširil oborožen narodnoosvobodilni boj. Sodna preiskava je ugotovila, da je bilo gibanje manjšine nazorsko razvejano, toda z enotnim ciljem: pomakniti državno mejo proti zahodu. Drastične kazni: devet smrtnih obsodb, pet justifikacij, štiri dosmrtno ječe in devetsto let zapora, naj bi bile poduk upornemu ljudstvu in naj bi zavrle tisti zgodovinski proces, ki je vodil k neposredni osvoboditvi pretežnega dela slovensko-hrvaškega teritorija.

Za Primorce je bil narodnoosvobodilni boj logično nadaljevanje predvojnega odpora. »Rezultate fašistične politike smo videli«, je zapisal italijanski zgodovinar Carlo Schiffrer. »Vsi tisti člani Balille in Mladih Italijank, ki jih je fašistična šola s tolikšno skrbjo vzgajala po Krasu in Posočju . . . so planili v nevarno partizansko vojno s tolikšno vztrajnostjo in junaštvom, ki skoraj nima primerjav. In to gotovo ne po zaslugi "hujskaških duhovnikov" . . . temveč prav zaradi spontanega odpora sistemu duševnega pritiska, katerega so sovražili še močnejše kot so sovražili materialno nasilje.« ¹⁵

Značilnosti zgodovinskega razvoja Julijske krajine med dvema vojnama bi lahko takole strnili: Po končanem svetovnem spopadu je italijansko prebivalstvo Trsta, Istre, Gorice doseglo svoj cilj, t.j. odrešitev ali nacionalno osvoboditev izpod Avstroogrske. S tem se je odprla možnost sožitja med dvema narodnostima in ustvaritve mostu za dobre sosedske odnose med Italijo in Jugoslavijo. (To, kar se je zgodilo po drugi vojni – z Ozimskim sporazumom). Toda italijanski meščanski razred je dialog zavrnil in preostala je le druga alternativa: konflikt. Politične sile v deželi so se torej polarizirale na nacionalnih pozicijah in ne na ideoloških, strankarskih. Na eni strani italijanski nacionalni blok, ki je prešel v nacionalizem in fašizem, na drugi slovensko-hrvaški narodnjaški blok s primesmi iredentizma. Spričo teh dveh ekstremnih taborov se je tudi delavska gibanje preusmerilo v komunizem. Nacionalna nasprotja so torej glavna značilnost Julijske krajine med dvema vojnama; nacionalna nasprotja pa so bila hkrati tudi razredna nasprotja. Vse kar je bilo italijanskega, patriotičnega, vse kar je bilo antifašistično, je bilo označeno kot protiitalijansko in subverzivno. Z drugimi besedami, italijanstvo se je identificiralo s fašizmom, slovanstvo z antifašizmom in celo komunizmom. V tem kontekstu je bila zgrajena tudi fašistična raznarodovalna politika. Toda zgrajena je bila na napačni oceni, na oceni o manjvrednosti slovanske rase, ki ji je po naravi usojeno, da jo višja italijanska civilizacija vsrka – asimilira. Faši-

zem in z njim italijanski nacionalistični tabor ni hotel vedeti, da je kultura proces, da je samo stopnica v razvoju nekega naroda, ki stremi k napredku in ki ga je treba zadovoljiti. Ker asimilacija ni šla po naravni poti, je nastopilo nasilje, fizično in duševno. Nasilje je nadomestilo pravico in zakon, zato je tudi zgrešilo namen in se sprevrglo v lastno nasprotje. Zagrižen odpor, pasivni in aktivni, ni bil le stvar posameznikov – tigrovcev, komunistov, duhovnikov – ni bil stvar »hujskačev, podkupljenih iz Jugoslavije«, temveč stvar vseh plasti slovensko-hrvaškega prebivalstva. Rastel je v sorazmerju s pritiskom in končno v drugem svetovnem spopadu prešel v oboženi narodnoosvobodilni boj. Menim, da ne bi bilo priključitve Primorske in Istre k Jugoslaviji brez tega dolgoletnega predvojnega odpora. Menim, da lahko torej govorimo o narodni in socialni samoosvoboditvi primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov.

V ta splošni primorski okvir seveda spada dogajanje na idrijsko-cerkljanskem območju. Ker ne proučujem lokalne zgodovine in tudi virov zanjo nimam, ne morem predstaviti neke celovite zgodovinske podobe. Navedem lahko le nekatere fragmentarne konkretne podatke, kakor so zabeleženi v tistih dokumentih italijanskih oblasti, ki so romali v Rim, zlasti na Direkcijo javne varnosti pri Notranjem ministrstvu, na Predsedstvo ministrskega sveta in na vodstvo fašistične stranke. Z rapalsko pogodbo med Italijo in Jugoslavijo je prišel pod Italijo idrijski sodni okraj, brez občine Žiri, toda z nekaterimi naselji iz občin logaškega okraja. V začetku je idrijski okraj imel osem občin: Idrija, Spodnja Idrija, Vojsko, Godovič, Dole, Črni Vrh, Čekovnik, Ledine. Leta 1923 sta mu bili pridruženi občini Cerkno in Šebrelje, ki sta prej pripadali tolminskemu okraju, okraj se je preimenoval v okrožje s podprefektom. V letih 1923–1926 je okrožje pripadalo Videmski ali Furlanski provinci, tako kot pretežni del Goriške z namenom hitrejše asimilacije Slovencev. Leta 1927 je bilo vključeno v novoustanovljeno Goriško provinco in od leta 1928 so na tem območju obstajale le še tri občine: Idrija, Črni Vrh, Cerkno.¹⁶ Po okupaciji so občine večinoma upravljali vladni komisarji, po občinskih volitvah 1922 so bili izvoljeni slovenski občinski sveti z župani, ki pa so jih postopoma zamenjali vladni komisarji, od 1925 dalje pa od kralja imenovani »podestà«. Idrijski podprefekt je že v začetku 1924 npr. zahteval razpust občinskega sveta v Cerknem, z obtožbo, da ni sposoben in da favorizira slovenstvo. Po obtožbi, da je cerkljanska občina najbolj slovensko usmerjena in odporna italijanizaciji, je bil že tedaj imenovan vladni komisar – dr. Oskar Jarobek –, ki je, sodeč po poročilih, z vrsto ukrepov – zamenjava slovenskih izveskov z italijanskimi – spremenil zunanjo podobo trga in vasi.¹⁷ V idrijskem okrožju, ki seveda ni istovetno z današnjimi občinskimi mejami, je leta 1926 prebivalo 23097 oseb. Gospodarsko je bilo pretežno kmečko, industrijo je predstavljal rudnik in nekaj sto lesnih delavcev. Kot zanimivost naj navedem, da je istega leta na tem območju delovalo 127 javnih lokalov, od tega 75 gostiln ali kavarn. Samo v idrijski občini

ni se je do leta 1933 število lokalov znižalo na 61, od tega je bilo 9 gostiln. Policijskim inšpekcijam se je namreč zdelo potrebno čimbolj znižati samostojno trgovsko in obrtniško dejavnost, v skladu z zgoraj omenjenim raznarodovanjem na gospodarskem področju. Sem spada tudi emigracija, ki pa ni bila samo gospodarska, temveč tudi politična. Leta 1924 je emigriralo 274 ljudi, 1925.–143, 1926.–35; za čas velike gospodarske krize nimam podatkov. Število rudarjev in uslužbencev rudnika se je zniževalo od 2000 v letu 1919 na 1000 v letu 1926 in na 600 v letu 1939. Samo leta 1931 je bilo 175 rudarjev odpuščenih; ko je rudnik prešel iz državnih v podjetniške roke, januarja 1940, je bilo 58 rudarjev upokojenih. Leta 1940 je zabeleženih 507 brezposelnih v idrijski občini in 25 v cerkljanski.¹⁸

Glede rudnika so v poročilih stalne pritožbe, da je center slovenstva in celo komunizma, da je izkoriščen samo ekonomsko, ne pa tudi za italijanizacijo mesta. Že leta 1923 se je prosvetni minister Acerbo pritoževal, da vzdržuje rudnik slovenski otroški vrtec, in zahteval njegovo podreditev organizaciji Italia redenta; zahteval je še zamenjavo direktorja rudnika, češ da je napravil iz Idrije »center slovanske ekspanzije proti Italijanom«.¹⁹ Leta 1926 beremo v poročilu policijske inšpekcije, da so skoraj vsi rudarji in uslužbenci slovenski in komunistični in jim zato policija s pogostimi preiskavami in aretacijami ne da miru. Leta 1930 je poročala inšpekcija korporacij, da je le 100 rudarjev spremenilo priimke v italijansko obliko, in ugotavljala, da so rezultati asimilacije po 12 letih bedni. Predlagala je, da se direktorju Ricciju dodeli fašističnega človeka, ki bo pomagal spremeniti duševnost pomembne delavske mase in njenih družin.²⁰ Še leta 1935 so deževale pritožbe, da v rudniku še ni prevladala italijanščina kot pogovorni jezik in da je skrajni čas zamenjati Slovence z italijanskimi rudarji. Zanimiv je predlog Scocchija v že omenjenem programu leta 1939, ko pravi, da bi rudnik z lahkoto spremenil etnično podobo Idrije: treba je le razlastiti 500 rudarskih hišic in vanje naseliti družine italijanskih rudarjev.

Politična podoba tega ozemlja je bila podobna drugim območjem Primorske. Na podeželju je prevladovala krščanskosocialna struja, v Idriji komunistična, močna je bila tudi narodnoliberalna Edinost. Ob obeh parlamentarnih volitvah 1921 in 1924 je zmagala slovanska lista, skupna za liberalce in krščanske socialce. Na volitvah 1924, torej že pod fašistično vladjo, je izredno naraslo število komunističnih glasov v idrijski občini: s 4,4% iz leta 1921 na 35%. V tedaj še majhni idrijski občini je komunistična lista dobila absolutno večino z 51%, toliko jih ni imelo nobeno industrijsko mesto v Italiji. Nizko število komunističnih glasov leta 1921 je bilo posledica abstinence, propagande, ki jo je širil Drago Godina, tedaj uslužbenec gospodarske zadruga v Italiji. Zato so tudi ob občinskih volitvah 1922 komunisti v Idriji glasovali za slovenske liste, ki so zmagale v vseh občinah. Sicer pa je leta 1924 tudi cerkljanska občina zbrala 78 glasov za komunistično listo, za slovansko pa 879. Zanimarjivi so bili glasovi za fašistično listo.²¹ Leta 1923 je bilo v Idriji 580 naročnikov komunistične-

ga Dela, 1924. se je na realni osnovi komunistični dijaški krožek, 1926. je še delovalo 7 celic KPI z 72 člani.²²

Moč narodnjaških struj je, razen iz volilnih rezultatov, moč razbrati iz njune društvene organiziranosti. Do leta 1927 je delovalo od Bukovega in Šebrelj do Črnega Vrha 25 kulturnih, prosvetnih, gospodarskih in socialnih društev, v večini krščansko socialnih. Samo v Idriji je bilo 9 društev vseh treh političnih barv.²³

Po ukinitvi političnih društev Edinost v Trstu in Gorici ter kulturnih društev so se legalno obdržale le Marijine družbe. V širših množicah so glavno težo vzdrževanja narodne zavesti nosili duhovniki. Goriškemu nadškofu Sedeju, Cerkljanu po rodu, gre zasluga, da se je v cerkvi in pri verouku obdržal materni jezik. Oblasti so od leta 1919 dalje zahtevale njegovo odstranitev, kajti vedele so, da je njegova podpora narodnim pravicam slovenskih vernikov pomenila izničenje asimilacijskih prizadevanj. Nadrobno sem obdelala preganjanje Sedeja v referatu, ki je deloma izšel v Primorskih srečanjih²⁴, v celoti pa bo objavljen v posebnem zborniku. Sodim, da bi občina morala posvetiti Sedeju ulico v Cerknem z vidika njegove vloge pri ohranjanju narodne individualnosti slovenske manjšine v Italiji.

Glede duhovnikov je ugotavljala policijska inšpekcija leta 1933, da so skoraj vsi slovanskih čustev, zlasti idrijski dekan in črnovrški župnik, ki nevtralizirata rezultate italijanske šole, ko gojita učenje slovenščine. V Cerknem je policija leta 1930 našla pri nadškofovem nečaku duhovniku Cirilu Sedeju okrožnico z navodili glede tajnega delovanja po vaseh, vzdrževanja narodne zavesti, bojkotiranja renegatov in fašističnih ustanov in informiranja o dogajanju. Leta 1939 je bil v Idriji imenovan italijanski dekan Ettore Carleto, namesto dotodanjega Arka, ki je bil odstranjen, ker je prepovedal Slovincem zahajanje k italijanski maši. To imenovanje je goriški kvestor ocenil kot »novo razpoko v enotni fronti slovenskih duhovnikov«. Carleto, da je vnesel v župnijo novosti, ki »favorizirajo našo mirno penetracijo«.²⁵ Protestom slovenskih duhovnikov pri nadškofu Margottiju so sledile nove preместitve.

Ilegalno delovanje narodnjaške in komunistične mladine na Idrijskem je deloma opisal Ljubomir Koler v Idrijskih razgledih, delovanje v emigraciji v Sloveniji pa Lado Božič v Primorskem dnevniku. V italijanskih dokumentih je ta dejavnost skromno zabeležena, iz česar sklepam, da pač ni bila do podrobnosti odkrita, kot npr. v Trstu in Gorici. Res pa je tudi, da ni imela tolikšnih dimenzij kot npr. v okolici Gorice ali na Tolminskem, predvsem zaradi solidnega ekonomskega stanja idrijskih rudarjev.

Značilnost tega ozemlja je v njegovi obmejni legi, zato so bili tu številni kanali za ilegalne prehode čez mejo, prenašanje literature in streliva ter za beg antifašistov iz Italije. V nekem poročilu beremo, da med Podbrdom in Idrijo dnevno prihajajo čez mejo emisarji, ki nosijo eksploziv, ukaze, denarno pomoč; štitiijo da jih domačini. V nasprotno smer da odhajajo ti-

hotapci, ki prenašajo informacije, med njimi da je mnogo žensk in celo stark. Kanali in javke da so na Poreznu, v Zakojci, pri Podlanišču, Novakih, v Novem Svetu, pri Veharšah in Črnem Vrhu. Spričo te razgibanosti je bila Idriji dodeljena posebna enota Nuclei mobili, ki se je nenehoma gibala po vaseh in stezah. Junija 1932 je bil pri Bukovem ustreljen tigrovec Vladimir Eržen, ko je prinašal iz Jugoslavije razstrelivo.

Že leta 1929 so bili trije Idrijsčani obsojeni pred Posebnim sodiščem za zaščito države v večji skupini goriških komunistov, obtoženih sodelovanja pri uboju policijskega konfidenta Viktorja Kogejja, tudi Idrijsčana po rodu. Iz ilegalne organizacije TIGR sta bila obsojena dva: Slavko Bevk iz Cerknega in Srečko Logar iz Idrije. Bevka so prijeli decembra 1929 skupno s poznejšim pisateljem Cirilom Kosmačem, ko sta fotografirala gradnjo ceste Spodnja Tribuša–Želin za potrebe jugoslovanske obveščevalne službe. Leta 1934 so bile v Idriji obsežne aretacije, čemur so sledile konfinacije pa tudi visoka zaporna kazen za Vladimirja Kendo, obtoženega pripadnosti jugoslovanski nacionalistični organizaciji.

V policijskih poročilih je bilo leta 1933 zabeleženih 207 Idrijsčanov in okoličanov z oznako, da so sumljivi iredentisti in da je med njimi 13 sposobnih za atentate. V cerkljanski občini je bilo tedaj nadzorovanih 29 oseb, v črnovški pa 19. »Ni prave subverzivnosti«, je pisal policijski inšpektor, »ves nadzor je namenjen antiitalijanstvu«.²⁶ Iz tega lahko sklepamo, da se narodnjaška in komunistična dejavnost nista diferencirali ali da je bilo tudi za komuniste primarno narodno vprašanje. Iz partijskih dokumentov je razvidno, da je bilo za leto 1927 na Idrijskem 25 članov KPI, leta 1929 le še 14 in 14 mladih komunistov.²⁷ Za trideseta leta takih podatkov nimamo, ker je bila idrijska »federacija« vključena v goriško »federacijo« KPI.

Za ilustracijo naj navedem še par podatkov o protifašističnih manifestacijah. Oktobra 1934 je bila požgana otroška kolonija »Balille«, policija je za požig osumila emigranta Mirka Kolarja, njegove sodelavce je zaprla. Za prvi maj 1930 je kurjač v rudniku sprožil sireno v znak praznika, ponovno je rudniška sirena piskala septembra ob procesu proti bazoviškim žrtvam. Leta 1931 so neznanci streljali na stražnika pri Želinu, vendar so bile tovrstne akcije lastne emigrantom, ki so bili že na varnem v Jugoslaviji. Zanimiva manifestacija domačinov je bila leta 1937, ko so godbeniki v Cerknem na silvestrskem plesu v Dopolavoru javno zaigrali sokolsko himno, dva sta bila zato konfinirana. Ko je bila v Idriji ustanovljena glasbena šola z namenom poitalijančevanja, je 38 godbenikov izmed 63 iz protesta izstopilo iz orkestra.²⁸ Podobnih manifestacij je mrgolelo po vsej Primorski; čeprav drobne, so pomenile pravo junaštvo, saj so sledile ostre kazni, o čemer pričajo podatki o konfiniranih.

Obsodbe pred Posebnim sodiščem za zaščito države smo že omenili. Sedmim obtožencem za protifašistično delovanje pred narodnoosvobodilno vojno se je v letih 1942–1943 pridružilo še 12 ljudi, obtoženih za sodelovanje s partizani. Devetnajst ljudi iz tedanje idrijske, cerkljanske in črnovrške ob-

čine je bilo torej obsojenih na skupno 149 let zapora. Za delovanje pred NOB je bilo konfiniranih 41 ljudi, med NOB pa še 5, skupno 46 ljudi, kar predstavlja 13,8% vseh konfinirancev iz Goriške province. Med 46 konfiniranci z idrijskega območja so bile tri ženske, trije duhovniki, 15 delavcev in 12 kmetov, ena oseba je bila dvakrat obsojena. Iz priloženega seznama je razvidno, kaj vse je predstavljalo predmet obtožbe in razlog za prisilno odstranitev iz domačega kraja.

Zavedam se, da je ta prispevek k lokalni zgodovini občine skromen in zgolj ilustrativen. Za popolnejšo podobo bi bilo potrebno sistematično in podrobno raziskovanje po primarnih arhivskih in spominskih virih, in to ne samo političnega dogajanja, marveč raziskovanje celovite podobe življenja ljudi v pogojih fašističnega režima. Kot Cerkljanka se zavedam te dolžnosti, vendar dvomim, da bi jo sama lahko izpolnila. Zato toplo priporočam mlajšim zgodovinarjem, da se lotijo tega dela, kakor je že opravljeno za začetke narodnoosvobodilnega boja.

Priloga I

Sojeni pred Posebnim sodiščem za zaščito države.

(Podatki so iz knjige A. Del Pont-A. Leonetti-P. Maiello-L. Zocchi: Aula IV, Tutti processi del tribunale speciale fascista, ANPPIA, Roma 1961.)

Za predvojno delovanje:

1. Viktor Krašna, Idrija, pisar, 11. 5. 1929 na 5 let zapora,
2. Valentin Kokalj, Idrija, delavec, 16. 5. 1929 na 4 leta zapora,
3. Ivan Kokalj, Idrija, delavec, 16. 5. 1929 na 4 leta zapora; obtoženi komunizma in sodelovanja pri atentatu na Kogejja skupno z 21 goriškimi komunisti.
4. Slavko Bevk, Cerklje, dijak, 5. 9. 1930 na 5 let zapora,
5. Srečko Logar, Idrija, učitelj, 5. 12. 1931 na 4 leta zapora; obtožen aktivnega sodelovanja v ilegalni organizaciji TIGR.
6. Vladimir Kenda, Idrija, 20. 3. 1936 na 18 let in 2 meseca; obtožen pripadnosti jugoslovanskemu nacionalističnemu društvu.
7. Franc Mikuž, Idrija, 26. 8. 1941 oproščen, obtožen vohunstva zaradi nagovarjanja jugoslovanskih jetnikov, naj ne povedo resnice.

Obtoženi sodelovanja v NOB:

8. Ivan Merlak, Idrija, kmet, 12. 12. 1942, obtožen pripadnosti partizanski enoti, oproščen.
9. Leopold Peternelj, Cerklje, krojač, 3. 2. 1943, na 1 leto in 6 mesecev,
10. Jakob Mezek, Cerklje, kmet, 3. 2. 1943, oproščen, obtožena pripadnosti partizanski enoti.
11. Ivan Mikuž, Črni Vrh, mesar, 3. 2. 1943, oproščen,
12. Franc Habe, Črni Vrh, posrednik, 3. 2. 1943, oproščen; obtožena pomoči partizanom.
13. Leopold Kogej, Idrija, mizar, 18. 3. 1943, na 30 let zapora,
14. Franc Murovec, Cerklje, delavec, 18. 3. 1943, na 30 let zapora,

15. Leopold Njedi, Idrija, kmet, 18. 3. 1943 v odsotnosti na smrt. Prva dva obtožena članstva v KP, Njedi pripadnosti partizanskim enotam.
16. Nikolaj Mohorič, Idrija, mlekár, 18. 3. 1943 na 24 let zapora, obtožen zbiranja živeža za partizane na Tržaškem.
17. Andrej Mauri, Cerklje, kmet, 12. 6. 1943 na 4 leta zapora; obtožen antifašistične propagande med vojaki na Goriškem.
18. Florjan Hvala, Idrija, čevljar, 18. 6. 1943 na 9 let zapora; obtožen pripadnosti partizanom.
19. Franciška Žust, Idrija, šivilja, 23. 6. 1943 na 10 let zapora; obtožena širjenja partizanskih letakov.

Priloga II

Obsojeni na konfinacijo:

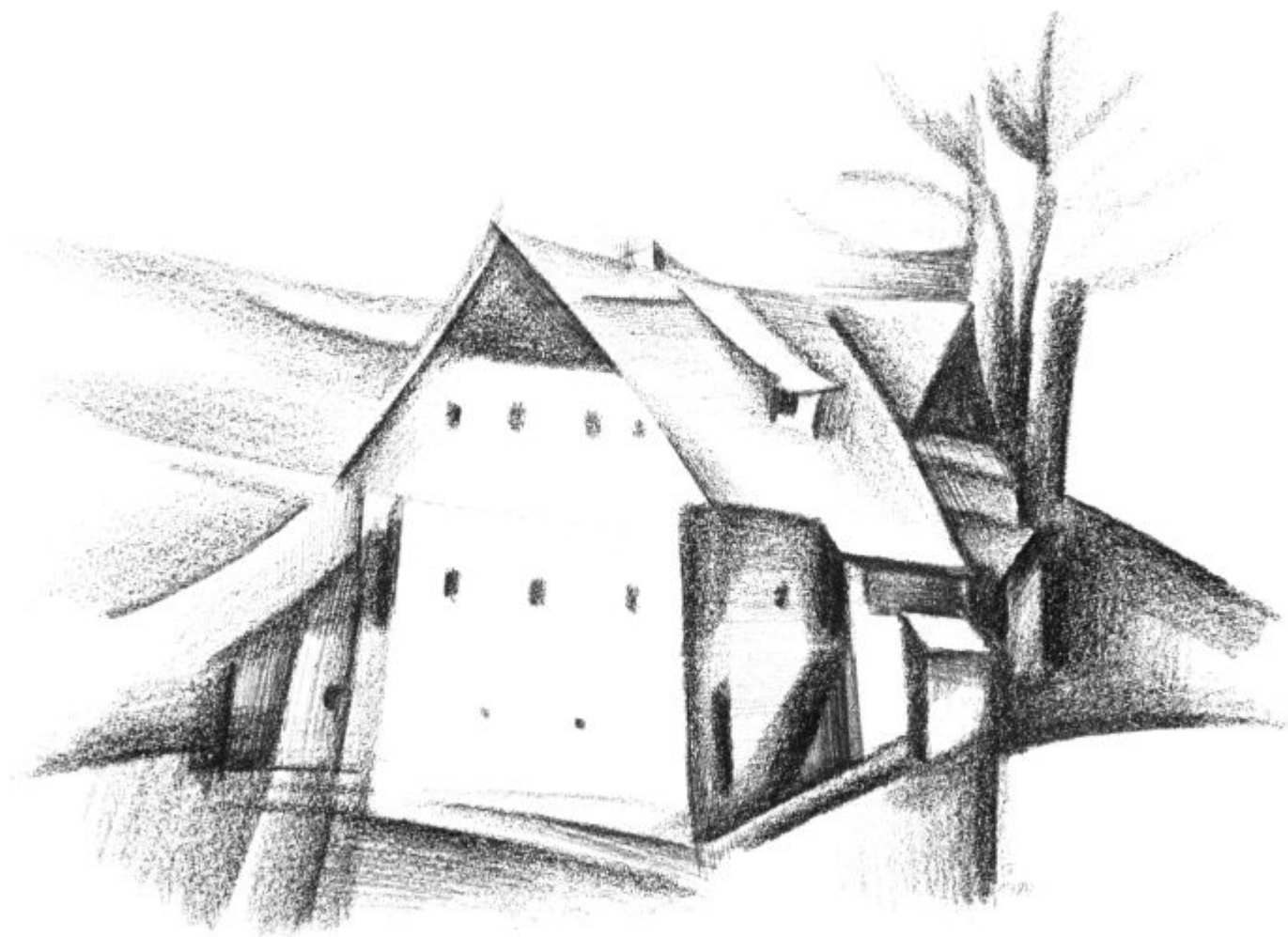
(Iz knjige A. Del Pont-Simonetta Carolini: L'Italia al Confino 1926-1943, II, La Pietra, Milano, 1983. Imena in priimki so v knjigi poitalijančeni, zato so možne napake pri poslovenjanju; za rojstni kraj je praviloma navedena občina; datumu sodbe sledi obtožba in politična opredeljenost, kakor so jo formulirale oblasti)

1. Viktor Repulus, Idrija, rudar, 22. 5. 1930, za 1. maj sproži tovarniško sireno, komunist, 1 leto (umrl na Liparih 16. 4. 1931).
2. Fanica Obid, Cerklje, učiteljica, 24. 7. 1930, protifašistična propaganda med slovensko manjšino, antifašistka, 1 leto.
3. Anton Cuderman, Idrija, delavec, 1. 10. 1930, protifašistično delovanje, komunist, 3 leta.
4. Rafael Lipužič, Idrija, kurjač, 23. 10. 1930, sproži rudniško sireno v spomin ustreljenim na Bazovici, slovenski nacionalist, 1 leto.
5. Jakolina Čuk, Črni Vrh, vezilja, 26. 6. 1931, antifašistična in iredentistična propaganda, slavofilka, 2 leti.
6. Ivan Rejec, Cerklje, župnik, 5. 2. 1932, brani pravico Slovencev, da govore svoj jezik, slavofil, 3 leta.
7. Henrik Oblak, Idrija, delavec, 5. 11. 1932, sovrastvo do režima, slavofil, 2 leti.
8. Mihael Eržen, Cerklje, kmet, 27. 12. 1932, protifašistična čustva, stiki z emigranti, slavofil, 5 let (umrl v konfinaciji 11. 11. 1936).
9. Franc Gantar, Idrija, kmet, 27. 12. 1932, širjenje antifašističnih letakov v slovenskem jeziku, slavofil, 5 let.
10. Anton Likar, Idrija, rudar, 27. 12. 1932, iredentistična dejavnost, slavofil, 2 leti.
11. Branko Sattler, Otalež, zastopnik, 13. 1. 1934, sovrastvo do režima, slavofil, 5 let.
12. France Bevk, Cerklje, pisatelj, 2. 2. 1934, sodelavec jugoslovanskih časopisov, slavofil, 3 leta.
13. Filip Kavčič, Idrija, župnik, 4. 6. 1934, aktiven propagandist slovenskega nacionalizma »ob vsaki priložnosti izraža ta čustva«, slavofil, 5 let.
14. Feliks Bajt, Idrija, fotograf, 5. 7. 1934, obrekovanje režima in fašističnih institucij, slovenski nacionalist, 5 let.
15. Ivan Didič, Idrija, hotelir, 5. 7. 1934, sum iredentistične in špijonske dejavnosti, slavofil, 5 let.
16. Franc Vidmar, Idrija, odvetnik, 5. 7. 1934, iredentizem: podpredsednik slovenske Edinosti, slavofil, 5 let.

17. Feliks Rejec, Idrija, župnik, 6. 9. 1934, iredentistična propaganda, slavofil, 5 let.
18. Anton Mihevec, Idrija, čevljar, 19. 11. 1934, širjenje slovenskega tiska, slavofil, 3 leta.
19. Anton Čuk, Črni Vrh, kmet, 11. 1. 1935, sum špionaže, slavofil, 3 leta.
20. Karel Rudolf, Črni Vrh, posestnik, 11. 1. 1935, antifašistična in iredentistična čustva, slavofil, 3 leta.
21. Franc Tratnik, Idrija, učitelj, 28. 1. 1935, slavofilka propaganda, slavofil, 3 leta.
22. Ludvik Koler, Idrija, dninar, 1. 6. 1945, širjenje antifašističnega tiska, slavofil, 4 leta.
23. Alojz Bevk, Cerkno, trg. pomočnik, 17. 6. 1945, sum špionaže, slavofil, 5 let.
24. Ivan Bajt, Idrija, šofer, 20. 7. 1935, prenos valute v Jugoslavijo v politične namene, slavofil, 2 leti.
25. Feliks Kogoj, Idrija, bivši občinski tajnik, 20. 7. 1935, nevaren nacionalnemu in političnemu redu države, iredentist, 5 let.
26. Josip Jereb, Idrija, kmet, 23. 8. 1835, hujskaški vzkliki, slavofil, 2 leti.
27. Andrej Piriš, Otalež, kmet, 14. 10. 1935, obrekovanje šefa vlade, antifašist, 5 let.
28. Ivan Bevk, Cerkno, kmet, 27. 12. 1935, obrekovanje kralja in šefa vlade, slavofil, 5 let.
29. Anton Rejec, Cerkno, posestnik, 2. 1. 1936, pomoč bežečim vpoklicanim za vojno v Afriki, apolitičen, 3 leta.
30. Leopold Vončina, Vojsko, delavec, 10. 1. 1936, obrekovanje vojske in defetizem do podviga v Afriki, slavofil, 3 leta.
31. Ivan Kumar, Cerkno, cerkovnik, 22. 1. 1937, iredentistična in antifašistična manifestacija, slavofil, 3 leta.
32. Gabrijel Peternej, Cerkno, kmet, 22. 1. 1937, iredentistična in antifašistična manifestacija, antifašist, 2 leti.
33. Anton Leban, Idrija, kmetovalec, 21. 2. 1938, komunistična propaganda in povečevanje španske republike, komunist, 1 leto.
34. Mihael Mauri, Idrija, mlinar, 21. 2. 1938, komunistična propaganda in povečevanje španske republike, komunist, 1 leto.
35. Tomaž Kranjec, Cerkno, kmet, 19. 4. 1939, vzkliki »živel Stalin, živel komunizem«, antifašist, 1 leto.
36. Alojz Čuk, Črni Vrh, lesni delavec, 10. 5. 1940, obrekovanje šefa vlade, antifašist, 2 leti.
37. Giovanni Molinari, Idrija, trgovec, 10. 5. 1940, obrekovanje šefa vlade, antifašist, 3 leta.
38. Marija Zagoda, Godovič, gostilničarka, 31. 1. 1941, antifašistična propaganda, antifašistka, 1 leto.
39. Jakob Makuc, Cerkno, zidar, 30. 6. 1941, antifrankovski borec v Španiji, komunist, 5 let.
40. Rafael Kosmač, Idrija, knjigovez, 20. 11. 1941, antifašistična manifestacija, antifašist, 1 leto.
41. Anton Čuk, že obsojen 11. 1. 1935 (ali Alojz?), drugič 12. 6. 1942, žalitev šefa vlade in režima, 3 leta.
42. Franc Ferlan, Idrija, vrtnar, 12. 8. 1942, antifašistična in komunistična propaganda, komunist, 3 leta.
43. Karel Tušar, Idrija, trgovski pomočnik, 20. 9. 1942, politični defetizem, antifašist, 2 leti.
44. Venceslav Eržen, Cerkno, delavec, 27. 11. 1942, antifrankovski borec v Španiji, komunist, 5 let.
45. Viktor Jereb, Spodnja Idrija, delavec, 28. 11. 1942, antifrankovski borec v Španiji, komunist, 5 let.
46. Franc Črnologar, Idrija, gozdar, 15. 12. 1942, politični defetizem in kritika vojne, ki jo vodi Os, antifašist, 2 leti.

Opombe

1. Prim. V. Jovanović, Rapalski ugovor 12. novembra 1920, Beograd 1950
2. L. Ragusin-Righi, *Politica di confine, Trieste 1929*
3. R. De Felice, *Mussolini il fascista, Einaudi 1969*, str. 494
4. Prim. M. Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928, Koper–Trst 1977*
5. L. Čermelj, *Slovenci in Hrvati pod Italijo med obema vojnama, Ljubljana 1965*
6. *Gerarchia, Milano, VII/1927*, št. 9
7. I. Mihovilović, *Talijanska kolonizacija Julijske krajine, Anali Jadranskega instituta, Zagreb, 1956*, str. 145
8. Prim. M. Kacin-Wohinz, *Narodno-revolucionarno gibanje na Primorskem v luči politike in taktike Komunistične stranke Italije, Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973*, str. 81–98
9. *Archivio Centrale dello Stato, (ACS-Rim), Partito Nazionale fascista b.2*
10. M. Kacin-Wohinz, *O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja Slovencev in Hrvatov v Italiji med dvema vojnama, Goriški letnik 7, 1980*, str. 91–101
11. M. Kacin-Wohinz, *Ljudskofrontno povezovanje Slovencev v Italiji, Zbornik ob 40-letnici ustanovnega kongresa KPS, Ljubljana 1977*, str. 135–154
12. M. Kacin-Wohinz, *Protifašistično gibanje v Julijski krajini, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, (Ljubljana), VI/1966*, str. 101–115
13. M. Kacin-Wohinz, *Julijska krajina u jugoslovensko-italijanskim odnosima izmedju dva rata, Opredjeljenja, (Sarajevo), XVII/1986 br. 7–8*, str. 209–218
14. *Vojno istorijski institut, it.fond, K 911, 22/2*
15. C. Schiffrer, *Chiesa e stato a Trieste durante il periodo fascista, Trieste, X/1963*, št. 58
16. Prim. L. Čermelj, *Julijska krajina, Beneška Slovenija in Zadarska pokrajina, Imenoslovje in politično-upravna razdelitev, Beograd 1945*
17. ACS, Ministero Interni (MI), *Direzione Generale della Pubblica Sicurezza (DGPS), Affari Generali e riservati (AGR)*.
18. *Ibid. Divisione personale, b. 178*
19. *Presidenza del Consiglio dei Ministri, 5/1–1*
20. ACS, MI, DGPS, *Divisione personale*
21. M. Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje, cit. delo*
22. *Instituto Gramsci, Rim, Archivio del PCI (IG, APCI)*
23. ACS, MI, DGPS, AGR, GI, b. 145
24. M. Kacin-Wohinz, *Nadžkof Sedej v politiki italijanskih oblasti, Primorska srečanja, 1986, št. 64/65/66*
25. ACS, MI, DGPS, AGR
26. *Ibid. Divisione personale*
27. IG, APCI
28. ACS, MI, DGPS, AGR

RAFAEL TERPIN

Igra s spominom in Modrjancem

SPREJEMANJE RANJENCEV V PARTIZANSKO BOLNIŠNICO PAVLO

PAVLA JERINA-LAH

Že ko sem zbirala posebnosti slovenske partizanske sanitete, pisala o konspiraciji partizanskih bolnic, o običajnem številu njihovega osebja in posebno o vlogi okoliškega prebivalstva teh tajnih bolnic ter o nujni bolnišnični administraciji, sem mislila na tiste »križeve poti« ranjencev do bolnice. Ker sem povabljena na idrijske Muzejske večere, za kar se zahvaljujem, sem izbrala to temo.

Iz suhoparnih številok kontinuirane, redne in najnujnejše administracije, ki sem jo v osebni odgovornosti vodila, sem lahko povzela podatke za naslednja poglavja (bolniške dokumente je skrbno dopolnjeval in skrival ob hajkah naš administrator). V konspirativnih bolniških postojankah SVPB »Pavla« (v pogovoru imenovana tudi »centrala«) v Trnovskem gozdu je bilo zdravljenih 931 in še 56 borcev, v okrevališču 1 na Vršah 447 in na okrevališču 2 v Jagrščah 291 ranjencev. Ker sta okrevališči sprejemali tudi ranjence po zdravljenju v tajni bolnici, pa tudi ne hudo ranjene, so ti za našo razpravo manj značilni oz. bom govorila le o 1000 ranjencih iz »centrala«.

Graditve in lokacije bolniških postojank

Prva »A« centrala (njena prva brunarica je bila pripravljena za sprejem ranjencev zadnje dni decembra 1943) za Idrijski klavžami in z njo »B« ali »Očkova« v Bedrovi grapi ter še ne vseljena »Tinetova« pri Vrteh so bile opuščene 28. junija 1944, ker je pobegnila naša bolničarka. Oprezno je, mimogrede rečeno, zaradi naraslih potreb ponovno vseljena le »B« v novembru mesecu 1944. leta. Posebnost je pristrešek v Tisovcu, ki je več tednov dajal zatočišče nujno preseljenim ranjencem iz »A« in »B«. Brezdomci smo bili le v začetku julija 1944, potem smo se vselili v novo »B« pod Hudim poljem, v kateri smo delovali do vselitve v novo »Zadnje centralo« nad Krekovšami ali Putrih klavžami 18. septembra 1944. Še pred koncem vojne je načrtovana in skoraj začeta graditev prehodne postojanke v Tršanovšah. Postojanko pod Hudim poljem smo morali zapustiti zaradi dekonspiracije, ko je čez Hudo polje avgusta 1944 potekal transport ranjencev 9. korpusa na Notranjsko. Osvoboditev smo torej dočakali v »Zadnji centrali«, v »B« ali »Očkovi«, v »Delti« za invalide pod

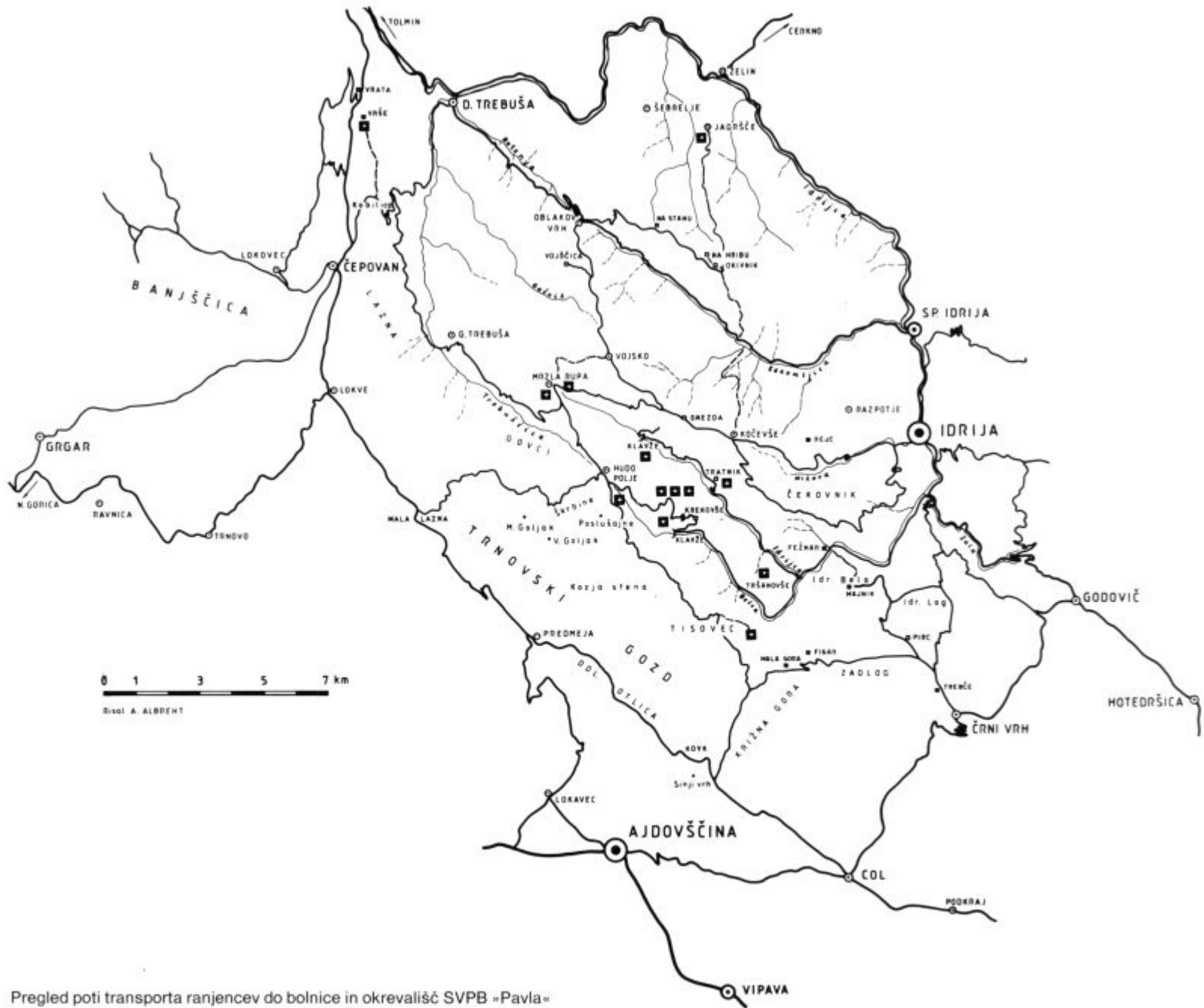
Tratnikom in med zadnjo nemško ofenzivo marca in aprila 1945 še v bunkerjih, v skalnatem nad Putrih klavžami in na skalno steno pri prvi »A« centrale prislonjenem »fuglovžu« ter tudi v podzemnem bunkerju. Poleg teh je ekonomat bolnice imel v grapi pod Mrzlo rupo svoje pristreške in tudi naša javka v tem zaselku jih je imela za sprejem ranjencev. Vse zaradi tega, da naša dejavnost ne bi ogrožala domačij v Mrzli rupi.

Prav po teh selitvah in vselitvah mi, takratno bolnišnično osebje, najlaže prikazujemo posamezna obdobja življenja in delovanja bolnice; seveda le osebje, ne pa ranjenci, saj oni niso vedeli, kje v gozdovih se nahajajo, na katerem oddelku oz. odseku.

Poti od javke do bolniških oddelkov

Od decembra 1943 do 27. junija 1944 je bila javka za ranjence in za oskrbo bolnic pri Tratniku v Čekovniku. Odtod je potekala pot do Idrijskih klavž po Kramaršiči, tedaj prevozni le kilometer, naprej pa je vodila le steza, ki je bila pozimi ledena in nevarna, ker je potekala v strmem bregu ob prepadu grape Idrijce. Danes je ta pot povezana s cesto Idrija-Vojško in močno razširjena tudi za avtomobilski promet, zgrajena predvsem zaradi konfliktnega zajetja vode za bodočo elektrocentralo. Preko Klavž je pot do postojanke »A« zavila v strm breg in se čez vrh Vršiča naglo spustila v postojanko.

Ker sta bila kraja Čekovnik in Bela že kar poznana po prevozu ranjencev, smo javko Tratnik združili z javko v Mrzli rupi (domačije Kolenc, Omevnikar) in od julija 1944 uporabljali le Mrzlo rupo. Do prve »A« centrale je iz Mrzle rupe vodila gozdna pot, ki je bila še kar vozna, proti Krekovšam. Iz nje so se odcepljale skrivne steze v našo »A«, v »B« in »Tinetovo«. Zvezo med njimi je bilo lahko skriti, saj je potekala samo po gozdu. Strogo je bilo prepovedano iz Mrzle rupe, kar je bilo sicer bliže, prihajati povprek po bukovem gozdu v postojanko, kajti stopinje po listnatem terenu bi nas kaj hitro izdale. Z našo preselitvijo pod »Hudo polje« in potem nad Krekovše je vodila pot iz javke po dobro vozni gozdni cesti Mrzla rupa – Mala Lazna ter se na Hudem polju odcepila na slabšo proti

Pregled poti transporta ranjencev do bolnice in okrevališč SVPB »Pavla«

Krekovšam. Na skrivno stezo »B« je bil odcep na prvem ovin-ku od Hudnega polja. Na »Zadnje centralo« pa smo hodili seveda naprej proti Krekovšam in po nekaj km zavili na daljšo skrivno stezo globlje v postojanko. Cesta iz Mrzle rupe je bila dokaj neugodna, ker je bila prometna. Po njej so vedno hodi-

le naše enote in patrulje, zato so morali biti naši prenosni in prevozi zelo oprezni, ponoči ali pa v zgodnjih jutranjih urah. Vedno smo strogo uporabljali iste poti in steze, tako da jih je bilo mogoče nenehno kontrolirati in popravljati pohojena tla, travo, rastline, mah, grmičevje. Tudi dovoz hrane ter gradbe-

nega materiala, zdravil, inventarja je potekal na enak način in po istih poteh. Zimski dohod je bil izredno težaven. Pomagali smo si s shojenimi krožnimi potmi, ki so povezovala znane gozdne poti in točke, odcepe pa smo s posebnimi snežnimi imitacijami zakrivali in sledi stalno zabrisovali.

Poti od »Centrale« v Trnovskem gozdu do naših okrevališč

Razbremenitev konspirativnih bolniških postojank z okrevališči nam je bila v veliko pomoč. Tja so namreč pošiljali okrevajoče in ne hudo ranjene premične ranjence in bolnike oz. so tam take iz enot tudi direktno sprejemali. To obliko je razvil že dr. Peter decembra 1943, kajti v Krnicah je v skrivališču varoval ranjence Janez Magajna že od oktobra 1943. Iz tega je zraslo in delovalo do konca vojne »Okrevališče 2« SVPB »Pavla« v Jagrščah. Prav tako je dr. Peter vedel za sanitetno postajo pri karavli nad Vrti pri Čepovanu, ki je bila ponovno postavljena po nemški jesenski ofenzivi 1943. Od tu torej »Okrevališče 1« SVPB »Pavla«, ki je tudi delovalo do osvoboditve na Vršah.

Iz »Centrale« priti v krnice in v Jagršče je bila sicer dolga pot, vendar nevarna le, če so Nemci silili na Oblakov vrh iz Idrije ali preko Spodnje Trebuše. Marjan Poljanšek, eden od spremljevalcev naših ranjencev, ki smo jih pošiljali na okrevališče Jagršče,, opisuje pot iz Čekovnika takole: »Moja pot je od Tratnika vodila na Kočevše, nato kakšnih 20 m na desno preko hriba do kmeta Brdo, nato povprek do Revena v dolino Kanomlje. Pri Močniku nekako smo zavili mimo Gantarja in Okivnika na Krnice in v okrevališče, takrat še v Peklu. Če sem moral mimogrede na Komando mesta Vojsko, sem vodil mimo Troha ali Škratovca, pa tudi mimo Šturmovca, Gnezda, Bošteta.«

Tudi zveza z Vrti in Vršami, to je z »Okrevališče 1«, ni bila nevarna, le dolga in naporna v strmino na Vrše; posebno iz Kobilice po stezi zelo navkreber je bila za ranjence mučna.

Iz naše javke v mrzli rupi je vodila pot v Jagršče, tako kot je potekal transport ranjencev iz Primorske na Notranjsko avgusta 1944 iz Cerknega preko Jagršč, Oblakovega vrha, Vijšči-ce in Vojskarske planote. (Na Notranjsko so ranjenci prepepljani na letališče za polet v Južno Italijo.) Prav tako tudi mi nisimo vozili ranjencev preko Spodnje Trebuše po cesti do Želina, ker je bila ta cesta tvegana, dasi je po njej vozil »partizanski avtobus«. Tudi dva večja transporta naših ranjencev 13. marca in 28. aprila 1945 do SVPB »Franja« v Novake sta le delno potekala počesti do Želina.

Poti do naših javk

Iz enot, tj. s kraja ranitve so bili ranjenci pripeljani do naših javk običajno preko zveze z bližnjimi zalednimi organizacijami, npr. preko komand mest, konkretnije, s pomočjo doma-

čij, ki so imele vozove in vprežno živino. Nekaj teh poti do naših javk poskušajmo rekonstruirati po pripovedovanih osebja bolnice in po tedaj obstoječih in nenevarnih gozdnih in drugih cestah.

Do naše javke Tratnik v Čekovniku je pot vodila po Čekovniku, Beli in Zadlogu. Iz Zadloga ni bilo vozne ceste v Belo, zato so morali do nje ranjence peljati preko Idrijskega Loga; to so bili tisti iz Hotedrščice, Črnega Vrha, Godoviča, Cola. Ranjence so dostikrat pripeljali do Guzelja (Figarja). Ta je imel vprežno živino in se je moral pač »znajti« za prevoz do Tratnika. Komanda mesta (K.M.) Črni Vrh je bila nam najbližja, takrat je bila pri Pircu v Zadlogu (Ipavcu). Za prevoz ranjencev je bila izredno važna obveščevalna spretnost in iznajdljivost, da ne bi transport presenetil izpad Nemcev iz Idrije, Črnega Vrha in Hotedrščice, pa tudi domobrancev.

Tov. Vido Bajc iz osebja bolnice piše o transportih do Tratnika: transport ranjencev iz Zadloga, Črnega Vrha, Godoviča in iz drugih krajev te smeri je bil težak zaradi slabih cest Hotedršica, Novi svet, Šebalk, »francoska cesta«, Pevc, Majnik, Ipavec, Guzelj do javke Tratnik. Zaradi varnosti so vozili le ponoči in samo po teh cestah (vzporedna cesta je bila glavna: Logatec-Idrija). Ponavadi so »bataljonski sanitejci« mobilizirali lojtrske vozove lastnikov ne glede na njihov odnos do NOB. Na dnu voza so položili koruzno slamo ali koruzne otepe, da bi ranjencem vsaj malo ublažili tresljaje. Po Beli do Tratnika so vozili Guzeljevi in Tratnikov Ciril in potem do Zaklavž javkarji bolnice. Tako so se v prevozu zvrstile tri ekipe kar je bilo dobro za konspiracijo. Zgodilo se je, da je iz vozov kapljala kri in je bila sled od Guzelja do Lajšta in še tja do Majnška. Transporti so se odvijali ne glede na vremenske prilike – v dežju, nevihti ali snegu.

Ker je sovražnik nadzoroval cesto Logatec Idrija in tudi naprej proti Želinu, je bilo k nam težko oddati ranjence iz predelov vzhodno od te ceste. Iz borb pri Spodnji Idriji je transport ranjencev potoval po Kanomljah do Oblakovega vrha, kar je daleč, dlje, kot če bi šel preko Razpotja ali preko Rejca. Toda ta pot ni bila vozna. Tako so ranjenci iz Spodnje Idrije, čeprav nam je bil kraj razmeroma blizu, potovali do nas 1–2 dni.

Transporti ranjenih iz Razdrtega, Ubeljskega, Hrušice, Studenega, Podkrajja in Cola so verjetno potekali preko K.M. Črni Vrh. Ko pa smo javko preselili v Mrzlo rupo, je bilo odtod dosti varnejše po vozni gozdni cesti preko Poslušanja in Hudega polja. K.M. Črni Vrh je imela velike odgovornosti in težave, da je vse to dobro vodila. Ne vemo, katera je prevzela naloge zadnje etape prevoza iz omenjenih krajev do nas, ko je bila le-ta ukinjena. Ko smo premestili javko v Mrzlo rupo, je treba iskati take zveze v domačijah, ki so imele vprežno živino, Šebreljah, Jagrščah, Krnicah, Kanomljah, v Gačniku, v Spodnji in Zgornji Trebuši, na Predmeji, na Lokvah in Laznah, v Čepovanu, v Vrtih itd.

Čas transporta ranjencev od borbe oz. ranitve do konspirativnih bolniških postojank

(komentar k tabeli 1).

Analizirali smo 585 sprejemov ranjencev in pri tem izbrali le skupine iz iste borbe in kraja ranitve. Iz pregledne tabele, ki je pripravljena po podatkih na tedanjih obrazcih, je mogoče povzeti, da je večina takih transportov do naše bolnice opravljenih v 1–2 dneh. Iz Godoviča, Hotedršice, Črnega Vrha, Lazen, Lokev, Čepovana, Trnovega celo v enem dnevu. Seveda so

Tabela 1

Sprejemi v SVPB »Pavla« in čas od ranitve do sprejema ranjencev v bolnico

Datum	Kraj ranitve	Št. ranjencev	Transport dni	Enota (brigada)
Leto 1944				
11. januar	Sv. Lucija	4	2	18. SNOUB »Bazoviška«
17. januar	Hotedršica	8	1–2	3. SNOUB »I. Gradnika«, 16. SNOUB »J. P. – Vojka«
19. januar	Lokve	4	1	18. SNOUB »Bazoviška«
23. januar	Kneža	4	2	18. SNOUB »Bazoviška«
18. marec	Godovič	12	1	3. SNOUB »I. Gradnika«
18. marec	Hotedršica	13	1	18. SNOUB »Bazoviška«
20. marec	Črni Vrh	4	1	3. SNOUB »I. Gradnika«
3. april	Spodnja Idrija	27	1–2	18. SNOUB »Bazoviška«, 19. SNOUB »S. Kosovela«
21. april	Lazne, Col	7	1	Štabne enote
23. april	Col	5	2	19. SNOUB »S. Kosovela«
8. maj	Razdrto	4	2,5	18. SNOUB »Bazoviška« ¹
10. maj	Pivka	4	3,7	18. SNOUB »Bazoviška«
5. junij	Razdrto	6	4	18. SNOUB »Bazoviška«, 16. SNOUB »J. P. – Vojka«, 19. SNOUB »S. Kosovela«
5. junij	Fužine	3	3	16. SNOUB »J. P. – Vojka«
9. junij	Krnice, Šebrelje	2	3–4	31. divizija
20. junij	Ajdovščina	10	2	18. SNOUB »Bazoviška«
9. julij	Vrata	5	7	17. SNOUB »S. Gregorčiča«
22. julij	Oblakov vrh	20	1,7	19. SNOUB »S. Kosovela«, 18. SNOUB »Bazoviška«, 2. brig. VDV
26. julij – 30. julij	Trnovo, Lazne, Predmeja	28	2,2	3. SNOUB »I. Gradnika«, 16. SNOUB »J. P. – Vojka«, 19. SNOUB »S. Kosovela«, zaščitni bataljon
12. avgust	Otlca	4	1	3. SNOUB »I. Gradnika«, 18. SNOUB »Bazoviška«
24. avgust	pri Postojni	2	2	31. divizija, 16. SNOUB »J. P. – Vojka«
1. september	Črni Vrh, Godovič	30	1,3	3. SNOUB »I. Gradnika«, 7. SNOUB »F. Prešerna«, 16. SNOUB »J. P. – Vojka«, 19. SNOUB »S. Kosovela« zaščitni bataljon, vod veze
7. oktober	Hotedršica	4	1	
9. oktober	Trnovo	11	0	(isti dan) 16. SNOUB »J. P. – Vojka«

Datum	Kraj ranitve	Št. ranjencev	Transport dni	Enota (brigada)
2. oktober	Lokve	5 ²	–	Artilerija 9. korpusa
5. oktober	Postojna, Bukovo	5	2	1. brig. Vladimirja Gortana
2. november	Trnovo	21	1–2	19. SNOUB »S. Kosovela«
2. november	Trnovo	2	3	19. SNOUB »S. Kosovela«
1. december	–	19	2	–
24. december –	Lokve, Lazne,			3. SNOUB »I. Gradnika«,
25. december	Čepovan	18	1,5	VDV, 19. SNOUB »S. Kosovela«
Leto 1945				
27. december –				
5. januar	–	22 ³		
19. januar –	Trnovo, Lazne			31. divizija,
3. februar	Krnica, Lokve, Ravnica	44 ⁴	1–4	19. SNOUB »S. Kosovela«, 17. SNOUB »S. Gregorčiča«
8. februar	Col, Predmeja	8	2	18. SNOUB »Bazoviška«, 17. SNOUB »S. Gregorčiča«, 19. SNOUB »S. Kosovela«
1. marec –	Gačnik, Predmeja,			
19. marec	Vojsko, Zadlog, Lokve, Sp. Trebuša	19	3–4	–
19. marec –				
3. april	(ofenziva)	57	2	–
3. april –				
15. april	–	41	5–6	–
15. april –	Predmeja, Lokovec,			
28. april	Grgar, Trnovo, Banjščice, Vojsko	47	1–5	–

Opombe:

- 1 en ranjenec umrl v bolnici isti dan ranitve
- 2 opekline
- 3 od teh 9 bolnih
- 4 več ozebljih

večdnevne borbe vplivale na kasnejši prevoz ranjencev, npr. junija 1944 iz Krnic, Šebrelj, Oblakovega vrha in tudi iz poletne nemške ofenzive, to je iz borb na Trnovem, na Lazah. Iz Godoviča in Črnega Vrha nad Idrijo so ranjence 1. septembra 1944 zelo hitro pripeljali k nam, najbrž preko Poslušanja, kajti takrat je bila naša javka v Mrzli rupi. Po težkih borbah brigade S. Kosovela, 2. novembra 1944 je bilo večina ranjencev pripeljanih k nam že pol dneva po ranitvi.

Sovpadanje datumov skupin ranjencev z datumi borb korpusnih enot (komentar k tabeli 2).

V kroniki bolnice in v živem spominu bolniškega in terenskega zdravnika so posebej poudarjeni »veliki« sprejemi. V monografijah enot 9. korpusa – preverjal jih je tudi zgodovinar NOV – sem našla, da so skupinski sprejemi, ki so posebej zabeleženi v kroniki bolnice, vzporedni z ofenzivnimi operacijami sovražnika in tudi z našimi akcijami. Npr.: v letu 1944 smo

Tabela 2

Sprejemi po mesecih	Zaporedna sprejemna številka	Število sprejemov
1. januar 1944 – 28. junij 1944	(«B») 180	180
28. junij – 1944 16. julij 1944	–	0
16. julij 1944 – 1. avgust 1944	246	100
2. avgust 1944 – 1. september 1944	274	28
1. september 1944 – 3. oktober 1944	360	86
3. oktober 1944 – 3. november 1944	415	55
3. november 1944 – 1. december 1944	525	110
1. december 1944 – 1. januar 1945	599	74
1. januar 1945 – 30. januar 1945	668	69
2. februar 1945 – 1. marec 1945	715	47
1. marec 1945 – 28. april 1945	931	182
Skupaj:		931 + 56

18. januarja sprejeli ranjence iz znanih in opisanih borb Gradnikove brigade, 18. marca iz borb v Hotedršici, 3. aprila iz Spodnje Idrije, v aprilu iz nemške operacije »Untersberg«, 22. julija ranjence iz nemške poletne ofenzive (9. julij do 12. avgust), iz Oblakovega vrha in iz Trnovega, Lazen, Predmeje in 1. septembra iz borb za likvidacijo domobranske postojanke v Črnem Vrhu nad Idrijo. V začetku oktobra je v kroniki zabeležen večji sprejem ranjenih iz nemške operacije »Grünewald« (4. do 12. oktober), 2. novembra iz borb brigade Srečka Kosovela. Ti so bili k nam pripeljani še isti dan. V času spopadov od 19. decembra 1944 do 6. januarja 1945 smo sprejeli veliko ranjencev. Tudi te so k nam pripeljali v zelo kratkem času po ranitvi.

V kroniki bolnice sem konec decembra prenehala posebej poudarjati sprejeme večjih skupin ranjencev, kajti sprejemi manjših skupin iz različnih krajev so bili tako rekoč vsakodnevni. Bili smo tudi v stalni nevarnosti, tako da za natančnejše zapisovanje ni bilo časa, pa tudi dogodkov v zvezi s tem je bilo vse preveč. V letu 1945 so bile borbe stalno prav okrog nas, tako januarja, v nemški ofenzivi »Rübezahl« od 2. februarja oz. od 2. marca dalje in v ofenzivi »Frühlingsanfang« ter »Winterende« od 19. marca do 5. oz. do 7. aprila v Trnovskem gozdu, na Predmeji, Laznah, pa v Trebuši in na Vojskem. Sprejemi ranjencev v najtežjih okoliščinah so bili vse številnejši. Prepolne bolnice smo skušali razbremeniti (glej tabelo sprejemov od decembra 1944 do osvoboditve) s tem, da je v bolnico »Franja« poslanih 20 ranjencev 13. januarja. Takrat pač nismo vedeli, da bo tudi »Franja« imela težave z nemško ofenzivo, ki je začela na Gorenjskem. Tako smo sklenili, da zapremo sprejem v bolnico 18. marca 1945. Vendar ukrep ni vzdržal. Brigade in glavnina korpusnih štabnih enot je bila neprestano v naši bližini in vsi so bili zadovoljni, da so se v težkih razmerah rešili ranjencev in onemoglih borcev in jih oddali v bolnico (glej pripis k tabeli 1, da je npr. od decembra do 6. januarja 1945 sprejetih 22 borcev, od tega 9 bolnih). Ko smo najbolj občutili, da smo osamljeni in ko smo bili v nepre-

stani nevarnosti, saj so se nam Nemci in kvizlinške enote večkrat zelo približale, smo kljub temu sprejemali, npr. pred 19. marcem 19, po 19. marcu 57 in še po končani ofenzivi 41 ranjencev. Naj dodam še to, da so bili ranjenci, ki so se že pred temi težkimi datumi zdravili pri nas nekaj dni v bunkerjih, premični pa v treh skupinah razmešeni izven bolniških postojank na čimvarnejša mesta. Tudi zima je bila tedaj huda ovira; hrane ni bilo, ker so bili zaradi opisanih razmer tudi najnujnejši transporti do nas onemogočeni. Tudi na Vipavsko, od koder so naši intendanti »znali« vedno kaj pripeljati, ni bilo več varno. Konspiracija v snegu je bila silno težka, jasni dnevi so omejili naše premike, skratka, na nas so se kopicile prav vse »hudine«.

Če primerjamo čas od ranitve do sprejema ranjenega v bolnico v zadnjih mesecih vojne, ko je bilo v 9. korpusu zaradi neprestanih borb stanje težko, s poprečnim časom transport v bolnico, vidimo, da se je ta čas podaljšal, čeprav so bili to ranjenci iz borb v Gačniku, na Vojskem, v Spodnji Trebuši, torej zelo blizu nas. Poti do naše javke v Mrzli rupi in samo naselje sploh je bilo tedaj več dni v nevarnosti (na javki sta padla dva aktivista, naša sodelavca). Rane pozno prispelih ranjencev v bolnico so se težko zdravile, tako da je zaradi zakasnele oskrbe prišlo do težjih komplikacij.

Upali smo, da bomo po končani ofenzivi meseca aprila mirneje živeli. Toda že kot tabela kaže, smo še po 15. aprilu sprejeli 49 ranjencev in celo hudo ranjenih (4 so umrli, 2 sta imela prestreljena pljuča). Vsi so bili ranjeni v krajih, kjer so Nemci branili še svoje zadnje postojanke, ki naj bi varovale njihov umik na zahod, naše enote pa so jih morale likvidirati. V pričakovanju še večjih sprejemov v našo bolnico iz borb v južnejših primorskih krajih in v napadih na Trst smo še 28. aprila premestili 15 ranjencev v »Franjo«.

Zaključek:

Lahko rečem, da smo ranjence po naših močeh kar najhitreje pripeljali in prinesli v bolnice. Kako so bile s tem razbremenjene borbene enote, vedno bolj poudarjamo kot specifičnost slovenske partizanske sanitete. Pri teh nujnih transportih so še kako zaslužne zaledne enote, ki so priskrbele prevoz s svojimi vozmi ali pa z mobilizacijo lastnikov vprežne živine in vozil. Pomembno je bilo, da na transportu ni bilo žrtev ranjencev. Triaža prispelih ranjencev na javko je bila redna in dobra, kot tudi sprejem in sodelovanje z našimi okrevališči.

Kakšno oceno dati uvedbi kirurške korpusne ekipe v bližini bojišč? Ta ekipa je delovala od novembra 1944. Gotovo je, da so bili uspehi zdravljenja s tem, da so bile rane takoj po ranitvi oskrbljene, boljši in je potekalo zdravljenje hitreje. K temu je prispevala tudi čimprejšnja nega in mirovanje v bolnici. Zdravljenje bi šlo še hitreje, če bi imeli na voljo sredstva proti infekciji, razne infuzije, transfuzije in podobno in to v taki meri, kot jih imamo danes.

Poudariti moram, da o nujnih sprejemih ranjencev iz načrtovanih akcij naših enot nismo bili nikdar vnaprej obveščeni. Nemške ofenzive in pripravljene in nepričakovane spopade naših enot s sovražnikom smo občutili, kot je pregledno povedano v referatu, le po večjih skupinskih sprejemih ranjencev. Lahko pa bi bili bolje pripravljene, če bi bili o dalj časa trajajočih borbah sproti le obveščeni. Posebno nam je manjkalo takih obvestil v zadnjih mesecih pred osvoboditvijo in v ostrih nemških ofenzivah in akcijah, ko so bile operativne enote kor-

pusa v težkih situacijah. Poudariti moramo zahtevno izvršeno bolnišnično nalogo v teh najtežjih okoliščinah, ko je bilo področje bolnice ogroženo, posebno od januarja do konca vojne. Mogoče pa je bilo bolje, da nismo bili sproti obveščeni o poteku ofenzive in umiku naših enot. Če bi vedeli, v kako zapleteni situaciji je naš najbližji teren, saj so bile najtežje borbe na Vojskem, bi lahko zgubili orientacijo: »da se sami znajdemo kot znamo. Ranjence smo razmestili na pet varnejših mestih in so vsi preživeli.

ST. 10.17

RAFAEL TERPIN

Soseščina stare Deželove hiše

NIKDAR DO KRAJA RAZJASNJENE ZAGANJALKE

RAFAEL PODOBNIK

Zaganjalke so redki in zanimivi kraški izviri, ki periodično spreminjajo iztok vode. Slovensko občno ime jim je na predlog Idričana Logarja (1957), takratnega ravnatelja Mestnega muzeja Idrija, dala Zaganjalka v Cerkljanskem vrhu. Čeprav ima Švica samo eno z merjenjem dokazano zaganjalko (Sandfuchs 1984), sta v idrijski občini kar dve: že omenjena Zaganjalka in Vrščevska zaganjalka, ki bi jo lahko imenovali tudi Zaganjalka v Grdi grapi. Širše v Posočju imamo še Zaganjalko v Dolu na učejski strani Kobariškega Stola, ki še ni potrjena s hidrogramom. Planinci so omenjali tudi zaganjanje izvira na planini Kuhinja nad vasjo Krn, vendar je sedaj zajet za vodovod in opazovanje ni mogoče. Domače in tuje izkušnje kažejo, da zaganjalke pogosto izkoriščajo za najrazličnejše namene, pri čemer marsikdaj onemogočijo opazovanje ali celo uničijo mehanizem. Pol metra visoka betonska pregrada pred Zaganjalko prča, da je bil izvir zajezen za malo elektrarno niže v grapi. Leta 1968 so odkopali gornjo iztočno odprtino in vanjo porinili tri tričetrt colske cevi, ki so napajale zbiralnik pod kolovozom, iz katerega se je s pitno vodo oskrbovala kmetija Volkajce. Jeseni 1984 so pri kmetiji Zavrhar zlili gnojevko po senožeti pod hišo. Čeprav ji domačini pripisujejo malone zdravilne lastnosti, je Zaganjalka pritekla rumena, penasta in z duhom po gnojnici. Vodovod so opustili in jeseni 1985 smo v zbiralniku z glino ter lesenimi čepi zamašili vse tri vodovodne cevi, da bi bila merjenja natančnejša. Leta 1983 so Zaganjalko v Grdi grapi zajezili za malo elektrarno kmetije Gorenja Vrščeva in potopili glavni ter večino v neposredni okolici posejanih manjših izvirov. Odkar so senožeti v Bregih opustele in pot s Tibilca na Stol izginja, bi Zaganjalka v Dolu morala biti varna.

Zaganjalke so že od nekdaj burile domišljijo okoličanov in raziskovalcev. Lintvernu pri Vrhniku je po pogovorni soznačnici dal ime zmaj, najbrž zato, ker so okoliški kmetje trdno verjeli, da povzročata skrivnostno obnašanje izvira. Odločilni dokaz jim je bil zmajček, ki ga je bila voda prinesla na dan. Sklicevali so se na vrhniškega poštarja, ki je bil ped dolgo in kuščarju podobno žival odnesel domov (Valvasor 1984). Slednje bi bil lahko prvi pisani vir o človeški ribici. Millerjev izvir v dr-

žavi Missouri v ZDA so Indijanci posrečeno imenovali Dihajo-či izvir (Bridge 1923).

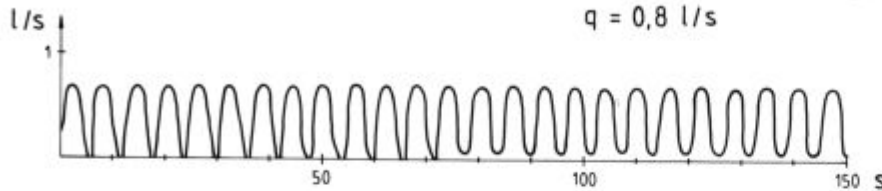
Delovanje Zaganjalke so domačini razlagali na zanimiv način. Vedeli so za Vrščevsko zaganjalko in občasni bruhalnik Ukovnik ter so si predstavljali, da vse tri kraške pojave povezuje ogromno podzemeljsko jezero. Ko jezerska površina vzvalovi, se voda zaganja v bregove in vsak val povzroči povečanje iztoka. Anton Mlakar s kmetije Gorenja Vrščeva, ki je od mlinskega kolesa v grapi napeljal v eni smeri 100 metrov dolgo vravno jermenico ter je napravo 60 let izkoriščal za pogonjanje slamoreznice, mlatenje in mletje, je bil preveč tehnično usmerjen, da bi izgubljal čas s pravljimi razlagami. Na kratko je pribil, da zrak zapira vodi pot. Za primer je navedel zlivanje vode iz narobe obrnjene steklenice, ko nadomeščanje vode z zrakom onemogoča enakomeren iztok. To smo radi slišali, ker smo tudi sami pripisovali zraku veliko vlogo pri zaganjanju (Podobnik 1968). Za Zaganjalko v Dolu je razširjeno trdno in enotno prepričanje, da jo vodna žila povezuje z morjem. Voda priteče ob enajstih dopoldne, ko jo morska plima porine ven. Če si prišel po vodo kasneje, si jo težko še zajel iz bazenčka pod skalo. Mlajši, ki so o plimi nekaj več slišali, trdijo, da voda priteče vsakih 6 ur.

Valvasor je leta 1689 pri obravnavi Lintverna pri Vrhniku prvi razložil delovanje zaganjalk z natego (1984). Teorija natege je prevladovala tri stoletja, čeprav se z njo ni dalo pojasniti vseh opazovanih pojavov. Avtorje je motil iztok med minimumom, ki je prisoten pri večini zaganjalk. Nепrekinjen iztok so pripisovali rovu s stalnim dotokom, ki se priključi zaganjalki-nemu rovu med mehanizmom in izvirov. Časovne in količinske nepravilnosti zaganjanja so razlagali s kombinacijo večih nateg (Darcy cit. Imbeaux 1930, Markovič 1963), z vsrkavanjem zraka skozi stene kolenastega rova (Bridge 1923) ali s sistemom z zrakom (Podobnik 1968). Največ ugank sta zastavljala Zaganjalka (Podobnik 1968) in Lintvern (Habič 1970). Gre za nenavadni zaganjalki, ki sta brez primere v literaturi. Pri merjenjih Zaganjalke nismo znali razložiti različnih načinov zaganjanja, sprememb velikosti maksimalnih iztokov in večje ali manjše nepravilnosti zaganjanja pri spreminjanju povprečnega pretoka. Nadalje smo zabeležili nenadno spre-

MODEL D

Merjenje D5A

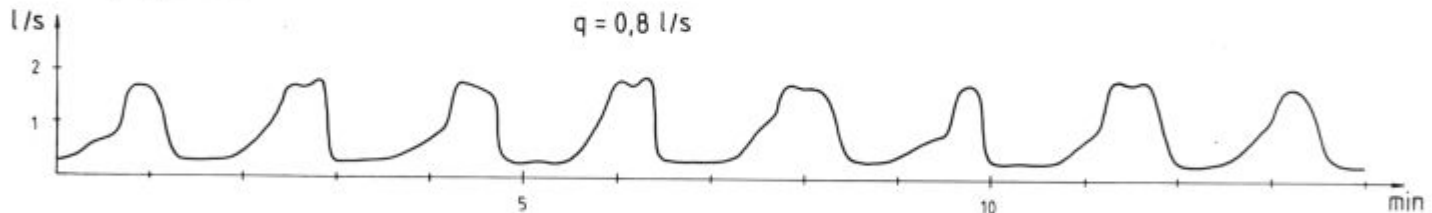
LEGENDA

l	LITRI
min	MINUTE
s	SEKUNDE
q	DOTOK V ZBIRALNIK

MODEL E

Merjenje E6

membo maksimalnih iztokov, združitve dveh zagonov v enega, pojav ciklusov pri večjih dotokih in izostanek izrazitega delovanja za dobo enega ciklusa. Posebno zanimivo je bilo prenehanje zaganjanja, ko je dotok postal enak minimalnim iztokom med delovanjem ter ponoven pojav popolnoma nepravilnega delovanja pri še nižjem povprečnem pretoku (Podobnik 1968). Pri prebiranju Habičeve študije o Lintvernu (1970) si nismo mogli predstavljati, kako lahko majhni dotoki med sušo povzročijo srk v kolenastem rovu, ki ob višku izbruha prevaja 400 l/s, med nalivom pa kar 1000 l/s.

Ker so teoretična razmišljanja vodila v slepo ulico, smo uporabili eksperimentalno metodo. Prvi poskusi so bili neuspešni, ker iz pločevine zvarjenega modela ni bilo mogoče preoblikovati, kot so narekovala sprotne ugotovitve. Poleg tega nismo mogli v vsem poteku dejavnega rova opazovati razporeditve ter gibanja vode in zraka. Rešitev smo našli v prozorni

plastični cevi z notranjim premerom 43 mm in 6 mm debelim plaščem, s katero smo oblikovali različne izvedbe vodnega rova. Namenoma smo izbrali cev večjega premera, da bi se bolj približali razmeram v naravi. Merjenja smo opravljali v strmi in dovolj vodnati grapi.

Z modeli smo preizkusili v literaturi dostopne in lastne zamisli o delovanju zaganjalk. Ugotovili smo, da delujejo na različne načine. Ločimo lahko štiri osnovne oblike zaganjanja:

Višinsko zaganjanje nastane zaradi višinske razlike med začetkom in koncem dejavnega vodnega rova. Ko se med maksimumom gladina vode v zbiralniku dovolj zniža, odtekajoča voda vsrka zrak v vodni rov. Upor naenkrat naraste in iztok se zmanjša ali prekine. Vodna gladina v zbiralniku se prične dvigati. Statični pritisk narašča. Voda odnaša vedno več zraka iz aktivnega vodnega rova. Ko se vzpostavi sprožilni pretok, voda prične v velikih količinah odnašati zrak in sledi izbruh.

Ob ugodnih pogojih se pojav periodično ponavlja. Za primer prikazujem model E (sl. 1), ki nedvomno predstavlja najenostavnejšo obliko zaganjalke. Z njim smo opravili merjenje E6 (sl. 1). Prej vseveljavna natega je postala samo posebna oblika višinskega zaganjanja, pri kateri je sprožilni dejavnik vzpostavitev zadosti dolgega polnega lumna vode v padajočem kraku pozitivnega kolena.

Sesalno zaganjanje (merjenje K18, sl. 2) smo dobili v ozkem območju nad spodnjo mejo zaganjanja pri modelu K (sl. 2), ki je posebna zaprta natega. Namesto enega visokega pozitivnega kolena ima štiri nizka kolena. Sledi jim enakomerno padajoči del cevi, ki tekoče preide v sesalno zaporo. O zaprtem sistemu govorimo takrat, ko modelu pred izlivom dodamo zračno zaporo, ki ni nič drugega kot negativno koleno. Sesalna zapora je plitka oblika zračne zapore. Zaradi nizkega sifona sesalne zapore tudi manjši pretoki mečejo mehurčke iz zaprtega sistema. Upor zraka toliko pade, da iztok preseže dotok. Značilno za sesalno zaganjanje je počasno naraščanje iztoka. Med maksimumom se v padajočem delu rova ne vzpostavi polna svetlina vode. Po vsrkanju zraka iztok po-

dobno kot pri višinskem zaganjanju hitro pade. Sesalno zaganjanje dobimo, če dotok počasi višamo. Pri nižanju dotoka dobimo ob enakem povprečnem pretoku popolnoma drugačno višinsko zaganjanje.

Nihalno zaganjanje srečamo pri zaprtih nategah (model D, sl. 1). Nihanje polnih svetlin vode povzroča spreminjanje iztoka. Samostojno nastopa v določenem območju dotokov pod spodnjo mejo višinskega zaganjanja. Med minimumom se lahko kombinira z višinskim zaganjanjem. Ob vsakem nihaju se voda prelije preko pozitivnega kolena in iz zračne zapore v izliv, pri čemer se iztok popolnoma prekine ali samo narašča in upada. Zrak nastopa v vlogi prenašalca pritiskov. Energija vode ima podoben učinek kot uteži pri stenski uri in preprečuje, da bi nihanje zamrlo. Pri 12,3 m dolgi cevi je perioda znašala 6 sekund. Če smo cev podaljšali za 3 m, smo dobili nihanje s periodo 7 sekund. Merjenje D5A (sl. 1) prikazuje nihalno zaganjanje med minimumom višinskega zaganjanja. Nihanje je prenehalo, ko je iztok narasel na 0,45 l/s. Ker naraščanje iztoka ni v vsakem minimumu enako, je dolžina trajanja nihalnega zaganjanja različna.

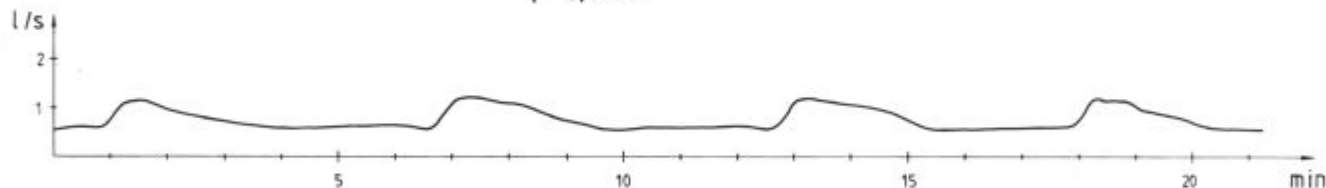
MODEL H

1 m

Sl. 2

Merjenje H9

$q = 0,8 \text{ l/s}$

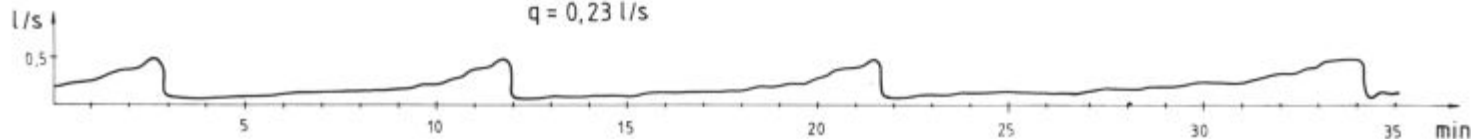

MODEL K

1 m

Merjenje K18

$q = 0,23 \text{ l/s}$

Pasivno zaganjanje je samostojno (model H, merjenje H9, sl. 2) ali se kombinira z višinskim zaganjanjem. Model H je brez višinske razlike med začetkom in koncem cevi. Vodni rov sestavljata dve negativni kolena. Posnema in potrjuje sistem z zrakom (Podobnik 1968). Pasivno zaganjanje povzroča slap ali dovolj izrazita brzica v zbiralniku. Razpenjena voda vnaša zrak v vodni rov. Med upadanjem vode v zbiralniku vedno več mehurčkov doseže ustje rova in količina zraka v sistemu se večja. Upor narašča. Pretok se manjša. Ko iztok postane manjši od dotoka, se prične gladina v zbiralniku dvigati. Vedno manj mehurčkov doseže vhod v cev. Končno se dovajanje zraka prekine. Statični pritisk vode se večja. Pretok narašča in voda odnaša vedno več zraka iz dejavnega rova. Nazadnje odnese vsega. Ko iztok postane večji od dotoka, prične voda v zbiralniku upadati. Ob ugodnih pogojih se pojav periodično ponavlja. Teoretično bi posebno obliko pasivnega zaganjanja lahko povzročilo sproščanje zraka ob hitrem padanju zračnega pritiska ali kakršnokoli dotekanje s plini pomešane vode.

Pri večini poskusov smo dobili neprekinjen iztok med minimumom, kar se ujema s terenskimi opazovanji. Verjetno ga največkrat omogoči zračna zapora. Voda v njej deluje kot zračni ventil. Po izbruhu zadržuje v sistemu podpritis. Srk lahko povzroča iztekanje vode iz zbiralnika tudi takrat, ko je gladina vode v njem nižja od najvišjega dela aktivnega rova.

Časovne in količinske nepravilnosti zaganjanja nastajajo zaradi spremenljivosti zračnih pojavov, razlik v vzpostavitvi sesalnega delovanja polnih lumnov vode v padajočih delih rova ter različnega odtekanja vode po vsrkanju zraka. Posebej opozarjamo na znatno manjše maksimalne iztoke, ki nastanejo takrat, ko se polna svetlina vode vzpostavi samo v zgornjem delu padajočega kraka vodnega rova in ne v vsej njegovi dolžini. Če se dotok približuje zgornji meji delovanja, postaja višinsko zaganjanje vedno bolj nepravilno.

Ko smo pri modelu K (sl. 2) dotok počasi večali nad območje sesalnega zaganjanja, nam je uspelo doseči, da sistem ni deloval. V sesalni zapori se je vzpostavil zračni most. Obenem se je vzporedno z večanjem dotoka daljšal polni lumen v pa-

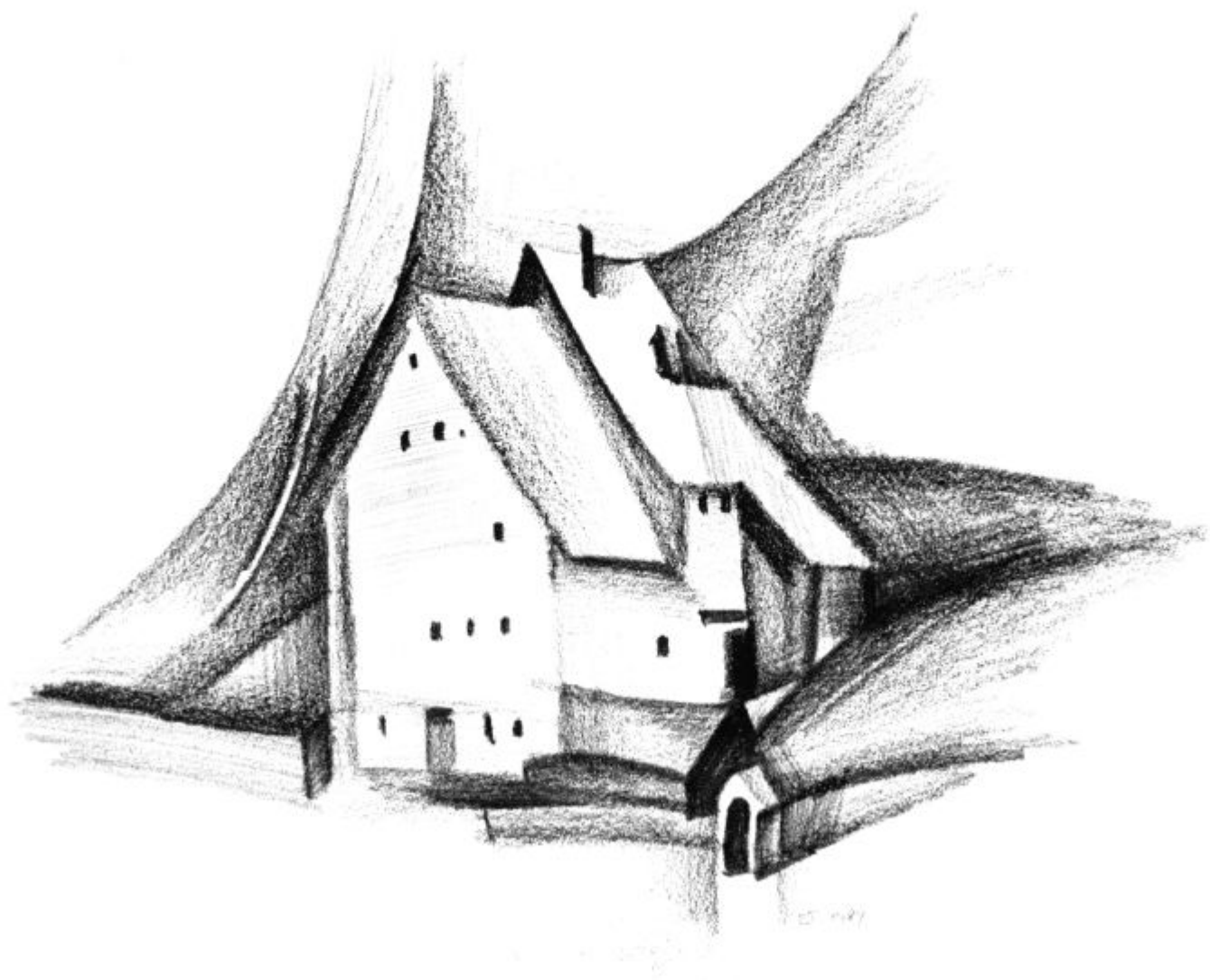
dajočem delu cevi in s povečevanjem srka omogočal sprotno odtekanje vode.

S kombinacijo nizkih kolen in sesalne zapore pri modelu K smo uspeli občutno znižati najmanjši dotok, ki še povzroča delovanje. Z več nizkimi pozitivnimi kolena vodi olajšamo odnašanje zraka, ne da bi preveč zmanjšali njegov upor. Voda v zbiralniku zadosti naraste, da prej pride do izbruha, kot bi njen statični pritisk zaradi naraščajočega odtoka postal premajhen. Sesalna zapora bistveno prispeva, da z nizkimi dotoki dosežemo sprožilni pretok. Model K nam daje več možnosti za razlago delovanja Lintverna ob zelo nizkem dotoku kot klasična natega.

Poskusi z modeli zaganjalik nam ponujajo marsikak možen odgovor na doslej nepojasnjena vprašanja. Nadaljnje delo bo dvotirno. Dopolniti bo potrebno eksperimente. Vsako zaganjalko bomo morali predstaviti s hidrogrami, ki bodo zajemali vsa področja delovanja med naraščanjem in upadanjem vodnega stanja. Sledilo bo enako zanimivo in vsaj fizično lažje opravilo, ko bomo primerjali rezultate poskusov in terenske ugotovitve ter sklepali o ustroju posamezne zaganjalke in načinu njenega delovanja. Ker je vsaka zaganjalka posebnost zase, pričakujemo, da bodo merjenja njihovega delovanja odprla nove uganke, ki bodo zahtevale vzporedno eksperimentalno delo.

LITERATURA

- Bridge J., Ebb and Flow Springs in the Ozarks. School of Mines and Metallurgy. University of Missouri. Bull. nov. 1923: 17–26.
- Habič P., Intermitentni kraški izvir Lintvern pri Vrhniki. Acta carsologica 1970; 5: 189–203.
- Imbeaux E., Essai d'hydrogéologie. Paris: Dunod, 1930: 146–8.
- Logar S., Letošnje jamarsko raziskovanje našega področja. Idrijski razgledi 1957; 2: 85–6.
- Marković DjJ., Homoljska potajnica. Glasnik srpskog geografskog društva 1963; 43: 117–26.
- Podobnik R., Zaganjalka. Idrijski razgledi 1968; 13: 64–7.
- Sandluchs U., Der Friedhöfler – eine intermittierende Quelle. Stalactite 1984; 34: 104–12.
- Valvasor VJ., Slava vojvodine Kranjske. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984: 94–6, 106–8.

RAFAEL TERPIN

V mogočnost starih dni zabrisana Švicarija

KAKO TRDOŽIV JE NARAVNI GOZD IN KAKO NEBOGLJEN POSTANE, KO SE ZAJESTA VANJ ŽAGA IN SEKIRA

FRANJO KORDIŠ

Mlad bukov gospodarski gozd (Foto: Franjo Kordiš)

Pred kakimi petindvajsetimi leti sem se nekega junijskega dne odpravil na delo v najvišje predele idrijskih gozdov, poimenovane Poslušanje. Ta prostrana gozdnata samota se razprostira na severnem podnožju Goljakov, tam, kjer se idrijsko hribovje strmo povzpne in se prevesi v Trnovsko planoto. Takrat sem ta gorski kraški svet prehodil podolgem in počez, ker sem hotel dodobra spoznati tamkajšnje gorske in visokogorske dinarske bukovo-jelove gozdove, ki že nekje pri 1200 m nadmorske višine preidejo tukaj v čiste bukove gozdove. Tedaj smo se namreč pripravljali, da na tem področju opravimo obsežna gozdnogojitvena dela.

Kljub temu, da so se na vrtačastem svetu Poslušanja razprostirali gozdovi s številnimi različno starimi enodobnimi bukovimi sestoji z redko primesjo jelke, ponekod popestreni z majhnimi mraziščnimi smrekovji, so bili ti gozdni pejzaži zelo slikoviti. Povsod naokoli, kamor je le segel pogled, so bila v morju lepih in kratkokrošnjatih bukovih dreves razsejana številna razkošatena, zelo stara in že umirajoča bukova drevesa. Njih značilnosti so bile ne posebno visoka rast, številne zarastline na čokatih debelih in izredno košate krošnje z debelimi in močno ukrivljenimi vejami. Največ jih je bilo že okuženih z glivami, ki so razjedale njihovo notranjost, debela pa so bila polna gobjih plodišč. Stara so bila več kot tristo let, kar je s kasnejšim štetjem branik tudi potrjeno.

Po nenavadnih oblikah teh dreves sem kaj kmalu lahko ugotovil, da ne pripadajo sedanjim gospodarskim gozdovom, pač pa so ostanki nekdanjih pragozdov, ki so še pred slabim stoletjem živeli v naravnem in od človeka nemotenem okolju. Nekoč so se ti gozdovi trdoživo upirali vsem razdiralnim silam surovega naravnega okolja, nebogljenost pa so padli pod zamahi sekir, ko so gozdarji idrijskega rudnika v svojem večstoletnem prodiranju v notranjost idrijskih gozdov v drugi polovici preteklega stoletja nad Hudim poljem dosegli rob Trnovske planote. Tedaj so se tudi tukaj na območju Goljakov nekdanji naravni mešani gozdovi pod vplivom človeka spremenili v nenaravne gozdove z enoličnim videzom. Kasneje so tem gozdovom nadeli ime gospodarski gozdovi.

Ko sem si tako ogledoval posamezna stara pragozdna drevesa, me je obšla misel, da je morda nekje v tem prostoru, še do pred kratkim poraščenim s pragozdovi, ostal še neposekan delček nekdanjega naravnega gozda. V mislih sem imel predvsem možnost, da na kakšnem za spravilo zelo težavnem svetu naši prednamci niso posekali pragozda in so ga zato v pristno naravnem stanju zapustili poznejšim rodovom. Kmalu zatem so se ta pričakovanja tudi uresničila.

Sredi poletja istega leta, ko so gozdnogojitvena dela bila v polnem teku in so v poslušanjških gozdovih že vsepovsod gorele kope drv, sva se z gozdarjem tega gozdnega okoliša po ozki in dokaj zaraščeni poti napotila z razpotja na Škrbini v smeri proti zahodu. Pot, vsekana v proti Goljakom blago nagnjeno pobočje, je naju kmalu pripeljala pod enega od najvišjih vrhov tega predela, pod Bukov vrh. Na neki zravnani vzpetini, kjer je bilo konec poti, sva pod nama zagledala ve-

čjo vrtačo, ki je ležala visoko nad prepadnimi stenami ipavške doline, pod samim Bukovim vrhom. Kolikor je bilo s te vzpetine mogoče videti, je vrtačo poraščal gozd mogočnih tršatih dreves. Osupel sem zrl v ta zame neobičajen gozd, ki mu v bližnji in daljni okolici ni bilo podobnega. Bil je drugačen od gozdov, ki sem jih v svoji večletni praksi spoznal na Idrijskem. Ta drugačnost se je kazala v bogati raznolikosti razvojnih stopenj, ki so se izmenoma vrstile na razmeroma blago nagnjenem pobočju vrtače. Gozd je imel nenavadno izoblikovano zgradbo, kakršne tukajšnji gozdarji še nismo poznali. Več sto let stara bukova in tudi jelova drevesa so ponekod še vedno kljubovala bremenu let, drugod pa so počasi umirala in zapuščala prazne prostore mlajšim prihajajočim generacijam. Nemalo teh starih velikanov je ležalo na tleh. Nekateri so bili komaj padli na tla in so njih mogočne krošnje štrlele visoko v zrak. Druge je že močno razkrajala bolezen ali pa jih je že dodobra razkrojila v velike kupe prhne. Na mestih, kjer so padla posamezna drevesa ali celo skupine dreves, so se že prerivali, se med seboj tiščali in se krepko izločali osebki novega zaroda. Le malokatero od teh mladih dreves je imelo možnost, da bi doseglo svoj polni razvoj, kajti v teh gozdnih vrzelih je bilo prostora komaj za kako odraščeno drevo. Ponekod je bilo vmes med »veterani« videti tudi utesnjena drevesa mlajših rodov, kako se v boju za prostor prerivajo med seboj. Ni manjkalo tudi obratnih prizorov, kjer so stare očake utesnjevala drevesa mlajših generacij. Kakor da se nočejo posloviti od življenja.

Stoletja in tisočletja je ta naravni bukov gozd uspešno kljuboval silam krute narave. Takšen kot ga gledamo danes, ni živel vekomaj. Po zadnji ledeni dobi so se tu zvrstili drugačni, okolju primerni gozdovi. Gradile so jih druge, manj zahtevne drevesne vrste od bukve. Veliko organske snovi je morala razgraditi narava, da je nastala prst, primerna za rast bukve, ki v tem prostoru uspeva komaj deset tisoč let.

Po moji takratni presoji je bil to vsekakor pravi naravni gozd – pragozd. Zavedal sem se, da ga bo treba ohraniti v taki izvirni obliki, saj so takšni pragozdni ostanki izredno bogat vir za spoznavanje naravnih zakonitosti.

Po temeljitem obhodu vrtače sem pod globokim vtisom zapustil ta gozd. Kasneje sem dostikrat razmišljal in so me pri tem tudi begali dvomi, kako je bilo sploh mogoče, da je po dolgih petih stoletjih sekanja in izkoriščanja idrijskih pa tudi trnovskih gozdov ostal ta košček gozda izven dosega gozdarjeve žage in sekire. Odgovor na vprašanje je bil zelo težaven. Na začetku sem spiral svojo trditev na domnevo, da je ta gozd ostal ohranjen v naravnem stanju predvsem zaradi njegove večje oddaljenosti od Idrije in rudnika živega srebra, glavnega porabnika lesa iz teh gozdov skozi vse obdobje njihovega izkoriščanja. Ker so bili poslušanjški gozdovi gravitacijsko ločeni od ostalih idrijskih gozdov, so bili za spravilo lesa v takih razmerah precej težavni. Zato so te gozdove začeli sekati razmeroma pozno, šele v drugi polovici 19. stoletja, ko so bile zgrajene vozne poti. Tudi kasneje, ko sem preučeval

gospodarjenja v idrijskih gozdovih, nisem našel trdnejših dokazov, ki bi izpodbijali ali potrjevali tako domnevo. Zato je razlaga o ohranitvi pragozda pod Bukovim vrhom ostala pač takšna kot na začetku ob odkritju pragozda.

Pragozd pod Bukovim vrhom (Foto: Franjo Kordiš)

Dvomi, ali je ta gozd zares pragozd ali ni, ali je človek s svojo dejavnostjo spremenil njegove naravne dejavnike ali ne, so se v gozdarskih strokovnih krogih vrstili dolgo časa. Dokazov, da ta gozd ni pragozdni ostanek, tudi ni bilo. Kazilo ga je edino po pomoti z žago podrtu jelovo drevo, ki še danes trohni na robu vrtače, je pa dolgo časa bilo kamen spodtike marsikateremu strokovnemu obiskovalcu tega gozda.

Kasneje so v tem gozdu sicer načrtovali gradnjo gozdne ceste in sanitarne sečnje, vendar do izvedbe teh del ni nikoli prišlo.

V Sloveniji je bilo poznanih le nekaj pragozdnih ostankov. V nekaterih so gozdarski znanstveni delavci raziskovali rast, razvoj in obnovo. Leta 1968 je dr. Mlinšek v knjigi »Sproščena tehnika gojenja gozdov na osnovi nege« opisal nekatere razvojne značilnosti pragozda. Ti opisi so bili v veliko pomoč pri kasnejših raziskavah in ugotavljanju pragozdnega značaja nekaterih naravnih gozdov. V pomoč so bili tudi meni pri analizah o dinamičnih razvojnih tokovih posameznih delov gozda pod Bukovim vrhom. Te analize so samo še potrdile mojo prejšnjo trditev, da je ta gozd zares pravi pragozd.

Leta 1983 sem izdelal program raziskovalnih del o bioekoloških značilnostih in razvojnih dejavnikih tega pragozda. Terenska dela so izvajali dijaki, organiziran v mladinskem raziskovalnem taboru, ki se je ukvarjal z bioekološkimi raziskavami. Dve leti so mladi med počitnicami šteli, merili in ocenjevali številne elemente, ki karakterizirajo pragozd. Leta 1985 sem raziskovalna dela končal in jih objavil v delu z naslovom »Pragozd Bukov vrh«.

S temi raziskavami so bila potrjena nekatera do tedaj že znana spoznanja o pragozdnih razvojnih dejavnikih, bilo pa je med njimi tudi nekaj povsem novih, ki jih štejem kot prispevek k poznavanju življenja v bukovih in bukovo – jelovih visokogorskih pragozdovih.

Med novosti je zlasti sodila dragocena ugotovitev o naravnih samoohranitvenih sposobnostih gorskega javora. Način obnove gorskega javora kot svetloljubne drevesne vrste v mešanem gozdu sencozdržnih drevesnih vrst bukve in jelke, v pogojih, kjer vsi razvojni procesi potekajo na zelo malih površinah v zelo skromnih svetlobnih razmerah in je zato konkurenčna moč bukve izjemno visoka, je bil do tedaj še neraziskan.

Znane so bile možnosti naključne obnove, ki je sicer kot pojav v mešanih gozdovih znan. Toda kljub dejstvu, da je naključje pri obnovi v mešanih gozdovih pomemben dejavnik, ni najbrž tolikanj uspešen, da bi zagotovil samoohranitvene sposobnosti neke vrste. Ker je v pragozdu pod Bukovim vrhom delež gorskega javora obilen, sem poiskal še druge naravne činitelje, ki so tej drevesni vrsti v oporo. Med dejavnike, ki posredno podpirajo gorski javor v njegovem razvoju v najbolj kritičnem obdobju v zgodnji mladosti, sodi malinje. Ugotovitev je bila nadvse zanimiva. Jaškasto presvetljena mesta v jarkih, v kotanjastih vdolbinah ali na ravneh, ki nastanejo po odmrtnosti ostarelih dreves, hitro zarastejo z gostim malinjem, ki je najbolj gost v sredini svetlobnih jaškov. Z gostim korenin-skim pletežem in svojevrstno mikroklimo malinje zaviralno deluje na pomladitev, v dobri meri pa tudi na razvoj bukve in gorskega javora v tem okolju. Toda analize o pomladitvah in rasti bukve in gorskega javora na površinah, porastlih z malinjem, kažejo, da pri rasti v višino malinje dosti manj zavira

gorski javor kakor bukev. Ta zanimiva ugotovitev mi je bila v pomoč, da sem lahko sklepal, da se gorski javor prav na površinah, poraščenih z malinjem, lahko izogne konkurenci bukke, ker je uspešnejši v tekmi z malinjem kakor bukev, ki v tem okolju zaostane v rasti. S tako razlago obnove in rastnih razmer gorskega javora v mladosti je bilo moč dojeti, kako so se številne skupine osebkov te drevesne vrste mogle uspešno razvijati med starimi bukovimi drevesi.

Nekaj let potem ko sem ugotovil, da tudi pri nas na Idrijskem obstaja pragozdni ostanek bukovno-jelovega gozda, sem si ogledal tudi pragozdove na kočevskem in novomeškem območju, kjer je del gozdov podoben našim gozdovom.

V teh pragozdovih se sestojne zgradbe precej razlikujejo od zgradbe pragozda pod Bukovim vrhom. Kažejo namreč videz bolj enodobnih sestavov na večjih površinah, kar ne daje vtisa povsem naravnega gozda. V pragozdu pod Bukovim vrhom ima zgradba gozda izrazito malopovršinsko razporejene različne razvojne stopnje, ki se med seboj izprepletajo in stalno spreminjajo v vseh razvojnih odtenkih, vse od mladega naraščanja do starih umirajočih dreves. Tudi reprodukcijska sposobnost tega gozda je skorajda brezhibna, kar nam pričajo pomladitve v vsaki najmanjši vrzeli. Pestre razvojne stopnje pa nam povedo, da ima tu reprodukcija trajnejši značaj. Kar se tiče odpornosti proti delovanju razdiralnih sil narave, je ta tudi na zelo visoki ravni. To se da kaj hitro oceniti s primerjanjem odpornosti tega gozda z odpornostjo okoliških gospodarskih gozdov, ki so zelo hudo prizadeti od žleda, pragozd pa te nadloge skorajda ne pozna.

Prav velika samoohranitvena sposobnost pragozda, izražena v omenjenih reprodukcijskih in obrambnih mehanizmih, zgovorno priča, da so številni naravni razvojni procesi močno uravnoteženi. Zato pragozd Bukov vrh predstavlja pravo šolo za gozdarsko stroko, saj se prav v njem lahko seznanimo, kako v takih gozdovih obdržati sposobnost samoohranjevanja pri njihovem izkoriščanju.

Skozi razmeroma kratko zgodovino gospodarjenja z gozdovi so bili posegi povsem neprilagojeni zelo peštrim naravnim dejavnikom, ki uravnavajo vse bioekološke tokove v gozdni naravi. Znani angleški filozof Francis Bacon, ki je živel v 16. stoletju, je izrekel genialno misel o ravnanju z naravo: »Naravo obvladaš, če se ji podrediš.« S tem izrekom je hotel reči, da je treba dosledno spoštovati razvojne zakonitosti pri izkoriščanju naravnih dobrin. Žal je človeku pri obvladovanju narave vse bolj rastla samozavest, tako da je največkrat nesmotrno gospodoval nad njenimi silami, in to v svojo škodo.

Gozd je zelo bogata skupnost številnih vrst rastlinskega in živalskega sveta. Tisočletja je nastajal in spreminjal sestav svoje skupnosti pač ustrežno razvoju in spremembam okolja in se razvijal vse do današnje oblike. Raznolikost biotopov je

pogojevala, da so se v naravi razvili zelo različni gozdovi z različnim sestavom skupnosti. Zaradi zelo bogatega sestava živega sveta v pestri množini gozdov so fiziološki in združbeni procesi do take mere zapleteni, da jih je bilo težko dojeti in zato tudi obvladovati. Prav to je imelo posebno velik vpliv na oblikovanje različnih načinov gospodarjenja pri izkoriščanju gozdov v preteklosti. Ti načini gospodarjenja so bili vedno preenostavni in preenostranski, da bi z njimi mogli uspešno obvladovati vse procese v gozdovih. Odtod tudi številni reprodukcijski, varstveni in drugi problemi samoohranitve gospodarskih gozdov, ki se jih je sicer z različnimi vrstami nege skušalo popravljati, toda žal največkrat premalo uspešno.

Zato se nagibam k sproščeni in naravi vsakega gozda prilagojeni tehniki gospodarjenja, brez vsakih šablon, ki utesnjujejo, uniformirajo in maličijo naravne razvojne značilnosti in hromijo samoohranitvene sposobnosti gozda. Mislim, da je takemu načinu gospodarjenja še najbližja Mlinškova svobodna tehnika gojenja gozdov. Najbrž bi bil ta v načelih dobro zamišljen način gospodarjenja pri uporabi še dosti bolj učinkovit, če bi ostal res le pri sproščnem naravnem načinu gospodarjenja, brez oslombe na druge, četudi za današnje čase sodobne načine gospodarjenja, ki so sicer oprti na nekoliko bolj naravi prilagojene oblike gospodarjenja, so pa še vedno do neke mere šablone.

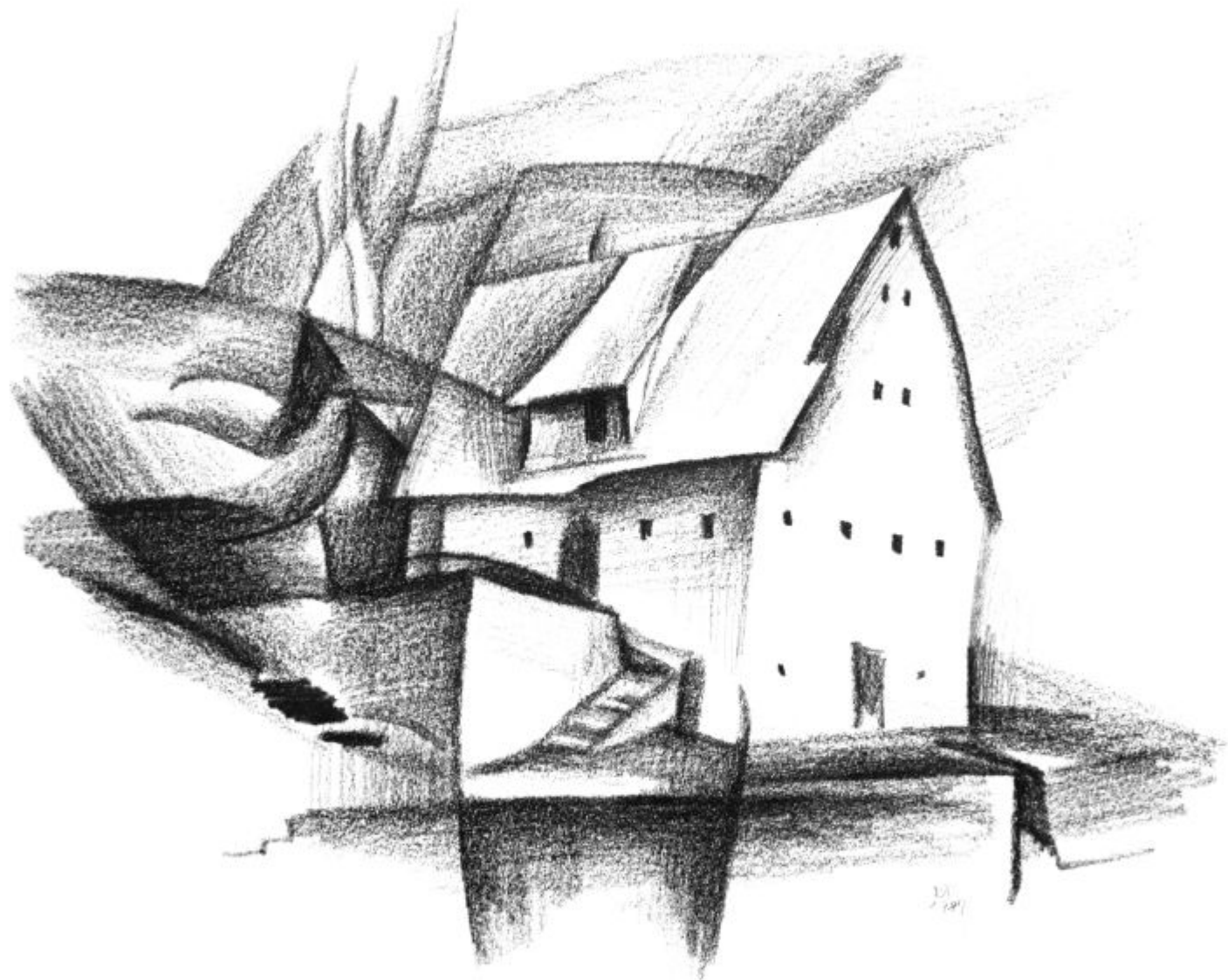
Zato ima pragozd pod Bukovim vrhom neprecenljivo vrednost. To je zelo poučen gozd, saj se prav v njem učimo, kako gospodariti v tovrstnih gozdovih na najbolj naraven način, da bi v bodoče imeli bolj naravne in samoohranitveno bolj trdne gospodarske gozdove.

Ob petstoletnici mesta Idrije in obstoja rudnika živega srebra je za to častljivo obletnico vezano tudi delo v idrijskih gozdovih. Pragozd je pomnik, ki nas spominja na idrijske gozdove v času, ko so naši davni predniki začeli osvajati ta gozdni prostor. Bili so to mogočni, stojni in bogati naravni gozdovi, kar nam pove pragozd pod Bukovim vrhom. Žal takih gozdov v tem gorovju ni več.

Ko končujem ta zapis, je narava pod Bukovim vrhom še vedno pristna in lepa. Zapustimo jo takšno našim znancem. Ob izidu moje študije »Pragozd Bukov vrh« je dr. Mlinšek na ovitku knjige zapisal:

»Kako trdoživ je ta gozd visoko pod Goljaki v hladu na skalnatih tleh in kako neogljen postane, ko se vanj zajesta sekira in strupeni plini.«

To, kar še do sedaj ni storili sekira, lahko jutri stori naraščajoče onesnaženje ozračja, ki ponekod že uničuje naše gozdove. Zato se utegne zgoditi, da bo našim znancem ostal le še pisan spomin na majhen pragozdni ostanek pod Bukovim vrhom, kjer se je bila najdalj ohranila pristna narava v tem gozdnatem prostranstvu.

RAFAEL TERPIN

Prijaznost spomina in doma pri Lojku

PROSTORSKA, ARHITEKTONSKA IN HORTIKULTURNA UREDITEV BREŽIN REKE IDRIJCE

CVETO KODER SILVIJ JEREB HEDVIKA PETRIČ

Ureditvena dela v strugi Idrijce pri Debeli skali (foto: Drago Petrovčič, 1987)

Reka je simbol človekovega obstoja in njegovega bivanja z nizom želja, občutij, nakan in raznolikostjo izrazov. Obstaja kot tok življenja in tok smrti, obnavljanja. V alkimiji ima voda pomen prvotne tvarine, istoveti se tudi z živim srebrom (aqua mercurialis). Reka skozi Idrijo ima potemtakem še dodaten, globlji pomen, drugačen od pomenov vseh ostalih rek.

Kjer se reka dotika mesta, se z njim povezuje, hkrati pa zahteva sebi lasten ritem. Odnos mesta do reke more biti harmoničen le, če oblikovanost struge in brežin omogoča nemoten in zadosten pretok reke.

Oblikovanje podobe struge in brežin torej izhaja iz tipologije vodotoka in okolice – reke in mesta.

Preurejen topilniški jez in celotna regulacija struge omogoča transport visokih voda in proda skozi Idrijo, arhitektonska in hortikultura ureditev brežin pa daje možnost neposrednega stika z živo in neživo naravo ob tekoči vodi.

Na osnovi odnosa do sosednjih mejnih območij delimo reko na območja:

- A. ob industrijski coni
- B. ob cerkvi in vrtcu
- C. ob glavni cesti od peš mostu pri šoli do debele skale
- D. ob Mejci
- E. ob iztoku Ljubevščice

A. Tej razdelitvi in specifičnim hidrotehničnim pogojem sledi tudi različna obdelava varovalnih brežin: strmejši oporni zidovi v spodnjem delu, kjer je reka skrita pred pogledi in življenjem v prostem času. To je **topilniški jez** (1), zanimiv s svojimi gabariti in oblikovanjem in nujen kot odzvemni objekt vode za HE Marof ter transport visokih voda in proda skozi Idrijo. Mirna gladina v območju zajezitve zrcali mejno arhitekturo in zelenje vse do debele skale in je prekinjena z **vodnimi pragovi** (2), ki reko hkrati razdvajajo in povezujejo. Je živa, členjena in zedinjena. Pragovi ustvarjajo številne mirne gladine reke tudi v zgornjem toku nad zajezitvijo.

B. Del brega nasproti cerkve je utrjena **klančina** (3), ki je nujen dostop mehanizacije v reko. Za gospodarjenje z vodo tokom, gradbeništvo, gasilsko službo; hkrati pa je tu možno spuščanje čolnov, saj dovolj visoka in mirna gladina reke na tem delu omogoča tovrsten šport in nudi mestu novo možnost povezave. Oporni zid se na tem mestu zaključi s stolpkom, ki je zanimivo razgledišče, je aluzija na cerkveni stolp na nasprotnem bregu in hkrati zaključna točka (vertikala) Vojkove ulice, v katere osi je.

C. Dvojnost bregov (moškega aktivnega, prometnega, sončnega in levega ženskega brega, ki je pasiven, temen, vlažen) se zedinja z mostovi, ki so simboli prehoda in združitve. **Peš most pri osnovni šoli** (4) naj bi bil pokrit, saj je zanj značilno in tradicionalno postajanje ljudi, ki tu lahko opazujejo življenje. Most se zaključuje na desnem bregu s **stopniš-**

čem (5), kot vozil moškega in ženskega stopnišča, je vez, vertikala do reke, vhod. Cona stopnišča je na področju jedra mesta, postavljena ob os mostu, ki je hkrati os mesta, pravokotnica na rečni zavoj, ob katerem je mesto nastalo.

Področje sotočja – izliva Nikove v Idrijo – je zaključek ali začetek ženske brežine. Tu je **cvetlični plato** (6) v formi ladje, utrjene s kamnitim zidom, ki nosi stavbo osnovne šole. Ladja je simbol plodnosti, je maternica, varnost. Je posoda, nosilka življenja, vsebuje skrivnost metamorfoze. Hkrati je močna, usmerjena, izpeljana. Iz tega platoja se stopničasto spusti ozelenjena **rečna peš pot** (7), ob kateri se niza vrbje. **Rečna tlakovana sprehajalna pot** (8) poteka vzporedno tudi na nasprotni brežini, le da je daljša, speljana do območja debele skale. Ob njej je zasajen **gabrov drevored** (9), členjen z živo mejo, kot ločnica in vez ceste – mesta in reke, na rečni strani pa se v celi dolžini tvori nasutje **rečnega proda** (10), kot produkt stalnega živega delovanja reke. Tradicionalna peš pot na sončnem bregu Idrije se zaključuje pri debeli skali, kjer se dvigne in je utrjena s **kamnitim zidom** (11) ortogono členjenih oblik, kot simbol delitve in zaščite področja bivanja od zunanjega sveta. Je obramba, varnost, masivna kamnita vertikala, ki se trikrat zaključi s stebrom in je jasna os, nosilec, steblo življenja. Simbolizira moč, ki omogoča zmago in nesmrtnost, je meja zaščite, ki se ne sme prekoračiti. Forma se ponovi trikrat, to je temeljno število, kot izraz intelektualnega in duhovnega reda.

Število štiri je žensko in se pojavi v štirih **travnatih trasnih** (12) platojih na levi brežini. Je simbol popolnosti, vseobsežnosti, celovitosti, je čvrsto, otipljivo, pristopno čutilom. Te, iz reke dvigajoče se terase, kot sipine spočetja pomenijo postopno očiščenje v notranjem svetu duše. Duša je pojmovno identična poti, ženski. Ta motiv brežine se sferično veže na os, ki je kot simbolna prvina os sveta mogočnega **hrasta** (13), skozi desetletja rastočega na tem mestu. Ima pomen templja in je sinonim moralne in fizične moči, modrosti. Je simbol človeške biti, emblema gostoljubja.

D. **Viseči most** (14) nad tolmunom, ki je na strani Mejce temeljen ob hrastu, na drugi pa ob debeli skali. Ta monolitni masivni osamelec je simbol plodnosti, zaradi svoje nesprejemljive narave pa je tudi simbol modrosti. Pomensko je kamen tesno povezan z vodo, raste iz reke same in je ključni kamen vhoda v mesto. Ob njem je postavljena ženska forma **spirale** (16) (polž). To žensko-duša, se realizira v fizičnem kot iluzija – čutnost. Je rast, gibanje, ki ponazarja gibanje vode na tem prostoru. To ozelenjeno področje je nedostopno, je le vizualno impulzivno, gabaritno je odmaknjeno v samo strugo in se veže na mestno področje z lestvijo, z močnimi kamnitimi stopnicami pa v reko, katere del je. Mejca, kot odprt mestni prostor, je urejena parkovna površina s potmi, ki povezujejo posamezne objekte rekreativno-športno, zabavnega značaja. Pot ob reki se večkrat prekinja s **stopnicami** (17), ki omogočajo dostop do same reke, fizični

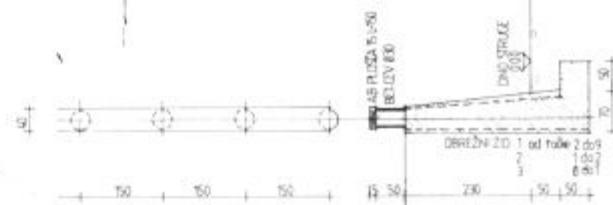
VRTEČA 800

DEBELA SKALA

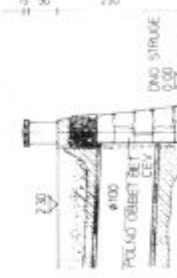
MEJCA

DEBELA SKALA

OGRAJA OD TOČE 1 00 9
KAMNITI ZID DO VIŠINE OGRAJE OD TOČE 1 008 IN OD 9 00 M

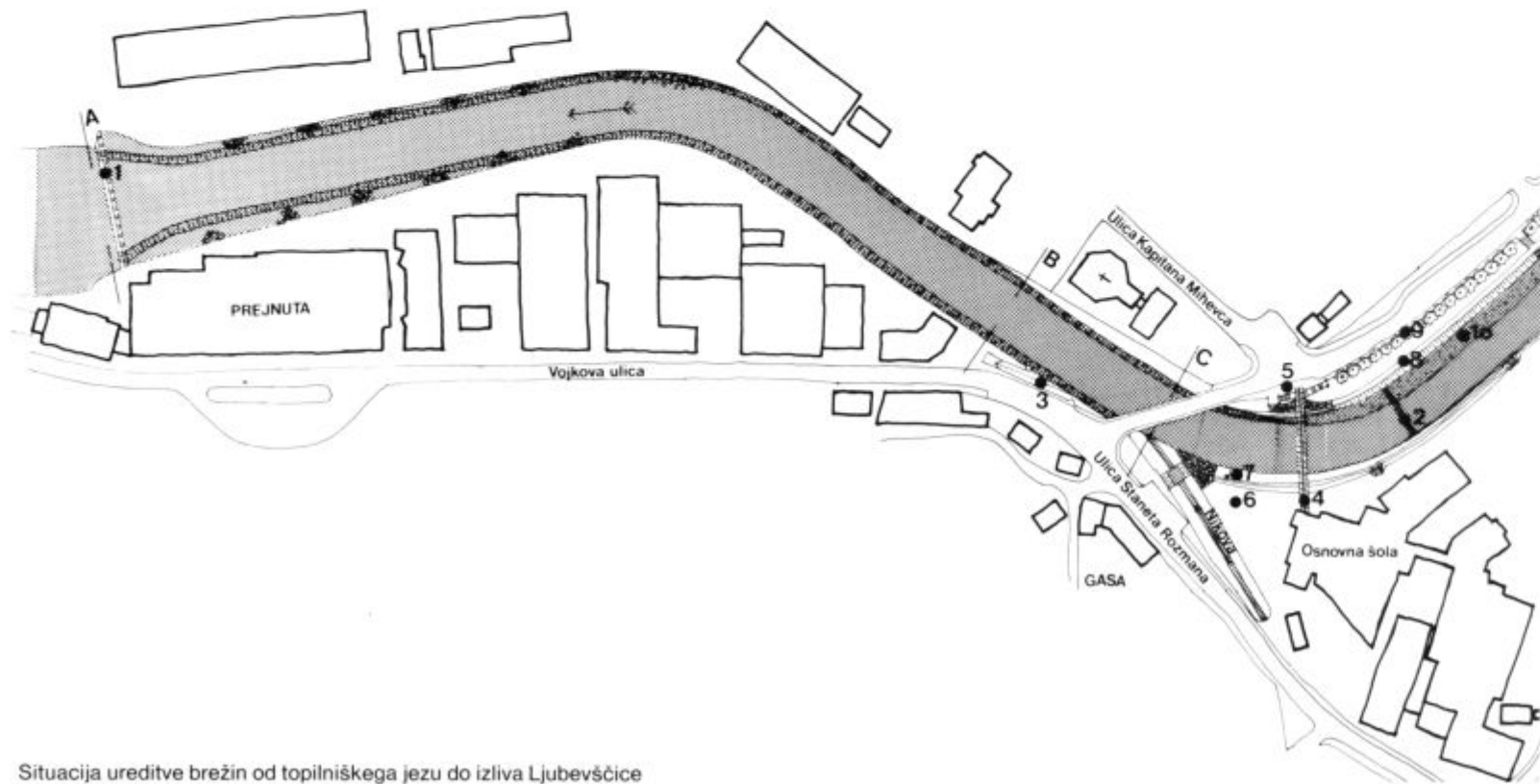

PLOŠNIK

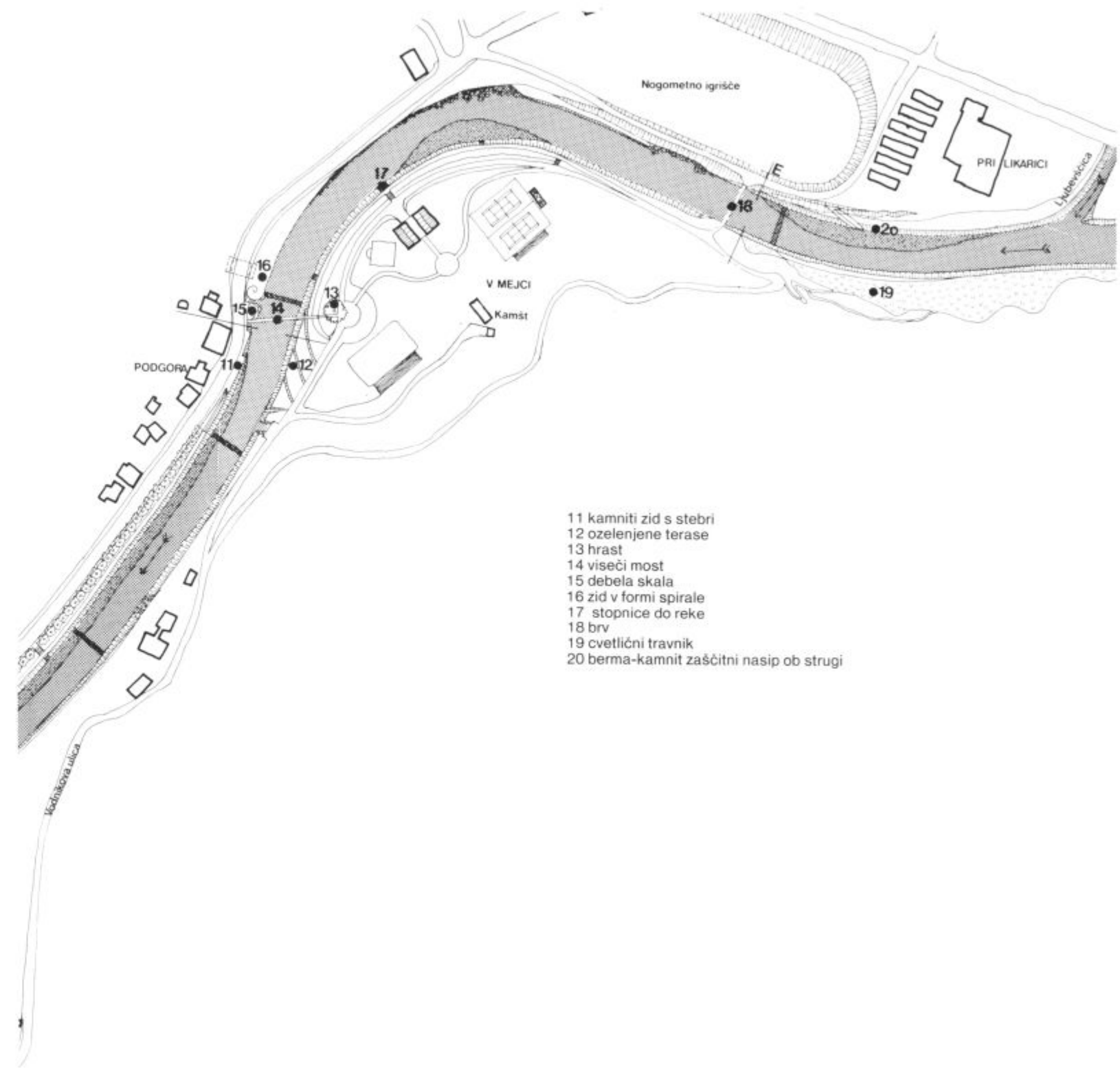

100 110 120 130 140 150 160 170 180 190 200 210 220 230 240 250 260 270 280 290 300 310 320 330 340 350 360 370 380 390 400 410 420 430 440 450 460 470 480 490 500 510 520 530 540 550 560 570 580 590 600 610 620 630 640 650 660 670 680 690 700 710 720 730 740 750 760 770 780 790 800 810 820 830 840 850 860 870 880 890 900 910 920 930 940 950 960 970 980 990 1000

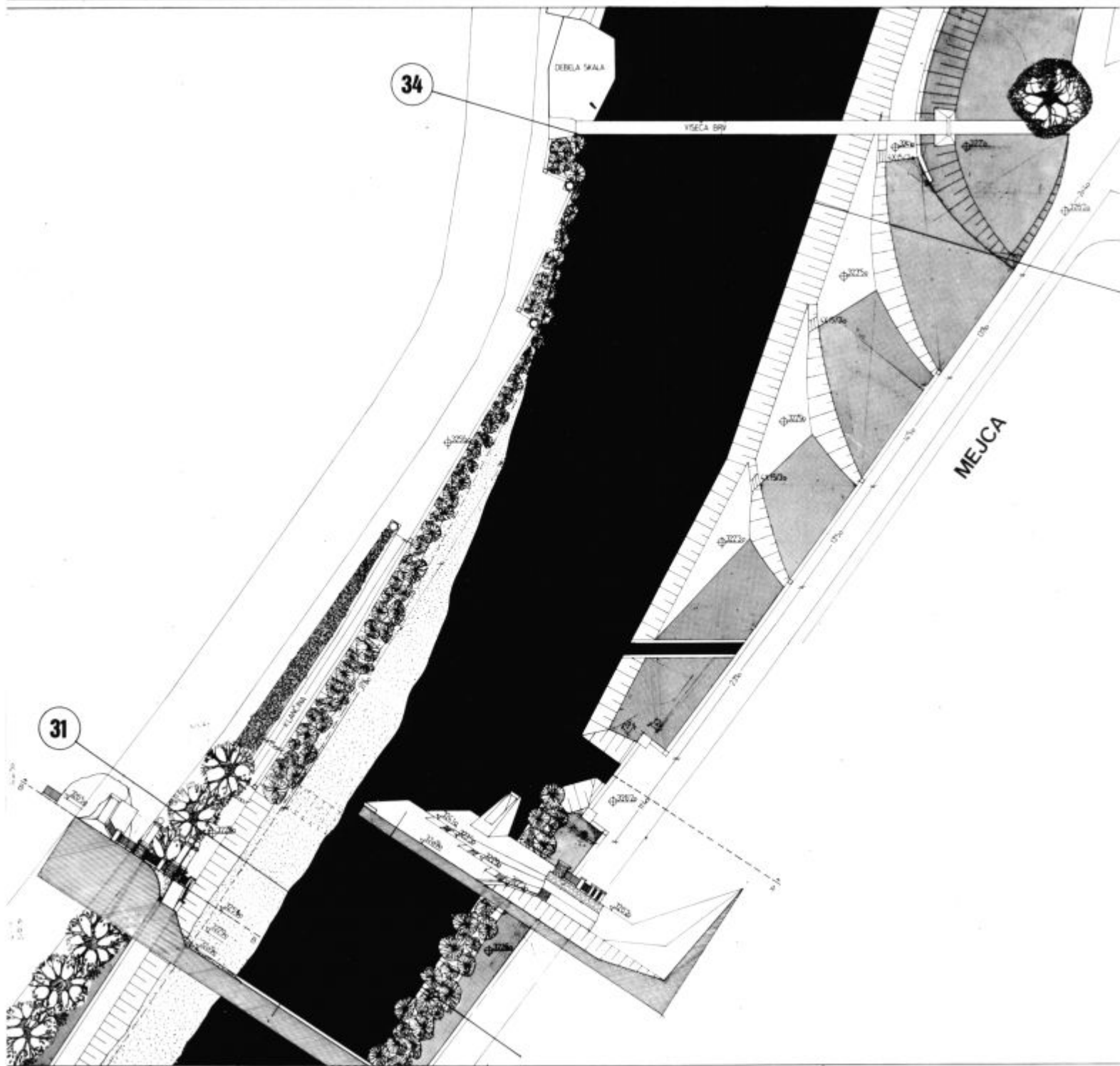
- 1 jez
- 2 rečni prag
- 3 klančina do reke
- 4 pokriti peš most
- 5 stopnišče ob mostu
- 6 plato ob izlivu Nikove
- 7 ozelenjena rečna peš pot
- 8 tlakovana rečna peš pot
- 9 gabrov drevored
- 10 rečni prod

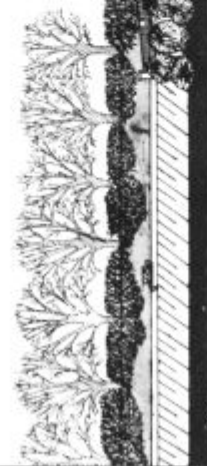
Situacija ureditve brežin od topilniškega jezua do izliva Ljubevščice

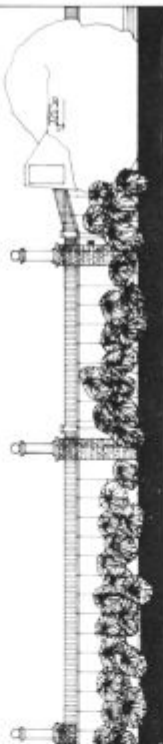
- 11 kamniti zid s stebri
- 12 ozelenjene terase
- 13 hrast
- 14 viseči most
- 15 debela skala
- 16 zid v formi spirale
- 17 stopnice do reke
- 18 brv
- 19 cvetlični travnik
- 20 berma-kamnit zaščitni nasip ob strugi

DESNI BREG

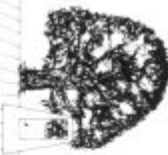
DEBELA SKALA

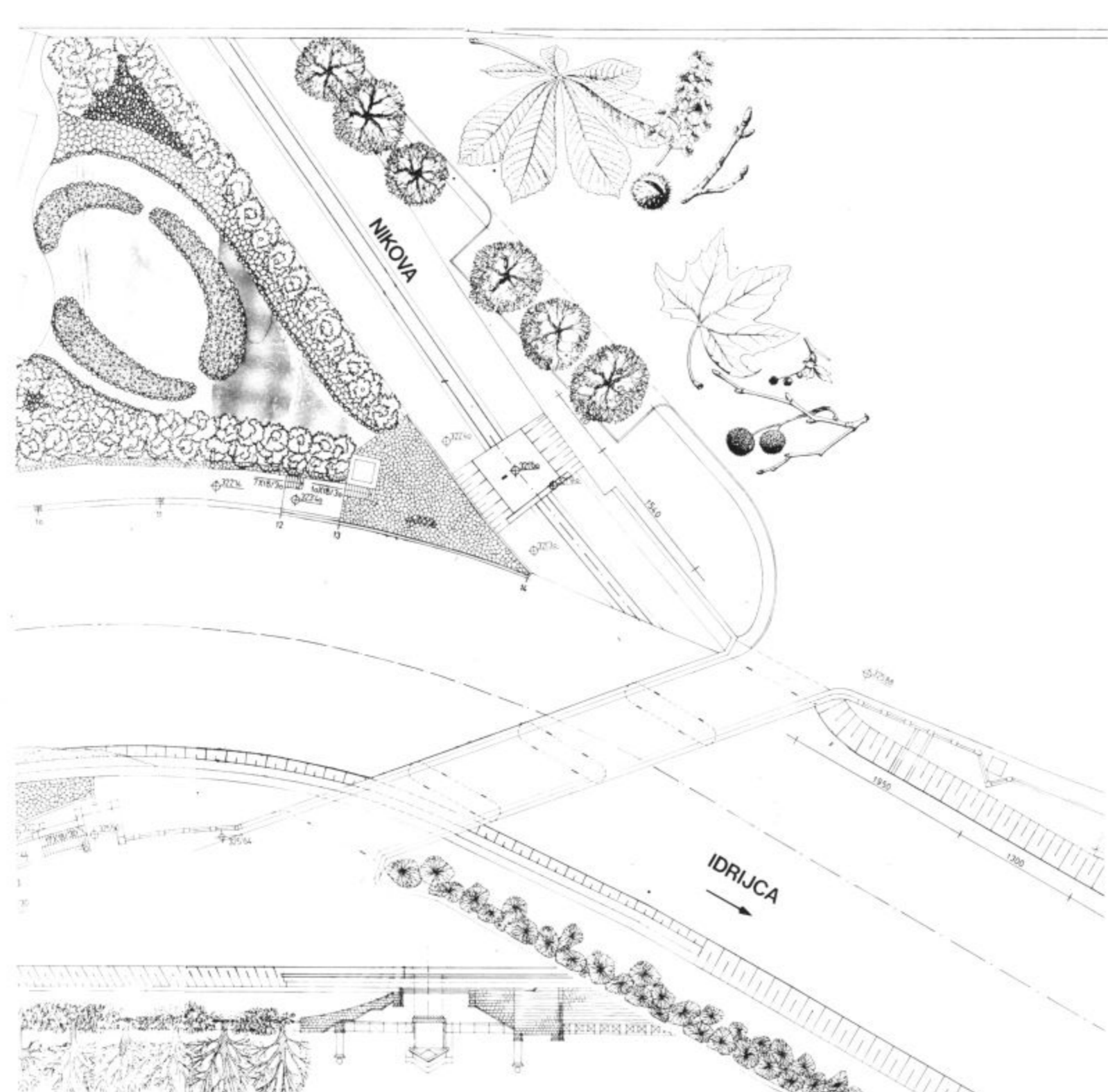

LEVI BREG

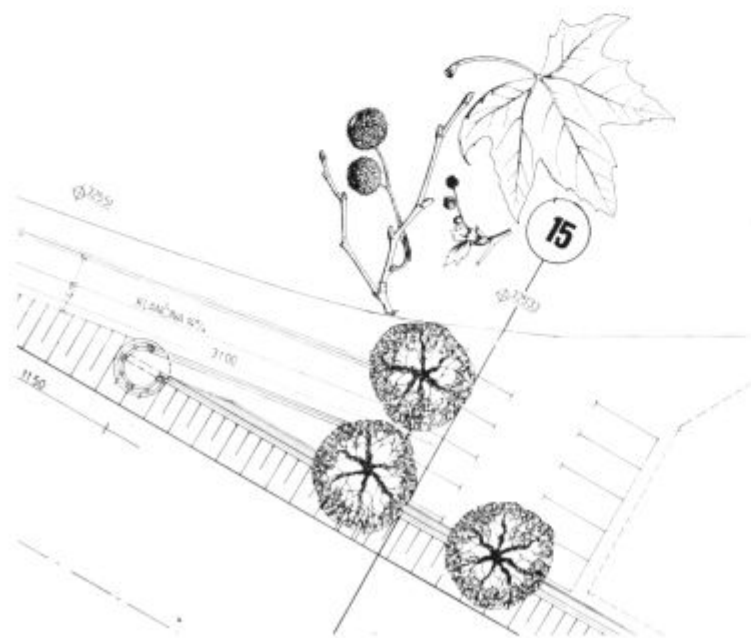
MEJCA

stik z vodo. Zaključuje se z *brvjo* (18), ki je obdana z značilnim starim drevjem. Tu se začne pot po Rakah do Kobile in naprej v Belo.

E. Urejeno in oskrbovano področje Mejce se zaključuje na tej strani z amorfnim *cvetličnim travnikom* (19) tik ob reki, ki je od nje zavarovan z *bermo* (20) (kamniti nasip), prav tako je zaščiten z bermo brežina v celem poteku skozi mesto. Ta nasip je ozelenjen s tu rastočim avtohtonim rastlinjem, ki daje celi brežini reke lasten, domač in poseben značaj. Tako je ustvarjen stik reke, narave in mesta, duh reke se povezuje z mestom in ritem mesta s prisotnostjo reke.

RAFAEL TERPIN

Tudi pred ognjem varen Jurmanov spomin

LITERATURA

DUŠAN MORAVEC

Rojen sem za Svete tri kralje leta 1964 v Ljubljani. Živim v Idriji, zaposlen pa sem kot vzgojitelj predšolskih otrok v Ljubljani.

Pišem pesmi in prozo.

Objavljam po revijah. (Mladina, Tribuna, Primorska srečanja, Sodobnost, Mentor, Primorske novice, Dialogi, . . .)

S prijateljem sva v samozaložbi izdala eno čudno pesniško zbirko. Letos sem sodeloval na poletni literarni šoli v Radencih.

Pisati sem začel po končani srednji šoli, predvsem po želji biti drugačen, sedaj, vsaj mislim tako, pišem tudi zaradi drugih vzgibov.

NOČ

*Steklo
Skozi vidim v noč
sebe
ko zrem
skozi
steklo
da vidim
sebe
ko zrem skozi
steklo
v nič*

TO OSTAJA

*Ladja ljubezni
dim prekletstva
čustva
pozabe
kratke impresije
To ostaja*

PROGA

*Osemkrat sem pretekel
progo
vedno sem se zadnji hip
umaknil
samo enkrat nisem uspel
popolnoma
in od takrat samo še
pišem*

*in zelo hitro
skačem
od vrstice do vrstice*

TVOJ VONJ

*Čutim nekje v bližini
tvoj odhod
je kot vonj
po zaprašeni cesti
vidim oblake
ki gmijo proti vzhodu
slišim sonce
kako se prebuja
ne nisem romantik
sem le
krava z očali
ali ovca brez njih*

KRIČEČ

*Kričeč
na razpotju
ležim na gomili
sveže zemlje
Vnebohodni stražar
stoji do kolen
v zemlji
Čaka
na znak
da dvigne me v nebesa
da dvigne
me nad vse
Da potem lažje
padem dol
med vas
med vas smrtnike*

KRUH

*Kruh še ves gorak
od peči
se mi drobi v ustih
Zapeče me na nebu
nedolžnem
kot pravkar rojen otrok
Pa ga vseeno pogoltnem
po grlu
dol
in pomislim na sveže
žemljice*

ZGUBIM SE

*Zgubim se
nevedoč
da iščem sebe
V teh kratkih
nočeh
brez popolne teme
s polno slastnega
vonja v zraku
iščem oprijem
ki ne bi bil
le
košček zadovoljstva
ne le
košček sladkorja*

*V nebo vpijajoče
oči skelijo
naprezanje je
premočno
za tako neobčutljivo
dušo kot je moja*

*Zgubljam se
nevedoč
da lovim sebe*

SLANA

*Slana
Prva jutranja
slana
zmoči noge
da se oveš bivanja
Pomaga (včasih)
do konca odprt
ventil za srečo
Da
se dvigneš nad
nivo rosnih oči
Da
pozabiš ledeno mrzle
sledi za sabo*

KOT PTICA

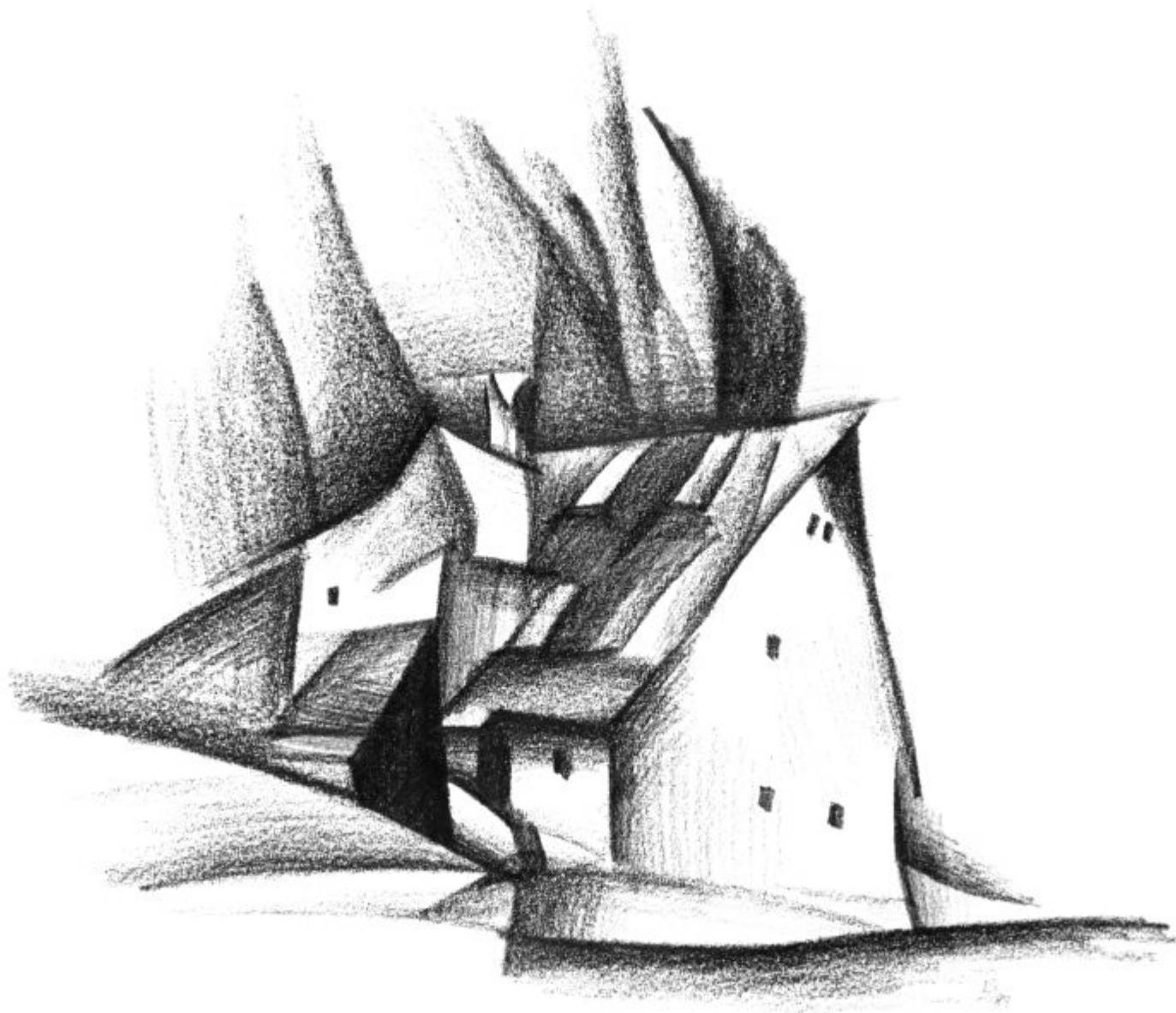
*In če bi letel kot ptica
bi zbežal
tja daleč
pel bi svojo pesem
in lovil grlice
in vsak dan bi stokrat sral.
Če bi znal leteti
bi bil proč
in ne bi čutil
počasnih nog
in ne bi čutil zemlje. . .*

PESEM

*Napisal bom milijardo pesmi
ljubezenskih pesmi.
Prišle mi bodo iz srca in drugod,
Bodo solzave in otročje,
nespodobne in smešne.
Nikoli pa ne bom napisal take
pesmi kot je ta
Tako intimne in občutene,
lepe in dolge,
Ta pesem sem jaz,
jaz, ki sem vreden manj
kot glava solate.*

NE HUDIČA

*Ko ni ne hudiča
ne angelov
ne matere
ne očeta
te objamem
zapeljem med oboke
dvignem nad nič
in utopim
utopim v kozarcu vode*

RAFAEL TERPIN

Svetla očesa Štravsovih ajkerlov

ANDREJ LUTMAN

Andrej Lutman;
izobrazba: osnovna šola,
poklic: literat (svobodni
umetnik), Foto: Marjetka Jeršek

*3. most, ki sem
mu z vsakim opisom sem
jemal smisel dobrobiti
misel smisla, stak, stal, sel
ostajala*

ocvirek tebe

RADOST

*Več ko to se tu ne zgodi.
Občevanja, starke, stari.
konča se vse: enkrat: iiiiiiiiiiiiiii!*

ŽENSKA!

*si, boginja,
(...)
sveč(e)nikom*

*ŽELJA**

*naredi (me, mi) noč, ki rdi
zarodi!
zaredi!
otipljiv vonj trpi!
(kakšne barve je* pesem?)*

PISMO

Pogledal bom vate, ljubezen moja.

Skozi mi ne gre. Si nasičena gmota zmot. Zame imaš eno samo odprtino dlani, da me stisneš v moje solze. Skozi roki te zrem v moje solze. Tvoji roki kot posoda mojim solzam.

Rabim tvojo odprtost za moje rane. Ranljiv sem v tvoji bližini, v tebi sem ranjen. Ranjen do jutri. S svojimi zmotami me omotaš, da lahko zajočem v jutri. Eno ne bova nikoli.

Preveč je ran in zmot.

Na knjigi je hrošč. Na tvojih rokah so mi solze. Berem knjigo zmot. Hrošč je rjav, dlan tvoje solze je belina mojih misli. Tudi ti jočeš. Tvoje solze so lepše.

Strl sem hrošča. Zvok, ko v spanju škripaš z zobmi, je jasnejši. Nate bom nakapal voska, da te ne ranim z besedami, ki jih silim v tišino med nama. Moje besede niso zmotne, ker govorim iz ran. Postala boš povoščena lutka, da mi boš bližja. Poželjna mi boš. Lahko bom govoril do jutri, do zmot. Vosek me bo zadržal in te varoval.

Imam eno samo rano in tvoja zmota je ena sama. Ti si moja rana, jaz sem tvoja zmota. Prežeta sva drug z drugim. Eno ne bova nikoli.

USE JE GLIH

Tak zvečir, ka glih nimaš kua za dilat, al pa ži papaudne, ka tut nimaš kua pačit, griš mal na akul paglidat, če je ki kišn friglč prau zapit, al pa kišna zjala mal za pagrincat.

Kukar kirkat. Ankat se le bel parrezlaš ki akul kišnga ugla, če ki na abcagaš, ja, druhč pa spit prau pa teličje kat kišn ishar partulš, de bugi knapi pa kliklerce kar nihaje spat, pa še uoni prau pa gaveje začneje kažinirat ki skus uokna ki nate, de je murš kar na hitrejncu pacufirat ki na suj štramac, pa gmah dat!

Alzo: če nanjese, barš u ta prvi aštari dabiš kišna guba prau žejna, al pa kišnga kripla prau triznga, pa si ga začneta mjetat ki u glava. Madonca, kua ga je le fajn nut pa riglcu zlivat! Se ja ni kišna pasibna kumšt pjan bit, a nje? Jej, si puol, čes kišna ura al pa dvi. . . se s kat kišn pakazlan kriskindl ki u ksiht. Sam puol, ka se spaune kišn škraužlan gimpl, pa te če kar kuškajejca nuost ki akul. . . ja, puol s pa tam, kir sa muhe.

Kurba, sam puol, ka je glih ta bulš, pa pride at ki kišna afne prau afračna, pa ti rječe: Adije! pa te mal acmaka ki pa kutn, pa hitar aplakneš ki pa tleh, pa začneš sam sjebe vikat. Če že nisi prau anigastn at kausne, se hitar pabjereš, pa ga atarneš ki pa frisu, da se mu kar bingalce pakažeje, pa je. . .

Člauk ži en tulk prenjesse, sam de b pa kar usak butl teu cehtirat ki akul? Bel poko! Barluzga čutasta.

Nu, de b se člauk mal pamiru, ga mure kar na hitrejncu še kišn leur nut u žuot stankat.

Ka pa je bel tak s tem dnaram, je nartabulš jet ki u kišna štacuna pa am par flaš, pa kam u kišna trava zališt, pa mal nagnt, pa glidat ki akul. Se nje, de b biu člauk uharn, sam puol murš jet žicat za kišna mulprata ki akul, de te zgaga na daje, pa de ga luohk še mal patankaš.

Pa navad se pa nardi, de glih ka si najbel u ruščah, de pride at kut kišna prau namjedena prasica, pa ti kua rječe, al pa ti ni, pa se hitar zminta za kišna naumnast, ka na smiš bit kišn masler zariban, uona pa čaka, pa steguje tiste kušpe pa tajkslne ki u luft, ka se vi, de sam čaka, gdaj ga bu prau paštjenu

fasala ki u sraunca. Ardun! kua ga le paše pamakat ga i nut ki u tista fajhtna pa prešvicana prišca. Uona, jele, zmiri sam tu čaka, de i zafaršaleš tist suj pinzl ki met tiste ani.

Se se ti zdi, kat de b ga ki u kišna cmakudra dajeu, puol pa. . . ben de ja: buoži žlak! tut tulk te luzne, ka ti pride. Če si glih duobre ule, i še rječeš: Buhlunej, pa attulš ki akul. Duobar, de kar na buf dajeje.

Ka pa se panavat u temu cajtu ži tama nardi, griš še mal flankirat ki akul, pa de se ti glih friglčk na abnuca. Kišna flajdra baš sigurn še sričeu, se ti ni za bat. Jele, še duobar de gri use skap bel na hitru, da ni triba kišnih fljekau is kišne arjuhe stran pucat, i bi luohk še riku.

Sam, migaje pa, dindjo, kat de b imile kišn fedar nut u rit. Usak furkl je dubar, de nastaujeje tista habanca, pa čakaje na kišna heftarca. Puol pa gunje tiste suoje gufle, de b se člauk kar skasau za use tiste ibnge, ka ih je triba imit, de si ga daš na guorku. Mal murš pa useglih glihe dat, de na gagneš tam na ni at teh gajstau, ka si ih špugaš. Mal pa ja murš ki pa sam kira duobar našpuonat, de si nauje kua mislne, kurbe namarne!

Lubmuj, hitar rata kišn šundar ki akul, tak de je bulš na kišn špancir jet, al pa splejzat na špečk at kišnga drivje, pa duol zjat, pa se režet.

Ta bulš pa je kišna vanajna štrafat, pa urnh paštihat, tak de vit, kam je paršla, pa za kuga pa za kirga je ima pa špara. Znaje pa bit urnh prefrigane ti kuzle, pa si zmisleje, de imaje ki pa svitu kišnga šuocla, pa de tjep na murje dat. Ma niti at djeleč ti je nječeje pakazat! Pa držije tiste tajkslne skupi, kat de je b sam uone imile. B si mislu, de imaje is šnirncu pa is štrekam tista zmiri fajhtna štirna skap zvezana. Ha, sam puol, ka pa i le dapaviš, de nima usak tazga štimezna kat ti, puol je pa ži kar dauhčes, ka tak hitar začneje štrikat, pa štrampankl, če ga imaje, duol ulečt. Se se vi, de ankal ni triba duost, če je taprava. Če pa ni taprava, i je pa triba flajsik pakazat, kak pa kuga. Kira zna bit tut tulk faulesta, de kar na viš, a si ži tihtik fardaman, al kua?

Pasibi frahtlivu pa je imit zram sjebe kišna dihtnga, pa puol na viš, a si ga jemu nut al nje. Še duobar, de je kirkat kišn parjatu ki blizu, pa de use skupi glida, pa ti druhč pavi, a si je duobar fardirbau, al je uona tjebe. Sam, srajne

je, ka sa panavat uštat ti parjatli bel fajhtni kat cila tista futra tam na ninih glidih, pa ti bjedn na mure kua za parmejduš rečt.

Ja: važnu je, de je imaš duobar na sujmu gilbu nasajena, pa de je urnh paglancaš, krucenal banda!

Duoskat b člauk najrajš vidu, de b ga jemu kat kišna fažulauka, pa še u vinkl, de b se mejn matrau s kišna frajle, ka je ima le bel na farčiunk. Ka te prime, de b kišna kar mal pafregleu, kat pa de b ga nut ki u tist nin durhcuh dajeu. Ja, abrihtat ih je triba, use pa varst!

Ka prau pamisleš: sam de je kantet! pa de ti ga preveč na abgrinca. Ja, kira tut ni glih akurat, ka ti ga pagrap ki u usta, de guri na mure bet. Same kamidje s temi nudlšrikari. Puol pa ti gri use skupi ki u kišn braužl, de še kliklnu ni več padubn. Uona pa le še steguje tist ninn jask. Glih kunde murš bet, de ga na dabiš u kvančkih nazaj.

Puol pa če imit še kua za šenk. Ti m dau! Kišn skuopc ki u tista šprajne anigastna! Ka se pa če še skalausat s taba, porka di bako! Kurčšlus, pa basta! Pa ga griš naprej pit.

OB 15-LETNICI SAMOUKINIVÉ KAP
ELJ

usode. Ta proces si :
ski proces najde svoj
tisto nedoumljivo obs
tero tako neodvmljivc
najzanesljivejših zna
negativna selekcija. :
prepušča do veljave l
in ki le z njo pride dc
manjkanja na ravnih k
ki na stanje degradac
vzdignilo iz nič. Na

Vinko Cuderman

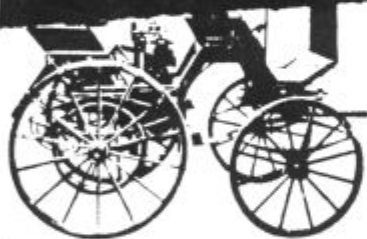
cuderman

ODPRTO PISMO DR. A. KORNHAUSERJEVI

Moje ljudstvo je uničeno zaradi
pomanjkanja znanja in kar sta
vi zavrgli znanje, bom jaz
zavrgel vas. (Talmud)

MOČ
ŠIBKOSTI

kaplje so poslednjič

vsek

ODPRTO PISMO KURTU WALDHE,
GLAVNEMU TAJNIKU ORGANIZAC,
DRŽAVLJANU REPUBLIKE AVSTRIJE

SPOŠTOVANI GOSPOD KURT WALDHEIM, G
Čestitam Vam k izvolitvi za generalnega sekr
narodov!

Moje pišem Vam kot znanec, prijatelj, sodelavec
verno, da mojega pisma ne boste brali. Kar sam
javlja s pisanjem ljubezenskih pisemc v peti
zavest kot za ljubljeno osebo. Če je tako pisemce
klopjo, ga je seveda vsem pokazal, in s tem
pri očcu in pri ljubljeni osebi pa gore sramu
smimo kako dejanje, od katerega pravz
učena podobno dejanjem izza mladih let.
vrste regres. Ker sem torej prepričan, da
Waldheim, ga bodo pač brali drugi im
sploh ni bilo potrebno zmakniti s pisalne
vzdržalo govilno pomeni. Sam sem ga
bi v vašem kakega, bi lahko imenovali "olematika".

avtocenzura

Idrija, september 1972
Cena izvoda 6 din

JOŽE FELC

KAPLJE

Revija za kulturo in obča
vprašanja

26

in ureja
ški odbor:

- Janez Bizjak
- Milan Božič
- Silvij Božič
- Vinko Cuderman
- Jože Čar
- Jože Felc
- Darko Komac
- Tomaž Pavšič
- Rafko Terpiš

- Glavni urednik: Jože Felc
- Odgovorni urednik: Vinko Cuderman
- Številko je opremil: Janez Bizjak
- Razmnoževanje: Janez Bizjak

Naslov uredništva

Objavljeni prispevki ne izražajo
stališče celotnega uredniškega odbora.

gregor strniša
MIRT VEMU PANTU

LAČILO V DEVIZAH
pri nas ODKLANJAM

EKOLOGIJA
ZAPISI
RAZISKAVE
INFORMACIJE

FRANJO KORDIŠ

ONESNAŽEN ZRAK IN NAŠI GOZDOVI

Večina mest, vasi in manjših naselij v Sloveniji se razprostira po dolinah in kotlinah, kjer se zaradi šibkih vetrov zrak ne meša tako hitro kot v višjih predelih in še zlasti v hribih. Zato je v večini naših mest zrak zelo onesnažen, zlasti od žveplenega dvokisa, ki prihaja iz dimnikov elektrarn, drugih tovarn pa tudi iz kurišč stanovanjskih zgradb. Tako se naša mesta spreminjajo v zadušljive plinske celice, saj že majhne količine škodljivih snovi v zraku pomenijo veliko nevarnost. Danes je že znano, da dobro polovico žveplevega dvokisa spustijo v zrak termoenergetski objekti z visokimi dimniki. Toda industrija, kotlarnice za ogrevanje in majhna kurišča kljub temu, da prispevajo manj strupenih snovi, zaradi nižjih dimnikov bolj onesnažujejo tisti zrak, ki ga dihamo.

Kljub veliki onesnaženosti je obolenost med ljudmi zaradi strupenih plinov še vedno na nizki stopnji. Človek je trdoživo bitje. Toda dober del živali in še zlasti rastlinja je že danes zbolel zaradi zastrupitve. S tem si morda tudi lahko razložimo, zakaj smo tako pozno opazili bolezenske spremembe v našem naravnem okolju. Toda čeprav lahko človek brez škode prenese tudi višje koncentracije strupenih plinov, to velja le do določene meje, ki postane kritična in škoduje zdravju človeka že v najkrajšem času. Zato ne kaže zapirati oči pred to prihajajočo nevarnostjo.

Kot je že bilo povedano, je rastlinstvo že ogroženo, še zlasti gozdovi. Evropa se s tem problemom sooča že celo desetletje. Okrog leta 1980 so k nam prišla prva opozorila, da je na Bavarskem ogroženih okrog 70%, v Švici 34% in v Avstriji 40% gozdov. Mnjenja, da bo naša manj razvita industrija vsaj za nekaj časa prizanesla našim gozdovom, se niso uresničila. Spomladi leta 1985 se je po hudi zimi v koroških gozdovih že drugič pojavil močan ožig drevja, ko zaradi strupenih plinov hirajoče drevje ni več preneslo hujšega mraza. Takrat so

na Koroškem ugotovili kar 51.000 hektarjev bolnih gozdov. Tega leta so v slovenskem gozdarstvu začeli sistematično proučevati zdravstveno stanje slovenskih gozdov. Po prvih ugotovitvah je 24% gozdov dokaj ogroženih in še nadaljnjih 30% kaže znake obolenosti. Med drevesnimi vrstami sta najbolj ogroženi jelka in smreka. Zunanji vidni znaki obolenosti se kažejo v redkih krošnjah, porumenelih iglicah in večjem številu suhih vrhov. Tudi v idrijskih gozdovih jelka že dalj časa umira. Sicer je sušenje jelovih dreves dokaj stara zadeva. Že leta 1910 so opozarjali na povečano sušenje jelke. Žal se je ta pojav skozi desetletja samo še stopnjeval.

Hiranja smreke v preteklosti nismo opazili. Sedaj pa smrekova drevesa tudi v idrijskih gozdovih, kakor drugod po Sloveniji, kažejo znake obolenosti. Zračni tokovi namreč prenašajo onesnažen zrak na velike razdalje in tako tudi k nam. Dodatni viri onesnaženja zraka, ki slabo vplivajo na okoliške gozdove, pretežno poraščene z iglavci, so še domača kurišča, v katerih zgorevajo fosilna goriva. Poti do zastrupitve rastlinja v gozdovih so različne. Tako strupeni plini, ki se v ozračju vežejo z vodo in preidejo v kisline, v obliki kislega dežja padajo na tla. Kisli dež je na splošno zelo nevaren za naravo. V gozdovih povzroča močno zakisanje tal in vode v tleh. Zato iz zemlje izginejo bakterije in deževniki, procesi razkrajanja iglic in listja pa se zelo upočasnijo, kar povzroči kopičenje surovega rastlinskega materiala.

Neposredne poškodbe se pojavljajo tudi na listju, iglicah in skorji. Žveplov dvokis poškoduje listne reže, ki uravnavajo vlažnost in zračnost v listju in iglicah.

Tudi množica celic, ki opravlja genetsko vlogo v rastlinah, ni zaščitena pred strupenimi plini. Po zastrupitvi se zniža frekvenca nastajanja genetskih celic, kar zmanjšuje reproduktivno sposobnost drevja. Zato je na prizadetih področjih zmanjšano ali celo onemogočeno naravno pomlajevanje gozdov.

Da skozi zdravje gozdov gledamo stopnjo onesnaženosti ozračja, ni naključje. Gozdovi so poleg drugih virov tudi viri zdravega človekovega življenja v okolju. S svojo ogromno listno površino opravljajo zelo važne procese v naravi. Tako z

asimilacijo iz zraka sprejemajo ogljikov dvokis in oddajajo v ozračje kisik, brez katerega ni življenja na zemlji. Gozdovi so torej neprecenljiv proizvajalec zdravega zraka.

Onesnaženost zraka v Sloveniji se danes meri na 42 mestih v Sloveniji. Meri se 24 urna koncentracija in računa onesnaženost v kurilni in nekurilni sezoni. Po meritvah iz leta 85/86 je najbolj onesnaženo mesto Trbovlje z 0.30 mg/m^3 v kurilni sezoni in $0,05 \text{ mg/m}^3$ v nekurilni sezoni. Idrija je po onesnaženosti na 31. mestu v Sloveniji z $0,06 \text{ mg/m}^3$ v kurilni sezoni in 0.01 mg/m^3 v nekurilni sezoni. Zato pa je koncentracija dima v Idriji zelo velika. Z 0.04 mg/m^3 v kurilni sezoni smo na 11. mestu, pri čemer je na prvem mestu Ljubljana z 0.06 mg/m^3 .

JOŽE JANEŽ

KAKŠNO VODO PIJEMO?

Epidemične bolezni, ki imajo poreklo v okuženi pitni vodi, morda niso tako pogoste, da bi jih poprečni bralci dnevnega časopisja zaznali v poplavi drugih novic. Običajno dosežejo lokalno razširjenost, v krajih, ki niso prizadeti, pa nadaljujemo z obrambnim mehanizmom, da se pač nam to ne bo zgodilo. Lokalni pojav okužbe je le posledica koincidence oziroma seštevka faktorjev, ki vplivajo na (ne)kvaliteto podzemne vode in so v večji ali manjši meri prisotni povsod. Epidemija zlatenice v nekaterih krajih na Dolenjskem pod Gorjanci v avgustu letos je spet pokazala na nekaj osnovnih značilnosti takšnih pojavov. Zaledje zajetih izvirov je tipičen kras s hitrim pretakanjem podzemne vode in slabim samoprečiščevanjem. Naselja so kmetijsko usmerjena in komunalno neurejena. Do okužbe je prišlo po močnem avgustovskem deževju. Zaščita izvirov, če bi sploh bila možna, ni bila predvidena, kloriranje pa je odpovedalo zaradi prevelikega števila patogenih klic v vodi. Na slabo vodo in možnost okužbe so sitni posamezniki opozarjali že dlje časa, a očitno brezuspešno. V časopisu smo zasledili priporočilo šolam, naj posvetijo več časa higienski vzgoji otrok (Delo, 28. 8. 1987). Ker gre za pojav, katerega notranje zakonitosti lahko nastopijo ali pa so že prisotne tudi pri nas in nanj nismo imuni, ne bo odveč nekaj besed o kvaliteti vode, ki jo pijemo v Idriji.

Komunala Idrija vzorčuje zajetja idrijskega vodovoda za bakteriološko analizo praviloma enkrat mesečno. Opravljajo se še analize krajevnih vodovodov v Črnem Vrhu, Godoviču, Spodnji Idriji in Cerknem. V obdobju od leta 1981 do decembra 1985 je bilo na zajetjih idrijskega vodovoda odvzetih 507 bakterioloških vzorcev. Med njimi je bilo 315 ali 62,1% neoporečnih in kar 192 ali 37,9% oporečnih. Med posameznimi zajetji izstopa Podroteja z 90,7% oporečnih vzorcev, sledi Gortanova s 73,8% oporečnih vzorcev, zajetje nad topilnico 60,4%, Pod Golico 42,9%, Renkovec 42,4%, Pront 38,7%,

Relativno nizke koncentracije strupenega žveplovega dioksida v Idriji nas ne smejo zapeljati v mirno »spanje«. Tudi pri nas te koncentracije naraščajo in moramo nanje biti zelo pozorni.

Zavest o potrebi po ohranitvi zdravega okolja, ki je bila pri dosedanjem tehnološkem razvoju potisnjena v ozadje, moramo ponovno razviti, če hočemo zdravo živeti.

Zato že danes razmišljamo o čistejši energiji tudi v našem okolju. Najbrž je prav pri nas, v tej zaprti in slabo zračni kotlini, komunalna energetika pot v bolj zdravo ozračje.

Triglavska 31%, Prejnuta 25,5%, vojaški 16,3%, Kalvin 12%, Lačna voda 11,8% in Slanice 11,1% bakteriološko oporečnih vzorcev. Vidimo, da je kvaliteta vode v novih vodovodih, kot sta Lačna voda in Slanice, bistveno boljša kot drugod. Odstotek bakteriološko oporečnih vzorcev idrijskega vodovoda je velik, vendar je voda po ustrezni pripravi (kloriranju) za sedaj še primerna za pitje. Trend števila oporečnih vzorcev je od leta 1982 sicer padajoč, vendar ga moramo zaradi kratkega obdobja, predvsem pa zaradi opaznega slabšanja kvalitete voda pri nezajetih izviroh, jemati s pridržkom. Onesnaženje podzemne vode je organskega izvora in nastopa zaradi fekalnih odplak oziroma neurejene kanalizacije, gnojenja kmetijskih zemljišč in neurejenih odlagališč odpadkov v hidrološkem zaledju izvirov.

Znano je, posebej v kraškem svetu, da na kvaliteto vode vplivajo padavine in sprememba hidrološkega stanja. Deževje in visoke vode močno pospešijo spiranje na površini, v podzemlju pa doseže voda nekajkrat večje hitrosti in pretoke ter odnese s sabo tudi tiste snovi, ki se drugače usedajo v razpokah in kraških rovih. Ker onesnažena voda hitro doseže izvire, prinese s sabo večje število še živih klic, med katerimi so lahko tudi patogene. Obdobja, ki so za okužbo najnevarnejša, sovpadajo z obdobji večjega vnosa nevarnih snovi v naravo in z obdobji intenzivnih padavin. Na Idrijskem nastopajo takšni pogoji v topli polovici leta od aprila do novembra.

Kvaliteto pitne vode ocenjujemo tudi po njeni kemični sestavi. Ta je pri zajetih izviroh idrijskega vodovoda večinoma ugodna. Opozoriti pa velja, da se analize opravljajo samo na splošne pokazatelje organskega onesnaženja, na redke in posebne snovi pa ne ali pa le v izjemnih primerih ob sumu na določeno vrsto onesnaženja. Kontaminacije podzemne vode s trajnimi, nerazgradljivimi polutanti še nismo zasledili, čeprav nam kontinuirano grozi.

Slabše je z izviri vodovodov drugod po občini, ki so v upravljanju krajevnih skupnosti in z manjšimi individualnimi vodovodi. Veliko število le-teh daje, posebej poleti, premalo vode, skoraj po pravilu pa so zajetja neurejena in voda bakteriolo-

ško oporečna. Pri letos končanih hidrogeoloških raziskavah Ledinske planote in obrobja se je pokazalo, da je bakteriološko oporečnih kar 55% vseh izvirov, med njimi vsa zajetja in močnejši izviri. Nekateri izviri vsebujejo poleg organskega onesnaženja še povečane koncentracije fenolov in detergentov, ki so posledica stalnega otekanja gospodinjskih odplak v podzemlje.

Največji problemi s kvaliteto izvirov ter s tem v vodooskrbo se pojavljajo na kraških planotah (Črnovrška planota, Dole, Ledine, Ravne pri Cerknem), kjer so stalni izviri zelo redki, nizko ležeči izviri na obrobju pa so zaradi slabih čistilnih lastnosti krasi običajno onesnaženi. Voda postaja na kraških planotah omejitvev za nadaljnje širjenje gospodarskih dejavnosti in naselij ter nas sili v pretehtan in selektiven urbanistični razvoj.

Razmer v velikem delu občine še ne poznamo. Raziskave vodnih virov zahtevajo obsežno terensko in laboratorijsko delo, po svojem značaju pa niso več enkratne, ampak jih mora družba v sedanjem razvojnem stanju izvajati stalno. Dosedanje raziskave, s katerimi smo pokrili predvsem idrijski del občine, manj pa Cerkljansko, so dale uporabne podatke za načrtovanje vodooskrbe, zavarovanje vodnih virov, načrtovanje razvoja industrije in kmetijstva, načrtovanje urbanističnega razvoja, strokovne podatke za varovanje okolja ter za SLO.

Ker trenutno zajete vodne količine v prihodnosti ne bodo več zadoščale, moramo izvire za bodočo vodooskrbo izbirati že zdaj. Njihova zaledja je treba čimprej zaščititi, čeprav je izgradnja vodovoda morda še daleč (npr. vodovod iz zgornje Idrije). Območja zaščite podzemne in pitne vode le počasi

vsotopajo v razvojne in urbanistične načrte občine. Na podlagi teh bodo morali ustrezni občinski organi odgovorno usklajevati interese med vsemi, ki posegajo v okolje. Danes je morda najbolj pereča problematika zaščite kraškega sveta Črnovrške planote, ki je zbiralno zaledje za izvira Podroteja in Hubelj pri Ajdovščini, obenem pa zelo primerno za razvoj kmetijstva, posebej živinoreje. Podroteja je tipičen kraški izvir, eden največjih v severnoprimorskem prostoru. Naravi izvira in onesnaženosti kraških voda v Sloveniji ustreza tudi bakteriološka in kemična slika Podroteje. Njena bakteriološka oporečnost je znana že vsaj dvajset let. Realno tudi v naslednjih desetih, dvajsetih letih ni pričakovati izboljšanja kvalitete kraških voda, kljub temu, da so se v zadnjem času začeli nekateri pozitivni premiki v korist reševanja življenjskega okolja. Konkretno za Podrotejo to pomeni, da so v pripravi strokovne osnove za zaščito tega regionalno pomembnega vodnega izvira skupaj z Divjim jezerom, v srednjeročnem obdobju do leta 1990 pa lahko pričakujemo tudi sprejetje občinskega odloka o varstvenih območjih. Kaj bo dejansko pomenil ta odlok je težko reči. Glede na dosedanje izkušnje s funkcioniranjem takih in podobnih zakonskih aktov, malo. V dosedanjih praksi se je vodooskrba vedno umikala drugim »pomembnejšim« družbenim potrebam v odročnejša nenaseljena področja. Tako bomo nujno morali opustiti tudi Podrotejo, ki je zdaj najbolj ogrožena. Kasneje pridejo na vrsto drugi izviri in zajetja. Idrija na srečo še ima rezervne vodne vire, toda kako dolgo še? Marsikateri kraj v Sloveniji jih nima več in je na robu razpada vodooskrbnega sistema, ne samo zaradi povečanih potreb, pač pa tudi zato, ker dragocenih vodnih virov niso varovali, dokler je bil še čas.

ANTON VELIKANJE

KOMUNALNA DEJAVNOST IN VARSTVO OKOLJA

Do nedavnega se je dejavnost za varovanje in urejanje okolja odvijala le v neformalnih skupinah, v zadnjem času se že obravnavajo problemi ekologije v okviru SZDL. Potrebno bo narediti še korak naprej in v obravnavo reševanja ekoloških problemov v občinskem kot tudi v republiškem nivoju vključiti tudi delavce komunalnega gospodarstva, tako kot so to ponekod že storili (občina Kranj). Nevarnost je, da bi ostale sedanje debate na nivoju SZDL le formalnega značaja. Z vključitvijo delavcev s področja komunalne dejavnosti v razprave o varstvu okolja in zraka bomo lažje prišli do strokovno utemeljenih, konkretno oblikovanih kratkoročnih in dolgoročnih programov.

V naslednjem bomo navajali le stanje zbiranja, odvoza in shranjevanja odpadkov ter čiščenje odpadnih voda kot dveh najbolj evidentnih primerov onesnaževanja okolja, čeprav ima tudi druga komunalna dejavnost večji ali manjši vpliv na okolje. Zanimarjeno stanje obravnavanja odpadkov in odvajanja odpadnih voda v občini bo za zadovoljivo ureditev zahtevalo velika finančna sredstva. Za učinkovito varovanje okolja je potrebno obravnavati predvsem dva vidika:

- razvitost ekološke zavesti občanov v njihovem delovnem in življenjskem okolju ter
- normativnost in nadzorno učinkovitost družbe.

Za ekološko zavest ljudi v idrijski občini lahko rečemo, da je slabo razvita, kar se kaže v naslednjem:

- različni odpadki se odlagajo na za to neprimerna mesta (na tla v parkih, ulicah in javnih zbirališčih, v potoke blizu stanovanjskih naselij, na divja odlagališča v najbližjih grapah itd),
- delavci v svojih DO doslej še niso reagirali na nepravilno in nevestno ravnanje s komunalnimi in posebnimi odpadki,

- kakor tudi ne na odvajanje škodljivih snovi skupaj z odpadnimi in meteornimi vodami v najbližje površinske vode,
- večina delavcev v DO, odgovornih za ravnanje s posebnimi odpadki in odpadnimi vodami iz tehnoloških procesov, zaradi slabe osveščenosti premalo resno pristopa k reševanju problemov, ki nastajajo z odvajanjem industrijskih odpadkov in deponijo posebnih odpadkov. Pri tem se zavedajo, da kontrola za to odgovornih služb (inšpekcijski organi) nad ravnanjem s posebnimi odpadki in odpadnimi vodami ni učinkovita. Tudi s strani drugih organov v DO, posebno delavske kontrole, ni kontrole nad tem področjem.

Za varovanje okolja lahko največ naredimo z osveščanjem ljudi. Vlaganje velikih finančnih sredstev za zaščito okolja brez zavestnega odnosa ljudi do okolja ne bo dalo zadovoljivih rezultatov. Poleg tega naša družba zaradi krize gospodarstva in zanemarjenega stanja na tem področju ni sposobna učinkovito financirati vseh bistvenih nalog s področja zaščite okolja.

Sposobnost obvladovanja nalog varovanja okolja po normativni, koordinativni in nadzorni funkciji je v občini Idrija nezadovoljiva. Na področju komunalnih dejavnosti se kaže v naslednjem:

- normativno ne izpolnjujemo zakonskih obveznosti in zakonsko ne urejemo novih spoznanj, predvsem na področju ravnanja s posebnimi odpadki in odvajanju odpadnih voda (npr. evidenca posebnih odpadkov, mesečna kontrola odpadnih voda),
- organizacije združenega dela kljub zakonsko znanim prepovedim odlagajo posebne odpadke (ilegalno) na deponijo komunalnih odpadkov,
- pri projektiranju novih proizvodnih zmogljivosti se premalo ali pa sploh ne obravnava postopke ravnanja s posebnimi odpadki in odvajanja odpadnih tehnoloških voda,
- inšpekcijske službe premalo ali pa sploh ne izvajajo nadzora, kako ravna organizacije združenega dela s posebnimi odpadki in odpadnimi vodami.

Vse našete nepravilnosti je mogoče reševati na dva načina, in sicer:

- preverjanje moralnih kvalitete za to področje odgovornih ljudi in organov in njihove pripravljenosti in politične volje za spreminjanje stanja,
- dvigniti strokovni nivo odgovornih dejavnikov.

Prav neustreznosti strokovni nivo odgovornih na upravnem, interesnem in komunalnem področju je glavni vzrok, da normativno, nadzorno in koordinativno slabo obvladamo področje ekologije v občini tako v preventivni kot tudi v kaznovalni politiki.

STANJE ZBIRANJA, ODVAŽANJA IN PREDELAVE KOMUNALNIH ODPADKOV

V občini že dalj časa trajajo prizadevanja za določitev ustrezne lokacije sanitarne deponije komunalnih odpadkov. Sedanja lokacija v Raskovcu v Doleh je še vedno ilegalna oziroma začasna zaradi nepravilno vodenega upravnega postopka pri pridobivanju ustreznih soglasij. Ker je deponija komunalnih odpadkov »Raskovec« locirana ob občinski meji z občino Škofja Loka, se izcedne vode iz te deponije odteka na žirovsko stran in vplivajo na nekatere izvire v sosednji občini. Od tod izvirajo tudi odločni protesti občine Škofja Loka in njihove upravičene zahteve, da se to odlagališče sanira tako, da ne bo škodovalo okolju na žirovski strani. Sanacija odlagališča Raskovec bo bistveno cenejša in enostavnejša, če niso na to odlagališče dovažali skupaj s komunalnimi odpadki ali pa »na črno« iz podjetij tudi strupene posebne odpadke, ki na komunalna odlagališča ne spadajo. Zanesljiva ureditev sanitarne komunalne deponije, na njo bi bilo možno odlagati tudi posebne odpadke, seveda po predhodni obdelavi, predstavlja zelo visok strošek (do 400.000.000 din in več), in zato je to izredno odgovorna odločitev. V dogovoru med predstavniki občine Škofja Loka in Idrije je bilo v zvezi s sporno lokacijo »Raskovec« dogovorjeno naslednje:

- najprej je potrebno sanirati obstoječe stanje tako, da ne bo škodljivih vplivov na okolje, nato pa deponijo tako urediti, da bo brez posledic na okolje lahko uporabna za medsebojno dogovorjeno dobo odlaganja,
- čimprej je potrebno določiti drugo ustrezno lokacijo komunalnih odpadkov v občini Idrija.

Poglaviten pri sanaciji odlagališča komunalnih odpadkov je strošek urejevanja. V zvezi s tem bo potrebno razrešiti dva bistvena problema, in sicer:

1. Pridobiti od organizacij združenega dela v občini Idrija izjavo, da na deponijo »Raskovec« niso odvažali posebnih odpadkov, ki so škodljivi za okolje oziroma izjavo, da prevzemajo materialne obveznosti v primeru posledic neresničnih izjav. Taka izjava OZD oziroma povzročiteljev posebnih odpadkov lahko zmanjša stroške sanacije odlagališča za približno 100.000.000 din.
2. Posebno pomemben bo strokovni pristop k določitvi nove lokacije sanitarne deponije komunalnih odpadkov v občini. Predloge lokacij bo potrebno tehtati predvsem glede na stroške zbiranja in odvoza, predelave in shranjevanja od-

padkov. Razumljivo je, da bo morala biti urejena tako, da ne bo vplivala na okolje.

Iz izkušenj vemo, da je pri izbiri vsake lokacije komunalnih odpadkov prisoten odpor ljudi, predvsem tistih iz njene bližine. Ta je glede na slabe izkušnje z dosedanjimi lokacijami razumljiv, ni pa glede na širšo družbeno pomembnost teh problemov vedno sprejemljiv. Strokovnjaki bodo prispevali strokovne osnove za določitev nove lokacije, delegate zborov Skupščine občine Idrija pa bo čakala težka naloga odločitve z vseh pogledov najbolj ustrezne lokacije.

Tehnologija zbiranja in odvoza komunalnih odpadkov v občini je sicer strokovno že določena, ni pa še uvedena prav zaradi strokovno še neobdelane lokacije komunalnih odpadkov (vrsta in velikost zabojnikov, reciklaža odpadkov, čiščenje in dezinfekcija zabojnikov, zagotovitev zasipnega materiala, izbira velikosti smetarskih vozil glede na razdalje in stanje dovoznih poti itd.)

ODPADNE VODE

Stanje odvajanja in čiščenja odpadnih voda je v občini izredno slabo. Vzrokov za tako stanje je več, bistveni pa so:

- da z neurejenim odvajanjem odpadnih voda neposredno ogrožamo naselij v občini (zavest odgovornih),
- da zaradi pomanjkanja ustreznih strokovnih kadrov problemi odvajanja odpadnih voda niso celovito rešeni,
- sedaj znani finančni viri so prešibki za bistveno izboljšanje sedanjega stanja.

Gradivo bi bilo preobsežno, če bi hoteli podrobneje prikazati razmere v zvezi z odpadnimi vodami v občini, zato bomo prikazali le stanje s čistilnimi napravami:

1. V naselju Cerkno sta dve čistilni napravi, in sicer:

centralna čistilna naprava, ki deluje občasno in iz tega ter še nekaterih drugih vzrokov ne dosega zadovoljivih čistilnih rezultatov,

- gravitacijska čistilna naprava, ki je v začetku obratovanja dajala zadovoljive čistilne rezultate.
2. V Idriji deluje le čistilna naprava Psihiatrične bolnice. Izgradnja mehanskega dela čistilne naprave za mesto Idrija je v fazi mirovanja.
 3. V Godoviču je združeno delo zgradilo čistilno napravo, ki trenutno služi za potrebe industrijske cone, čeprav je dimenzionirana tudi za potrebe naselja.
 4. Najbolj zapleteno stanje je s čistilno napravo v naselju Črni Vrh, saj nima ne gradbenega, ne obratovnega dovoljenja, pa tudi njeno lastništvo je sporno.

Za vse navedene čistilne naprave lahko ugotovimo, da nimajo zadovoljivih čistilnih rezultatov, predvsem iz naslednjih vzrokov:

- imajo premajhen dotok fekalij, da bi se v čistilni napravi lahko razvil ustrezen biološki proces čiščenja,
- za dovod v čistilno napravo so položeni mešani kanalizacijski sistemi, ki v deževnem času dovajajo prevelike količine meteornih voda, te pa porušijo vzpostavljeni biološki čistilni proces,
- čistilne naprave niso ustrezno vzdrževane.

Za učinkovito reševanje odvajanja in čiščenja odpadnih voda je potrebno zagotoviti ustrezni strokovni kader, ki bo sposoben sprejemati optimalne strokovne rešitve. Verjetno bi bili zato poklicani strokovnjaki Komunale Idrija. Ne glede na navedeno bo združeno delo moralo dojeti, da je ureditev komunalne infrastrukture del njihovega proizvodnega procesa in da bo zato razvoj komunalne infrastrukture moralo obravnavati kot investicijo v lastni razvoj. Le na tak način bo možno razvijati gospodarstvo in občino v celoti.

IGNACIJ PIŠLAR

GRADNJA GOZDNIH POTI IN CEST TER VARSTVO OKOLJA

V zadnjem času vse več govorimo o zaščiti naravnega okolja, v katerem živimo. Vse več je pritiskov na naravo, vse več pa je tudi negativnih posledic človekovega udejstvovanja, predvsem gospodarskega. V družbi so se hočeš nočeš izo-

blikovale različne interesne skupine. Nekatere ognjevitost zagovarjajo neoskrupljenost narave, druge pa bi bile za dosego gospodarskih ciljev pripravljene marsikaj žrtvovati. Tretji skupini, ki je najbrž po številu daleč največja, pa je več ali manj vseeno, saj se jih ti problemi zaenkrat neposredno še ne tičejo. Da bi se mobiliziralo več usvarjalnih sil na tem občutljivem področju, je bila letos pomladi sklicana problemska konferenca SZDL na ravni republike, ki je trajala pozno v noč. Iskala je poti našega razvoja, ki ne bodo preveč prizadele naše naravne dediščine in bodo po možnosti vsaj delno sanirale znana velika žarišča onesnaženosti vode in zraka v naši re-

publiki. Polemično razmišljanje o varstvu narave se je logično preneslo tudi na raven naše občine, kjer trenutno delujeta dve komisiji za varstvo okolja pri SZDL in pri SO Idrija. Ena od obeh komisij je dokaj kritično obravnavala tudi izgradnjo gozdnih cest in vlak na Idrijskem. Mislim, da je problem tolikanj širok in kompleksen in ga zato ne bi smeli preveč poenostavljati, še manj pa enostransko prikazovati. Prav zato bi rad za bralce Idrijskih razgledov napisal nekaj vrstic.

Novozgrajena vlaka na flišni podlagi v Stari gori 1980. leta

Zgodovina spravila lesa

Les se je stoletja in tisočletja spravljal iz gozda povečini z vprežno živino. Vlačili so ga po tleh ali pa so ga naložili na prednji konec voza, pozimi na sani, če pa so imeli dobro vozno pot, so ga naložili na voz. Višek takšne tehnike je pred pol stoletja pomenil velik trden voz, imenovan gumar, na katerega so naložili 5 m³ lesa in celo več. Poleg tega spravila, ki je močno prevladovalo, so v gorskih krajih uporabljali še ročno spravilo – pajsanje lesa, spravilo po suhih in vodnih rižah ter tudi plavljenje lesa, kar je bilo močno razvito prav na Idrijskem. V nekaterih drugih krajih so poznali še tovorjenje lesa na mulah in konjih. Veliko polen pa je do poti prinesel tudi človek na svojih ramenih. Skratka, bilo je veliko težaškega dela za človeka in tudi za žival.

Z razvojem kamionskega prometa in izgradnjo cest se je konjska ali volovska vprega vse bolj umikala v notranjost gozda. To se je pri nas dogajalo pred drugo svetovno vojno in tudi še nekaj let po njej. V ta čas spada tudi vpeljevanje spravila lesa po žici. Sprva so bile to težke stacionirane žičnice z masivno zgrajenimi zgornjimi in spodnjimi postajami. Najenostavnejši tip žičnega žerjava, ki les dvigne in ga pre-

pelje po žici, pa je bil idrijski voziček. Ta je nastal prav v naših krajih po zamisli domačina Štefana Gnezde. Žično spravilo lesa je doživljalo po vojni močan razmah in številne tehnične izpopolnitve.

Okrog leta 1968 so na primer v družbenih gozdovih na idrijskem spravili po žici pribl. 40% posekanega lesa, 60% (15.000 m³) lesa pa je do ceste potegnili ali prenesli konj. O kakšnih pomembnejših količinah lesa, spravljanih s traktorjem v tem času ne moremo govoriti.

Po letu 1970 pa nastopi doba traktorja. Najprej je bil v uporabi velik kolesnik Timberjack, ki pa se pri nas ni mogel uveljaviti zaradi svoje grobosti, prevelike širine in prevelikih zahtevanih učinkov, ki jih v naših razmerah nikakor ni mogel doseči. Tudi skrb, da bi stroj preveč pomendral in tako napravil gozdu veliko škode, je botrovala odločitvi, da ga na Idrijsko skoraj nismo klicali, kljub pomanjkanju pravih sredstev. Za Timberjackom prihaja za delo v gozdu prirejen kmetijski traktor z enim ali dvema vitloma za privlačenje lesa. To je traktor srednje velikosti z močjo okrog 6 KM. Zaradi njegove univerzalnosti, primeren je za delo na polju, na travniku in v gozdu, je v pičem poldrugem desetletju popolnoma osvojil teren. Zgodilo se je tako kot v razviti zahodni Evropi kakšno leto poprej. Konj je domala izginil iz hlevov, in to v izredno kratkem času. Prehod od konja k traktorju je omogočila tudi močna proizvodnja teh strojev, posojilna politika in želja po napredku. Po starem, tisočletje veljavnem načinu spravila lesa, ni bilo več moč delati. Po novem, s traktorjem, se marsikje ni dalo. Samo nekatere stare furmanske poti so bile z manjšim popravilom sposobne za spravilo s traktorjem. V bitki za blagovno proizvodnjo lesa v zasebnih gozdovih in v prizadevanjih za cenejše spravilo lesa v družbenem gozdu (žič-

Pretirano širok poseg

no spravilo lesa je namreč izjemno drago) smo iz leta v leto več lesa spravljali s traktorjem. Posledica te zahteve so bile številne adaptacije starih kolovozov in izgradnja novih, tako imenovanih traktorskih vlak. Začela se je živahna izgradnja poti, kapilar v naših gozdovih. Vsak verjetno razume da ni lahko v tako kratkem času povsem spremeniti tisočletja star način spravila lesa in da se je pri tem utegnila primeriti tudi kakšna napaka. Splošen boom naglega družbenega in tehnološkega napredka sedemdesetih let, ki je kasneje pripeljal v nekatere zadrege, nekako spominja na ta problem naše stroke.

Naj še omenim, da razvita srednja Evropa dela popolnoma isto, kot delamo mi. Neprestano zgoščuje omrežje gozdnih cest in vlak in s tem še nadalje znižuje strošek spravila lesa. Tudi pri njih je spravilo z žičnimi žerjavi drago in se ga ogibajo. Dosežena gostota gozdnih cest je na primer v nekaterih delih Nemčije in Švice že preseгла 35 tekočih metrov na 1 ha gozda. Pri nas je preseгла 20 tekočih metrov na 1 ha gozda le v Trnovskem gozdu in na Pevcu, kjer so pogoji za gradnjo cest najugodnejši in so gozdovi najvrednejši. Drugod je odprtost gozdov dosti nižja. Kanomlja, na primer, in cela Tolminska imajo odprtost borih 8 m ceste na 1 ha gozda, kar je izjemno skromno.

Naj se vrnem h gozdnim vlakom. Vzporedno z odprtostjo gozda s cestami gre tudi odprtost gozda s traktorskimi potmi. Omejitve so le velike strmine, kjer zares ne bi smeli delati ne vlak in ne cest, razen morda v posebni, izjemno dragi izvedbi (na primer na stebrih), za kar pa nikakor nimamo sredstev. To so pač predeli primerni edino za spravilo lesa z žičnimi žerjavami. Potrebno in smotno bi bilo opredeliti terene po načinu spravila in se tega držati vsaj do prve večje spremembe v tehnologiji spravila lesa.

Omenil sem že, da razvite, zahodnoevropske dežele, tudi alpske (Švica) še naprej zgoščujejo omrežje gozdnih cest in vlak. Mislim, da je glavna razlika med njimi in nami v kvaliteti gradnje. Gradijo vsekakor več podpornih in opornih zidov, utrjenih brežin, urejenih kinet za odvajanje meteorne vode itd., kar seveda veliko več stane. Pri vsem tem pa je treba vedeti tudi to, da je pri njih gozdarska služba plačana iz proračuna mi pa se preživljamo od dela prodajne cene lesa. Iz vsega doslej povedanega bi se dalo torej izluščiti naslednje.

Ker močno zaostajamo za razvitimi glede gostote gozdnih prometnic, je to mrežo vsekakor treba še nadalje zgoščevati. To spada k osnovni dejavnosti gozdarstva – gospodarjenja z gozdovi. Zgoščevanje mreže bo kratkoročno (traktorske poti) in dolgoročno (izgradnja gozdnih cest) prispevalo k znižanju proizvodnih stroškov. To je ekonomski imperativ. Drugi imperativ pa je varovanje narave, ko moramo odpirati gozdove čimbolj strokovno, vestno in odgovorno. Zahtevnejše objekte bi morda sploh kazalo odložiti za boljše čase, pač zaradi visoke cene njihove izgradnje.

Pri gradnji gozdnih cest, ki so naše dolgoročne investicije, smo v zadnjih nekaj desetletjih doživeli tudi znatne spremem-

Odpiranje po ledolomu prizadetega gozda v Javorniku 1976. leta

be. Silno drago, a za varstvo okolja zelo primerno gradnjo, ko se vsak odkopan kamen iz useka vgradi v podporni zid, suh ali zidan, smo opustili prav zaradi izjemno visokih stroškov. Iz ameriške pomoči smo pred leti dobili nekaj buldožerjev katterpillarjev, s katerimi smo v naslednjem poldrugem desetletju oziroma dveh desetletjih zgradili veliko cest, zlasti na planoti, kjer rane v terenu niso bile tako hude. Ko pa smo na ta način delali pobočno cesto v strmini, smo takoj spoznali, da ne delamo prav, saj je bilo celo pobočje pod njo zasuto s kamenjem in peskom.

Danes imamo nekaj udarnih gradbenih skupin pri cestogradnji izključno z bagerji, ki odkopan material vkladajo naravnost

v cestno telo. Na tak način smo v zadnjih 4–5 letih zgradili že veliko cest in kdor natančneje pozna naše delo, mi lahko pri-trdi. Prizadevamo si, da bi čimveč uporabljali tudi vibracijsko kladivo, ki brez miniranja razbije marsikakšno skalo. Upora-bljamo tudi način vzdolžnega premika materiala po trasi, kar ob primernem projektu močno znižuje količino materiala, ki zdrsi po strmini.

Obe izgradnji, tako izgradnja traktorskih poti kakor kamion-skih cest, sta torej nujnost razvoja gozdarske dejavnosti, njen sestavni del, ki se mu še posebej glede na zaostajanje za razvitejšimi nikakor ne da izogniti, kajti sicer bo naš zaosta-nek še mnogo večji. Nostalgikom, ki hrepenijo po dobrih sta-rih časih, bi privoščil vsaj en dan pri sveči, mrazu in ob krož-niku polente, peš in v ponošenih hlačah.

Priznali boste, da si je treba prizadevati za napredek. Ta na-predek pa naj temelji na zdravih temeljih, na takih, ki ne bodo ogrožali narave.

V našem primeru si zamišljam tako pot v naslednjem:

1. V preudarnejšem in še strokovnejšem pristopu h grad-njam prometnic v gozdu.

2. Pristop naj ne bo obremenjen z balastom nešteti-h žegnov in gradbenih dovoljenj, ki ne peljejo v preudarnost in solidnost, pač pa le v birokratizacijo postopka.

3. V sanacijah v preteklosti zagrešenih napak (sanacija opuščenih peskokopov), urejanje odvodnjavanja na že izgra-jenih, a ne dovolj dobro urejenih prometnicah.

JAKOB MARTINI

RECIKLAŽA ŽIVEGA SREBRA

Na vseh področjih uporabe primarnih surovin je proces reci-klaže, to je vračanje surovin ponovno v proizvodnjo, v veli-kem vzponu. Najuspešnejše so razvite države, saj je to eden izmed pomembnejših ukrepov pri varčevanju z energijo, ohranjanju naravnih zalog in tudi varovanju čistega in zdrave-ga okolja. V ta proces se vključujejo vse strukture gospodar-stva in nastajajo nove gospodarske panoge. V svetu so takš-ne poti in tokovi danes nekaj razumljivega in običajnega.

Ta proces tudi nas ni obšel, čeprav se vsi žal premalo zave-damo pomembnosti take dejavnosti.

Področje živega srebra je specifično, tako kot je posebnost te kovine v tekočem stanju. Predelava ostankov z vsebino žive-ga srebra se izvaja na termični način in je mogoča le s tako tehnologijo, ki »ulovi« pare živega srebra.

Enaka je tehnologija za pridobivanje živega srebra iz rude. Poenostavljeno povedano, je proces tak, da rudo segrejemo,

4. V iskanju napredka pri razvijanju tehnologij gradenj prometnic na tako zahtevnem terenu, kot je naš.

5. Iskati možnost večjega deleža žičnega spravila lesa. Novosti v tehnični in organizacijski komponenti.

6. Povečati vestnost in delovno disciplino izvajalcev del, saj zaradi njihove malomarnosti prihaja včasih do nepotrebnih poškodb drevja in drugega (slabo miniranje).

7. Ob pomoči širše družbene skupnosti, saj končno goz-darji opravljamo javno službo in bi se v naše fonde moralo nabrati več sredstev, tako da bi bile lahko tudi naše gradnje solidnejše. Ob sodelovanju vseh sedmih naštetih dejavnikov bi naš premik v pozitivno smer moral biti očitien.

Povod za pričujoči članek so bili predvsem nekateri povsem pavšalni očitki, češ kako gozdarji grešimo, delamo narobe. Problem je torej zapleten. V vseh teh letih smo zgradili izred-no veliko poti, odprli veliko gozdov, nešteto osamljenih kmetij smo s cesto približali svetu. Posek in spravilo lesa smo v tem času skoraj v celoti mehanizirali. Pri tako veliki količini opravljenega dela je gotovo prihajalo tudi do napak. To dejstvo brez težav priznavamo. Zastavljamo pa si tudi cilje, kako v prihodnje bolje in solidneje delati. Družba, javnost ali kar lju-dje iz naše občine naj vedo, da smo minula leta v težavnih te-renskih razmerah spravili na trg kar od 70.000 do 100.000 m³ lesa letno.

nakar se iz nje izloči živo srebro v obliki par, ki jih nato »ulovi-mo« v kondezacijskih sistemih.

V Evropi je taka tehnologija v SSSR, v rudniku Almaden v Španiji in pri nas v Idriji.

V drugih državah poseben sežig ostankov z vsebino Hg ni dovoljen, saj bi živo srebro »ušlo« skozi dimnik in onesnažilo okolico.

V RŽS smo pričeli s predelavo pred dvema letoma. Ostanke smo prevzeli od naših domačih potrošnikov. Ti ostanki so anorganski. Vsebujejo pesek in prah, živo srebro v disperzni obliki drobnih kapljic ter natrijev lug.

Interes rudnika je bil predvsem v tem, da potrošnike veže nase oziroma, da se vključimo v njihov cikel proizvodnje, ne le kot prodajalci, temveč kot sestavni del njihove proizvodnje. Na ta način sodelujemo s HIP Pančevo, Soda-SO iz Tuzle in Incel iz Banja Luke. Poslovna usmeritev se je pokazala pra-vilna, saj so te delovne organizacije izključno vezane na RŽS, medtem, ko ostali potrošniki kupujejo živo srebro tam, kjer ga dobijo ceneje. Naša cena je že več let povprečno dvainpol-krat večja od svetovne.

Pri predelavi smo si zastavili tri kriterije:

1. da predelava nima škodljivih vplivov in posledic na okolje,
2. da se s predelavo ne onesnaži oziroma zmanjša stopnja čistosti živega srebra iz primarne proizvodnje,
3. da je ekonomsko rentabilna.

Skozi te kriterije smo preverjali vse vzorce in ponudbe, ki smo jih v preteklih letih dobili. Vrsta vzorcev iz tujine in tudi domačega trga prvih dveh kriterijev ni izpolnila, zato smo tako predelavo zavrnilo.

V letu 1987 je bila aktivnost na tem področju naslednja:

I. FISI Italija

Mercaptid 14.199 kg

Organska spojina (Hg (SCH₃)₂), z vsebino 35,86% živega srebra. Predelano v času od 3. 2. 1987 do 27. 3. 1987

II. INCEL Banja Luka 16.291 kg

Pesek in mulj z disperznim živim srebrom, primesi natrijevega luga ter odpadne surovine. Polno je bilo železnih delov (vijaki, spone itd.) ter rabljenih zaščitnih sredstev (rokavice itd.) Celotno količino smo presejali in ostanke z živim srebrom predelali od 24. maja do 26. maja 1987. Vsečina Hg-11,08%.

III. Soda SO Tuzla 5.190 kg

Pesek in mulj z disperznim živim srebrom, s primesmi natrijevega luga.

Vsečina 48,38% Hg.

Predelano med 14. in 16. majem 1987.

IV. HIP Pančevo 12.631 kg

a) Pesek in mulj z disperznim živim srebrom, s primesmi natrijevega luga.

b) Grafit z disperznim živim srebrom 2590 kg, z 0,10% Hg.

Količine so bile predelane med 24. in 26. avgustom 1987.

V. Inštitut za elektroniko in vakumsko tehniko Ljubljana – Laboratorijsko čiščenje živega srebra – 421,62 kg.

V javnosti je bila, oziroma je še, deležna posebne pozornosti predelava merkaptida, zato nekaj pojasnil v zvezi s to predelavo.

V letu 1984 so bili preko konzulata SFRJ v Trstu in preko SO Idrija navezani stiki z italijansko firmo FABRICA ITALIANA SINTETICI. Prosili so za možnost predelave merkaptida iz opuščene proizvodnje, v količini ca 30 ton.

Prevzeli smo vzorce in analize tega materiala. V letu 1985 je naš laboratorij obdelal vzorce. Za strokovno mnenje smo zaprosili Inštitut »Jožef Stefan« – Odsek za spektroskopijo. Izdelana je bila analiza organskih primesi v dimnih plinih, kondenzacijskih vodih in pepelu pri sežigu merkaptida. Obdelani so bili vzorci pri normalnem sežigu rude, pri sežigu rude z dodatkom merkaptida in pri simuliranem sežigu merkaptida v laboratoriju.

Na podlagi navedenih preizkusov in analiz je naš laboratorij izdal v decembru leta 1985 mnenje, da je predelava mogoča ter sprejemljiva iz ekološkega vidika.

V letu 1986 smo priredili tehnologijo za sežig merkaptida ter pričeli s postopkom. Celoten proces je bil spremljan in kontroliran. Zaradi varnosti in objektivnosti smo naročili spremljavo tudi pri inštitutu »Jožef Stefan«, ki je opravil meritve tako v času, ko ni bilo predelave merkaptida in v času predelave.

V marcu leta 1986 je postopke, kontrolo in analize preveril Medobčinski inšpektorat, v aprilu smo vso dokumentacijo predstavili glavnemu republiškem sanitarnemu inšpektorju, v juliju pa je zadevo ponovno na kraju samem preveril republiški sanitarni inšpektor.

V letu 1986 smo predelali polovico dogovorjene količine, drugo polovico pa v letu 1987.

Predelava je trajala 52 dni, povprečno 273 kg dnevno. S to predelavo je RŽS vsekako dodatno obremenjeval okolje, vendar ne s strupenimi plini in ne preko normativov, ki so v naši družbi zakonsko opredeljeni. Problem z emisijo živega srebra skozi dimne pline je enak kot pri redni proizvodnji živega srebra iz rude. Enako velja za emisijo SO₂.

Žveplena dioksida (SO₂) se je pri predelavi merkaptida sproščalo 32 kg dnevno. V primerjavi s premogom, ki vsebuje povprečno 5% žvepla, bi to pomenilo isto obremenitev kot sežig 640 kg premoga.

Celotna količina, predelana v letošnjem letu, je obremenila okolje s 33 tonami žveplovega dioksida.

Za lažje razumevanje oz. primerjavo naj navedem, da kotelnica v Idriji, B. Dedejiča (ogrevanje štirih stolpičev), porabi na kurilno sezono (6 mesecev) ca 300 ton premoga in je obremenitev okolja z SO₂ dnevno večja, kot je bila pri predelavi merkaptida.

Odzivi v javnosti so burni. Kljub dostopnosti in javnosti podatkov in strokovnih analiz, publiciranju podatkov v sredstvih javnega obveščanja (»Primorske novice«, »Delo«, »Ljubljanski dnevnik«), »okrogli mizi« o varstvu okolja, izvedeni v preteklem letu, kljub inšpekcijskim pregledom, je polno dezinformacij, ki občane vznemirjajo. V ilustracijo lahko navedem prijavo, ki ji je sledil inšpekcijski pregled letos poleti, po katerem naj bi povrtnina v bližini topilnice zaradi predelave postala rjava. Prav tako smo bili s strani novinarjev v začetku jeseni vprašani, če res zaradi predelave merkaptida rjavi listje na drevju v bližini topilniškega dimnika. Drevje in vrtovi so bili še pod snegom, ko smo v marcu predelali celotno količino!

V Rudniku živega srebra Idrija se zavedamo pomena čistega in zdravega okolja. Rudnik sam po sebi je objektivna nevarnost za okolje, saj posega v naravo in jo spreminja. Metalurgija je umazana industrija in vsi njeni vplivi so škodljivi. Delavci rudnika in topilnice si s svojim delom in znanjem priza-

devamo te vplive zmanjšati na najmanjšo mero. Velikokrat pa znanje in dobra volja žal nista dovolj.

Nov organ upravljanja rudnika, opredeljen v zakonu, bo moral preценiti in odločiti, ali bomo s tako dejanostjo še nadalje-

vali ali pa bo družbenih sredstev za organizirano zapiranje Rudnika dovolj, in ne bo potrebno iskati dodatnih del oziroma virov prihodka. Ob tem bo moral upoštevati mnenje stroke, zahteve občanov in zahteve tržišča.

SKLEPI O PREPREČEVANJU VPLIVA RUDARJENJA NA OKOLJE

Na podlagi razprav o »Osnutku zakona o preprečevanju posledic rudarjenja v Rudniku živega srebra Idrija« (POROČE-VALEC Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegata z dne 14. 5. 1987) na različnih občinskih organih je Oddelek za urejanje prostora in varstva okolja pri SO Idrija oblikoval naslednje dodatne predloge za preprečevanje posledic rudarjenja in zapiralnih del na okolje.

Sklepi so naslednji:

1. Za sanacijo Rudnika živega srebra bodo potrebne velike količine kvalitetnega zasipnega materiala, zato mora Rudnik zagotoviti, da bodo tovrstni posegi čim manj vplivali na okolje.
2. Večje količine izkopanega materiala bo potrebno deponirati. Bodoča deponija mora biti locirana tako, da ne bo kvarno vplivala na prostor v vseh pogledih ekologije.
3. Transport rude skozi mesto ne sme ogrožati normalnega življenja. Tehnologija mora biti urejena tako, da transport ne povzroča prašenja, blatenja in hrupa v centru mesta Idrije.
4. Pri predvideni povečani proizvodnji je pričakovati poslabšanje kvalitete zraka s povečanimi emisijami dima in

strupenih plinov. Rudnik mora zagotoviti spremljanje koncentracij strupenih snovi v zraku in zagotoviti nespremenjeno kvaliteto zraka v mestu.

Člani Koordinacijskega odbora za varstvo okolja in zraka pri SZDL so o zgornjih predlogih razpravljali in menijo, da predstavljajo pomembno vsebinsko dopolnitev triindvajsetih sklepov, ki jih je KO za varstvo okolja in zraka oblikoval marca 1987 (objavljeni v Idrijskih razgledih 1987/1) in predložil IS in Skupščini občine Idrija v nadaljnjo obravnavo. Predlogi Oddelka za urejanje prostora in varstva okolja predstavljajo skupaj z 12. sklepom KO pri SZDL, ki se glasi:

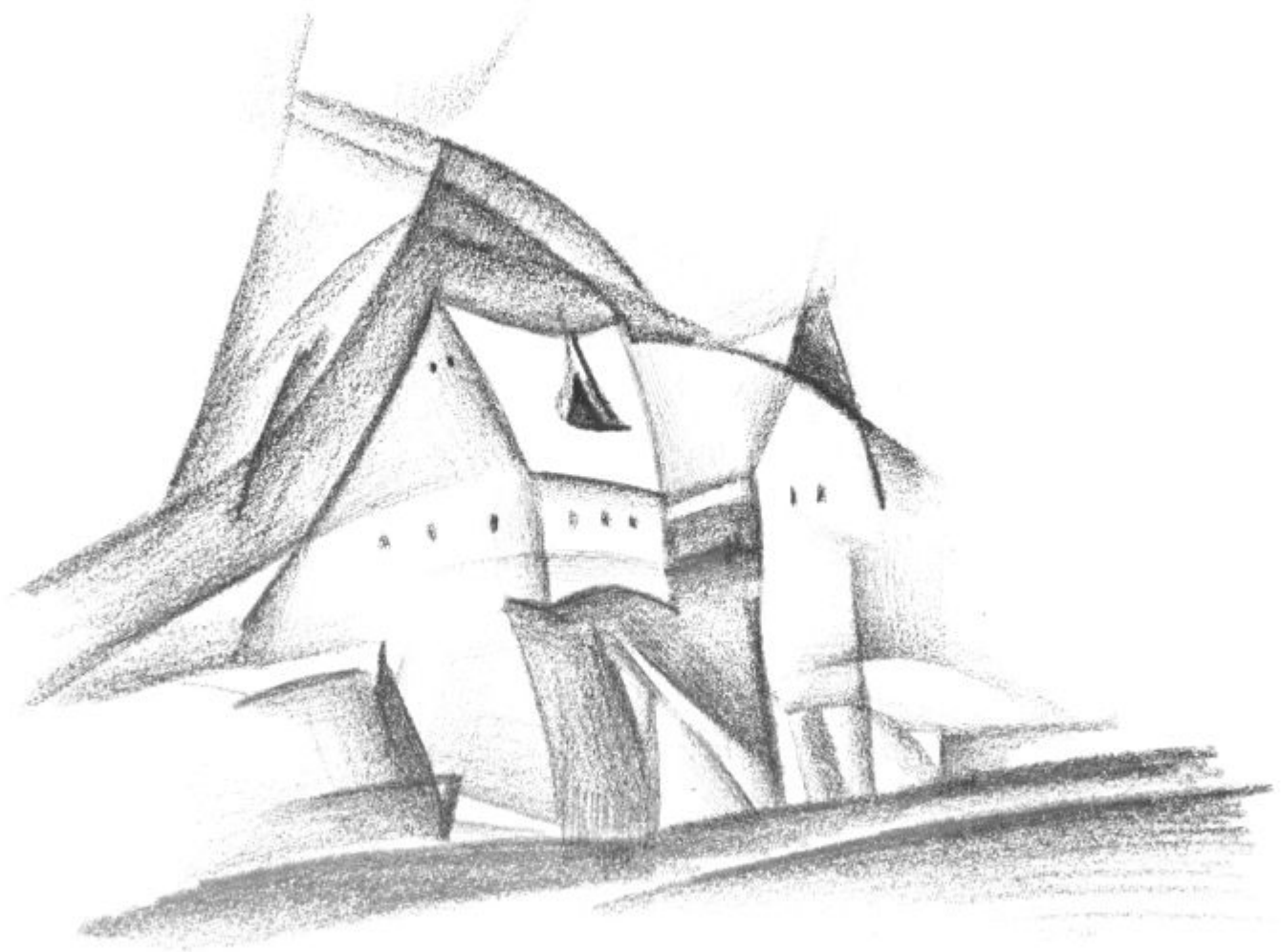
12. sklep

Predelovanje različnih odpadkov, ki vsebujejo živo srebro (na primer merkaptid), predstavljajo dodatno obremenitev okolja, posebno zraka, v Idriji. KO predlaga, naj IS doseže z Rudnikom živega srebra dogovor, da v bodoče ne bo sklepal aranžmajev za predelavo odpadkov s Hg,

zadostno vsebinsko osnovo za preprečevanje vpliva rudarjenja in zapiralnih del na okolje v mestu in okolici.

Koordinacijski odbor za varstvo okolja in zraka pri predsedstvu OK SZDL predlaga IS Skupščine občine Idrija in Oddelku za urejanje prostora in varstva okolja, da čimprej doseže pri Rudniku jasno zagotovilo o ekološki sprejemljivosti tehnologije rudarjenja in zapiralnih del v naslednjih letih.

Pripravil:
Jože Čar

RAFAEL TERPIN

Odblesk v pozabo potisnjenega (Kerševan, Harmel)

IN MEMORIAM ing. IVAN GANTAR

(9. 5. 1921 – 7. 7. 1987)

Med idrijskimi ljudmi, ki so zaradi svojega javnega delovanja opozorili nase ne le domači idrijski krog, temveč tudi »širšo skupnost«, kot se danes marsikdaj reče, prav gotovo sodi rudniški strokovnjak Ivan Gantar. Umrl je 7. julija 1987 na svojem domu v Idriji.

Rojenemu 9. maja 1921 v idrijski rudarski družini, mu je bilo rudarstvo in »idrijstvo« tako rekoč položeno že v zibelko in četudi je zaradi političnih in socialnih razmer, ki so določale položaj našega rudarskega mesta pred vojno, preživel večino svoje mladosti zunaj Idrije, je rodnemu mestu med gorami ostajal zvest; posvetil mu ni le svoje strokovne usposobljenosti, temveč tudi vso svojo domiselno skrb za razvoj in uveljavitev Idrije na raznih področjih, še posebej na kulturnem.

V Idriji je še obiskoval 4. razred osnovne šole (italijanske, se razume); njegovi sošolci so bili številni knapovski sinovi in kak redki Italijan, med temi celo Pier Paolo Pasolini, pozneje znameniti cineast in književnik. Starši so mu oskrbeli slovensko šolanje v stari Sloveniji oziroma Jugoslaviji, tako da je sprva nadaljeval osnovno šolo v maternem jeziku v Gorenji vasi v Poljanski dolini pri teti Fani Božič, por. Tavčar. Pozneje je šel k stricu dr. Kajetanu Gantarju, znanemu romanistu, ki je bil profesor v Celju. Ivan je na celjski gimnaziji dokončal srednjo šolo in maturiral leta 1939. Ko je bil leta 1937 doma na počitnicah, ni več dobil potnega lista in tako je moral ilegalno čez mejo. Kot študent v Ljubljani je postal član akademskega kluba Zarja. Člani te krščansko-socialistične organizacije so se skoraj v celoti oziroma z zelo redkimi izjemami vključili v osvobodilno fronto. Ivan Gantar se je povezal z OF že septembra 1941 prek svoje študentske skupine; sprva je delal v študentski, pozneje pa v terenski organizaciji. Kmalu so ga za nekaj tednov zaprli, vendar so ga po zasliševanjih izpustili zaradi pomanjkanja dokazov. Maja 1942 so ga

kot italijanskega državljana poklicali na vojaški nabor v Idrijo. Ljudje iz vodstva OF so mu svetovali, naj izrabi priložnost in naj se poda v Idrijo ter tam organizira OF. Navodila mu je dal Jože Zemljak (po vojni diplomatski predstavnik Jugoslavije v Trstu), ki mu je tudi povedal, da bo prišel v Idrijo partijski aktivist, s katerim naj se poveže. V poznem poletju je res prišel v Idrijo Jaka Platiše-Franc. Ivan Gantar je skrbel za razširjanje literature o OF in partizanih; posredoval je tudi naslove slovenskih internirancev v Gonarsu, da so lahko pakete pošiljali tudi iz Idrije. V teh akcijah je sodelovala tudi njegova poznejša žena Fanči Hladnik. 22. novembra 1942 je bil v Idriji ustanovljen Mestni odbor OF. Med prvimi šestimi člani je bil tudi Ivan Gantar, ki je bil odgovoren za tehniko in obveščevalno službo. (Več o tem najdemo v spisu A. Štucin in O. Lipužič v Zborniku Idrijski razgledi XXIII-XXIV-1978/79).

V februarju 1943 so ga zaprli, v maju istega leta pa je moral obleči vojaško suktnjo. Po razpadu Italije je takoj vstopil v NOV in se 15. maja 1945 vrnil v Idrijo, kjer je že naslednji dan prevzel službo pri Okrajnem NOO Idrija; vodil je gospodarski odsek in se v raznih komisijah zelo zavzemal in osebno trudil, da so kmalu pozidali požgane domačije na Vojskem. Septembra 1946 se je odločil, da nadaljuje študij na rudarski fakulteti v Ljubljani. Leta 1948 in leta 1951 je bil po nekaj mesecev začasno zaposlen pri rudniku živega srebra, leta 1950 se je tudi poročil (rodila sta se jima dva sinova), spomladi 1952 pa je kot dipl. ing. nastopil redno službo v rudniku kot pomočnik tehničnega vodje obrata. V letih od 1956 do 1960 je bil tehnični vodja jame, od 1960 do 1964 vodja geološke operative, od 1964 do 1968 glavni inženir proizvodnje, potem pa do leta 1974 oziroma do upokojitve glavni tehnični vodja jame.

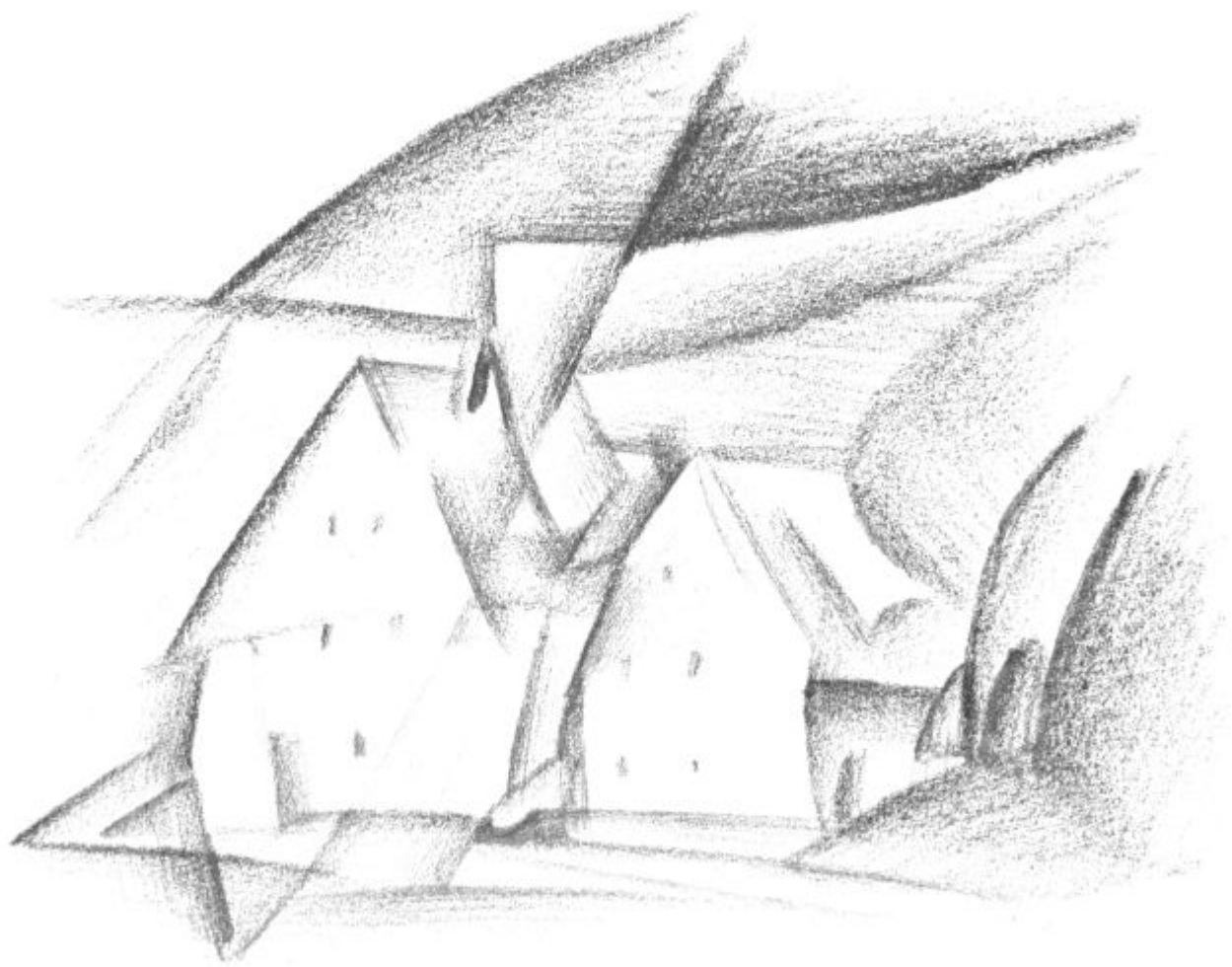
Ing. Gantar se je ob svojem rednem strokovnem delu odlikoval na številnih področjih družbenopolitičnega in še zlasti kulturnega udejstovanja. Dolga leta je bil predsednik idrijskega planinskega društva ali pa v njegovem odboru. Zelo si je prizadeval, da so zrasle planinske po-

stojanke po vrhovih okrog Idrije. Več let je bil v vodstvu občinske organizacije Zveze rezervnih vojaških starešin. Kot predsednik odbora za zgraditev zdravstvenega doma v Idriji ima velike zasluge, da je bil ta veliki načrt leta 1982 tudi uresničen. Vztrajno se je zavzemal za ohranitev vsega, kar Idrijo uvršča med zanimiva kulturnozgodovinska središča. Tako je bil med ustanovitelji idrijskega Mestnega muzeja in dolgoletni predsednik muzejskega sveta, ves čas, prav do zadnje bolezn pa tudi zvest sodelavec te ustanove. Kot takega ga najdemo tudi med ustanovitelji Muzejskega društva leta 1985. Njegova nagnjenost k publicistiki in izkušnje iz partizanskih tehnik so ga pripeljale med ustanovitelje in urednike Idrijskih razgledov; član uredniškega odbora je bil vse od prve številke leta 1956 do 1976, torej 21 let. Za to revijo oziroma zbornik je napisal 13 člankov, ki obravnavajo predvsem problematiko idrijskega rudnika in rudarjenja (geoloških in drugih raziskav), mestni urbanistični načrt ter velike akcije idrijskih planincev (planinsko zavetišče na Vojskem, planinska koča na Hlevišah). V letih 1965-67 je bil tudi odgovorni urednik Idrijskega rudarja, časnika oziroma glasila RŽS, ki je šestkrat izšel (enkrat z dvojno številko, torej v 7 številkah).

Zadnja leta je prizadevno sodeloval v vodstvu občinske raziskovalne skupnosti, ki je sprejela in dala pobude za razna strokovna dela in akcije ob 500-letnici Idrije oziroma rudnika. Domicilni odbor aktivistov Severnoprimskega okrožja je imel v njem tehtnega sodelavca in skoraj do zadnjega je ing. Gantarja zaposlovala skrb, kako bo izvedeno spominsko znamenje o Partizanski bolnišnici Pavli na razgledišču pri Gnezdu na Vojskem.

Pokojni ing. Ivan Gantar je kot strokovnjak rudarstva in ljubitelj kulture v Idriji in vsej občini naklonil mnogo svojega znanja, dela in predanosti. Bil je nosilec Reda za vojaške zasluge in dobitnik Priznanja občine Idrija (1982). Rad je imel svojo rodno Idrijo, zato je bil vnet za razvoj njenega domoznanstva, žal ni dočakal petstoletnice, a njegovemu imenu in osebnosti je zagotovljeno lepo mesto v našem spominu.

Tomaz Pavšič

RAFAEL TERPIN

V igri navržen spomin (Kertel, Oswald)

V TRSTU NAJDENE LISTINE O FRANCOSKEM OBDOBJU IDRIJE

RUGGERO CALLIGARIS

Na pragu poltisočletja svoje dejavnosti in zgodovine predstavlja idrijski rudnik živega srebra dragoceno pričevanje človeškega prizadevanja in zmogljivosti v tej deželi. Dogodki, ki so si sledili skozi pet stoletij, potem ko je landskneht Kancijan Anderlein sprožil začetek rudarskih izkopavanj v industrijske namene, so v podrobnostih bogato zabeleženi v velikem grajskem arhivu.

Idrija je v teku stoletij morala prestati tudi težke trenutke: od velikega usada, ki je zasul reko in povzročil zalitje rudnika, do obdobja turških vpadov, od pojava epidemij kuge v vsem cesarstvu do malih, a neprestanih kraj, katerih storilci so bili tolminski prebivalci. A niti Turki niti kuga ni dosegla Idrije, vključene med strme bregove v čudoviti, nekoč zelo osamljeni dolini.

Med leti 1797 in 1813 so se v rudarskem mestecu trikrat zadrževali Francozi in prav ta njihova prisotnost je danes predmet študija, bodisi da nas zanima njihovo obnašanje, bodisi da nas v to sili popolno pomanjkanje dokumentov o tem obdobju v idrijskem arhivu.¹ Na nekatere od teh smo pred nedavnim naleteli v Trstu. General Bernadotte je zavzel Idrijo 22. marca 1797 in je tu ostal s svojimi vojaki do maja 1798. V teh kratkih mesecih je dal odpeljati v Francijo 16.000 stotov (8.000 kg) živega srebra in mnogo cinobra, oplenil je grajska skladišča in, ne da bi se držal odkopnega reda, izropal najbogatejše rudne sloje. Francoska vojska se je vrnila novembra 1805 in ostala v Idriji tri in pol mesece. Redkost tako velike tamkajšnje zaloge rudnine, ki bi jo lahko primerjali le s tisto v Almadenu v Španiji, je priključala še drugo plenitev, ki jo je idrijski rudnik moral nemočno pretrpeti.

Prvi dokument, ki smo ga našli v Trstu, nosi datum 2. marca 1806, pisan je nemško in italijansko. Francozi so se bili umaknili iz Idrije šele pred nekaj dnevi. Gre za odredbo predstavnika avstrijske vlade (Costanzija) uradu pristaniškega poveljstva in zdravstvenemu magistratu. »Da bi preprečili kakršenkoli nezakonit promet z živim srebrom in cinobrom, ki bi mogel biti na škodo državnega erarja, se ukazuje, da je treba zelo natančno nadzirati, da se na morsko pot ne bi vtihotapila nobena dobava tistega živega srebra in cinobra, ki so ga odpeljali Francozi. V ta namen je treba z vso natančnostjo pre-

gledati vse dobavnice in tovarne liste ladij in čolnov, ki tu pristajajo; ne sme se izdajati listin za pošiljke nikomur od tistih, ki bi jih zahtevali za navedeno blago, temveč je treba o tem nemudoma obvestiti to vlado, ki bo dala nadaljnja navodila.«

Avstrijska vlada, ki je bila vedno dober upravitelj svojega podzemnega bogastva, je na vse načine poskušala, da bi zaustavila škodo, ki so jo Idriji povzročili Francozi v nekaj mesecih svoje zasedbe.

V svojem tretjem navalu se je Napoleonovo vojaštvo vrnilo v Idrijo leta 1809 in je tu ostalo tudi po sklenjenem miru na Dunaju (14. 10. 1809) do leta 1813. 15. avgusta 1809 je Napoleon v Schönbrunn ustanovil Red treh zlatih run. Iz dokumenta, pisanega v italijanščini, ki ga je podpisal *Hagenauer*, »eden od enajstih trgovcev, ki sestavljajo trgovsko zbornico« (v Trstu), datiranega 18. decembra 1813, spoznamo gospoda *Francesca Domenica (Franca Dominika) Valentina*, bivajočega v Trstu od julija 1801, ki je bil zaposlen kot »knjigovoditelj« v Hagenauerjevi pisarni šest let, vse do julija 1811, ko je sprejel ponudbo, da se zaposli kot knjigovodja pri idrijskem rudniku. Bilo je to v že utečenem obdobju francoske uprave, ko je bil glavni ravnatelj rudnika *Gallois*, obenem tudi glavni inženir vseh cesarskih rudnikov Francije. Njegov redki podpis najdemo v sklepu nekega francosko pisanega dokumenta, z glavo *Mines d'Idria* in *Ordre des trois Toisons d'or* s konca novembra 1813. V njem se izjavlja, da so v trenutku umika, ki ga je bil odredil Knez podkralj, okoliščine preprečevale Galloisu, da bi zaključil upravno računovodstvo in da so to nalogo zaupali Valentinu, saj je bil slednji že dve leti in pol v službi pri rudniku. V naslednjih mesecih se je Valentin umikal za Francozi, oziroma jim je sledil v razna severnoitalijanska mesta, da bi oddal dokumente in podal obračun o finančnem položaju. Prav te listine pa manjkajo v grajskem arhivu! Valentin je bil pustil v Trstu ženo Jožefo (Giuseffa)² in tri otroke, ki jim je bil edina opora. Ko se je nazadnje znašel brez dela, se je odločil, da se poda osebno v glavni stan Kneza podkralja – zato si je dal izstaviti od Hagenauerja in od Galloisa dvoje potrdilnih pisem o opravljeni službi.

Tržačan, zaposlen v Idriji v službi Francozov, ki so bili v vojni z avstrijskim cesarstvom, je tako pustil sledove na dobo, o

Erkenntnis zu Bayern nebst demselben
holl. nicht unangehelt.

Wien am 12. März 1806.

Am

das k. a. u. k. Hauptzollamt.

Es ist zu berücksichtigen, daß mit demselben, silber und Zinoborn keine Illusionen, sondern getriebener werden, somit das Hauptzollamt augenblicklich, an dem Zinoborn, nach Zinoborn oder Zinoborn die einzigen Eingangs- und Ausgänge sind, daß diese Artikel hier derselben gen., leicht werden können, zu Lande aufzuführen, sondern hinlänglich die Abfertigung zu ermöglichen, und

den Beytrag des hiesigen Zinoborn zu
insgesamt ~~zu~~.

Wien am 12. März 1806.

All' Imp. e Ces. Reg. Ufficio Capitanale del
Porto.

Per impedire ogni clandestino traffico, che si potrebbe fare in pregiudizio del Sovrano erario coll'Argento vivo e Cinabro, si ordina ad Esso Ufficio Capitanale del Porto di non permettere che di tali articoli venga imbarcata e trasportata per la via di mare partita alcuna senza un legale Passaporto di questa Imp. e Ces. Reg. Fattoria de' prodotti montanistici giustificante. L'acquisto fatto dalla medesima, ed anzi di denegare le spedizioni di ufficio a tutti quelli, che per li motivi indicati articoli le ricercassero, den,

done immediato avviso a questo
Governo per le ulteriori disposizioni.

Trieste 12. Marzo 1806.

All' Imp. e Ces. Reg. Magistrato di Sanità

Ad oggetto d'impedire ogni clandestino traffico
che in pregiudizio del Sovrano Erario si po-
trebbe fare coll'Argento vivo e Cinabro,
si ordina ad Ego Magistrato di Sanità d'insi-
gilare attentamente non solo da per se, ma
anche col mezzo degli uffidianti del subor-
dinato Casino al mare, perchè non venga
introdotta per la via di mare la menoma
partita di quell'Argento vivo e Cinabro,
che dalli Francesi è stato esportato, esor-
minando a tale fine con tutta la diligen-
za li Manifesti e Politte di carico delli
Bastimenti e delle barche, che quì appro-
dano, affine qualora si verificasse l'
introduzione di uno delli detti artico-
li, darne sollecitamente parte a
questo Governo per le ulteriori disposi-
zioni.

Trieste 12. Marzo 1806.

[Signature]

[Signature]

kateri manjkajo pomembni dokumenti. Raziskave, ki so jih to-
rej začeli v raznih arhivih, bodo verjetno pomagale rekon-
struirati ta del idrijske zgodovine prav v času, ko se pripra-
vljamo na proslavljanje petstoletnega delovanja rudnika. Že-
leti si je, da bi bila to priložnost, ko bi izpopolnili naša pozna-
vanja o tako pomembnem rudišču, ki mu je bilo usojeno tako
dolgo življenje.

(Prevod: Tomaž Pavšič)

- 1 V idrijskem gradu oziroma v arhivskem oddelku Idrija (Zgodovinski arhiv Ljubljana) se vendarle hrani tudi nekaj listin iz obdobja francoske uprave, a pisec o tem ni bil seznanjen.
 - 2 Valentinova žena Jožefa je bila hči v Trstu rojenega trgovca Jožefa Kovačiča (Giuseppe Covacicg), kot izhaja iz fotokopije Hagenauerjevega italijansko pisanega priporočilnega pisma za Valentina.
- Opombe dodal Tomaž Pavšič

MINES D'IDRIA.

ORDRE DES TROIS TOISONS D'OR.

[Handwritten text in French, likely a report or order regarding mining operations in Idria. The text is partially obscured by a large signature and includes references to various officials and locations.]

F. 32

Lequel tous les Commissaires ont unanimement résolu de
 déléguer à M. Valentin et de lui démander la présidence pour lui
 faire et valoir en tout ce qui lui sera nécessaire.

Fait à Plaisance le 29 Septembre 1813.
 Julloué
 Le Comte de ...
 Le Comte de ...
 Le Comte de ...
 Le Comte de ...
 Le Comte de ...
 Le Comte de ...

Commissaire et Juge de Paix
 de la Cour de la Province de ...
 Julloué
 Le Comte de ...
 Le Comte de ...
 Le Comte de ...
 Le Comte de ...

Fait à Plaisance le 29 Septembre 1813.
 C. Julloué

Il est fait mention de cet acte dans le rapport de M. Valentin au
 Conseil d'Etat le 29 Septembre 1813.

Non pour l'usage de l'Etat de Rome pour
 l'usage à Milan.

M. Valentin aura droit au logement

numéro 6. L. 1813.

M. de ...

Delegue
 Obispo
 Chiari
 Capras
 Milan
 ...

Attesto io sottoscritto uno degli 11 negozianti compo-
 nenti la Camera di Commercio, che il Sig. & Francesco
 Domenico Valentini Abitante in Trieste sono dal mese
 di Luglio 1801, maritato colla Sig. & Giuseppa figlia
 del Sig. & Giuseppe Foracig nato e abitante in Pizzonia
 in Trieste, avuto colla med. 2 tre creature, sia
 stato impiegato in qualità di Tenitore di Libri
 nel mio Rettorato per il tempo di sei anni come au-
 tentico son al mese di Luglio 1811, epoca nella quale
 a motivo delle critiche frequentate del commercio
 il sud. Sig. & Valentini detto dietro i miei consigli
 gli l'offertogli impiego di Tenitore di Libri nell
 Amministrazione delle mine d'Istria; oh' egli abbia
 sempre dimostrato in tutte le sue azioni e dette
 la sua sana morale di un buono, onesto e tranquillo
 quello cittadino, e per tale garantendolo in fede &c.
 Trieste li 18 Aprile 1813.
 Hagenauer

F. 32.

Hagenauerjevo potrdilno in priporočilno pismo za Valentina, pisano v
 italijansčini (18. 12. 1813)

Fotokopija verjetno zadnjega uradnega akta z glavo MINES D'IDRIA oziroma
 nadglavo ORDRE DES TROIS TOISONS D'OR. Ravnatelj Gallois, hkrati glavni
 inženir francoskih rudnikov, je priporočilno pismo za Valentina napisal že po
 umiku iz Idrije, v Piacenzi (fr. Plaisance). S tem pismom je Valentin dobil vstop
 v Glavni stan do kneza podkralja v Veroni, hkrati mu je tudi služilo kot potni
 list. (29. 11. 1813)

O AVTORJU DR. RUGGERU CALLIGARISU

Dr. Ruggero Calligaris, geolog, je mlad tržaški raziskovalec. Spomladi leta 1984 ga je zanimanje za geologijo in rudarstvo pripeljalo v idrijski muzej, kjer je navezal delovne in prijateljske stike s tedanjim ravnateljem Jurijem Bavdažem. Te dobre osebne stike z Idrijo je koristno izrabil za pripravo številnih izletov članov društva za prazgodovino in staro zgodovino iz Trsta v Idrijo. Fotokopije v članku omenjenih listin nam je poslal že leta 1984, sedaj pa se želi tudi vključiti v priprave za proslavljanje idrijske petstoletnice. Hkrati z dokumenti iz francoskega obdobja nam je poslal še kopijo starejšega, dobrih dve sto let starega dokumenta o idrijskih sejmih, ki se v slovenskem prevodu takole glasi:

DA PARTE DEL CES. REG. CAPITANATO CIRCOLARE DI QUESTA CITTA' E PORTO-FRANCO DI TRIESTE sopra Ricercatoria del Cef. Reg. Capitanato Circolare di Adelsperg in data 29 aprile p. p., si fa sapere al Pubblico, qualmente :

Sua Maestà con grazioso Rescritto dell'aulica Cancelleria in data 4 aprile suddetto, sopra favorevole Relazione del prelodato Capitanato Circolare, si è compiaciuta di accordare alla città montanistica d'Idria, situata nel predetto Circolo, le implorate tre annuali fiere, o sia mercati, ciascheduna di giorni otto; e precisamente la prima da principiare il dì 16 maggio corrente, la seconda il dì 21 settembre, e la terza il dì 4 dicembre.

Siccome poi la popolazione di detta città d'Idria accresciuta trovasi più della metà, ed aumentato si è notabilissimamente il numero de' forestieri Canopi (operaj montanistici); quindi è, che attendere potendosi con fondamento un esito importante di merci diverse, specialmente di quelle da vestimenti; eccitati vengono tutti quelli a quali conviene, a frequentare le predette tre annuali fiere d'Idria, ove ritroveranno tutte le possibili facilità.

P. A. BARONE PITTONI CAPITANO CIRCOLARE
E CONSIGLIERE DEL GOVERNO

Dal Cef. Reg. Capitanato Circolare
Trieste, il dì 6 maggio 1786.
Giannantonio Tognana de Tonnenfeld.

Javno razglas tržaškega glavarja o idrijskih sejmih (6. 5. 1786)

Ces. Kr. Okrajno glavarstvo mesta in proste luke Trsta, po poizvedbi ces. kr. okrajnega glavarstva postojnskega z dne 29. aprila t.l., naznanja javnosti, kot sledi:

Po dobrohotnem odloku dvorne Komore z dne 4. aprila zgoraj navedenega, po ugodnem poročilu prehvaljenega okrajnega glavarstva, je njegovo veličanstvo z zadovoljstvom ugodilo rudarskemu mestu Idriji, ki leži v imenovanem Glavarstvu, toliko zaprosene tri letne sejme ali trge, vsakega po osem dni in sicer tako, da se prvi začne 16. maja tekočega, drugi 21. septembra, tretji pa 4. decembra.

Ker je prebivalstvo imenovanega mesta Idrije naraslo že več kot za polovico in se je prav tako izredno povečalo število tujih »knapov« (rudniških delavcev), je torej utemeljeno pričakovati veliko porabo različnega trgovskega blaga, posebno še blaga za obleke; pozivajo se vsi, ki jim za to gre, da obiščejo omenjene tri sejme v Idriji, kjer bodo dobili vse možne olajšave.

P.A. baron Pittoni, okrajni glavar in vladni svetnik.

Iz c.k. okrajnega glavarstva
Trst, dne 6. maja 1786
Gianantonio Tognana de Tonnenfeld.

(Izvirni dokument je bil javno naznanilo v obliki tiskanega lepaka, ki ga je krasil avstrijski državni grb iz časa Jožefa II.)

ZDRAVSTVO V IDRIJI V ČASU DEJAVNOSTI DR. IVANA HRIBERNIKA

JANEZ JERAM

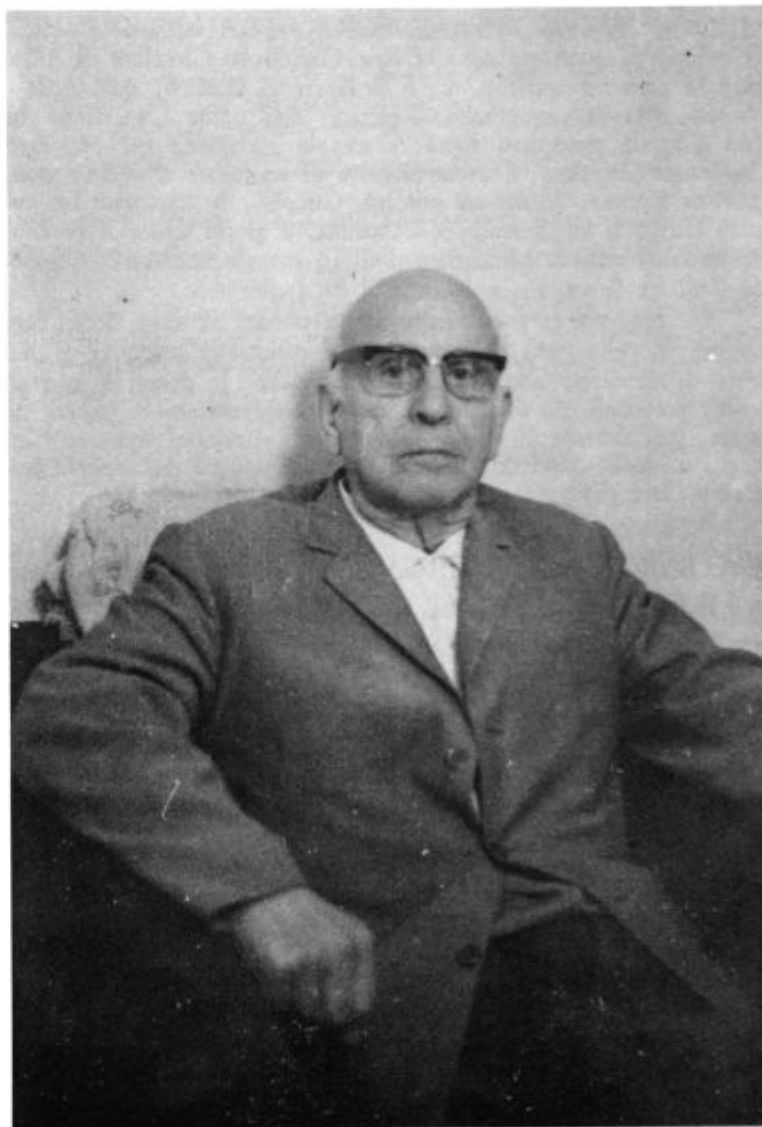
V Idriji je bilo v preteklosti za takratne čase in razmere dobro preskrbljeno za zdravstveno varstvo rudarjev, saj je bil leta 1754 nastavljen prvi rudniški zdravnik dr. Scopoli. Še v 19. stoletju viri poročajo o najhujši bolezni-tuberkulozi, za katero so umirali številni mladi ljudje. Idrija je bila leglo tuberkuloze. Nihče ji ni bil kos in tudi zdravil zanjo ni bilo. Ob smrti nekoga so Idrijčani rekli: »Umril je, ker je bil ječn« – jetičen. Nihče se ni preveč vznemirjal, čeprav je bilo takih smrti veliko.

Vrnimo se v čas okrog leta 1900. V tem času je bila v Idriji zgrajena bolnišnica tj. stavba, ki stoji še danes. Starejši Idrijčani vedo povedati, da v njej ni bilo bolnikov do let po prvi svetovni vojni. V prostorih bolnišnice je stanoval le občinski stražnik. Sicer je bila v hiši št. 174 na Brusovšu bolnišnica za rudarje, hiši so dali naslov: Poslopje bolniške bratovske skladnice na Brusovšu. V teh prostorih je bilo 8–10 postelj in kuhinja. Rudarji menda niso bili navdušeni nad to ustanovo. Saj v njej ni bilo stalnega zdravstvenega osebja in tudi zelo slaba postrežba.

Pred prvo svetovno vojno in nekaj let po njej je v Idriji služboval dr. Milan Papež, ki je bil daleč okrog znan kot zelo dober zdravnik.

Leta 1926, je prišel v Idrijo dr. Nino-Francesco Braggion in leto kasneje še dr. Ivan Hribernik. Predstavniki občin (manjše občine na območju današnje idrijske) so na sestanku, 30. marca 1926 obravnavali vlogo dr. Braggiona na razpisano mesto zdravnika v Idriji. Postavili so vprašanje, če zna vsaj nekaj slovensko, in ker niso dobili pozitivnega odgovora, so zahtevali ponovni razpis. Vendar so jih potolažili, da redovnice – takratne sestre obvladajo oba jezika. Dr. Braggion, ki je bil kirurg, je prevzel, pred dvajsetimi leti zgrajeno bolnišnico, kjer je poleg zasebne prakse opravljal delo kirurga in upravljal bolnišnico do leta 1944, ko je odšel iz Idrije. Bolnišnico so imenovali: »Ospedale Civile Vittorio Emanuele III.« Letna zdravnikova plača je bila 11.000,- lir in 600,- lir doklade.

Dr. Ivan Hribernik je bil imenovan 1. novembra 1927 za porodniškega zdravnika (Chirurgo Ostretico) imel pa je tudi zasebno ambulanto. Leta 1927 so v Idriji uredili tudi Protituber-

kulozni dispanzer. Vendar je bil odprt šele aprila 1928. Urejen je bil v rudniški hiši na Brusovšu št. 186. Ureditev prostorov je stala 3.000,- lir. Vodil ga je dr. Renato Schemitz, ki je prej služboval v Idriji kot splošni zdravnik. Leta 1931 je odšel iz Idrije. Protituberkulozni dispanzer pa je prevzel dr. Ivan Hribernik, ki ga je potem vodil domala do svoje smrti. Omeniti je treba, da se je v tem času na razpisano delovno mesto zdravnika potegovalo več zdravnikov italijanskega rodu. Vendar je pri strokovni oceni dobil dr. Ivan Hribernik največ točk.

1929 leta so se pričele priprave za gradnjo Sanatorija v Idriji. Tudi takrat so pripravljali načrte in drugo dokumentacijo ter urejali odkup zemljišča skoraj dve leti. Sanatorij so gradili točno eno leto. Gradbeno poročilo z dne 21. julija 1931 navaja, da so takrat pričeli z izkopi za temelje. Rok vselitve je bil 15. julij 1932. Ta dan je bil Sanatorij pripravljen za vselitev bolnikov.

Otvoritve Sanatorija se je udeležila tudi Duchessa d'Aosta, ker so ga po njej imenovali. Vodstvo Sanatorija je prevzel dr. Ivan Hribernik. Kasneje so uredili v Sanatoriju tudi Protituberkulozni dispanzer z novim rentgenom. Že leto prej so iz Idrije odšle slovenske sestre-usmiljenke. Na ta mesta so potem prišle Italijanke. Omeniti je treba, da so se v tem Sanatoriju zdravile le ženske – tudi iz drugih krajev. Tako stanje je bilo potem do leta 1944. To leto je odšel iz Idrije dr. Braggion in vse sestre italijanskega rodu. Ostal je sam dr. Hribernik. V bolnišnici in sanatoriju so ostali bolniki. Zato je občinski odbor sklenil, da je treba dobiti nekaj sester-usmiljenk. Miro Murovec, ki je bila takrat v službi na občini v Idriji, so zadolžili, da je odšla v Ljubljano v Marijin dom, kjer je dobila tri sestre, med njimi tudi kasneje zelo poznano sestro Efremo.

Po osvoboditvi je zasedla sanatorij in bolnišnico Jugoslovanska ljudska armada. Za civilne potrebe in seveda za potrebe vojske je ostal Protituberkulozni dispanzer in dve bolniški sobi. Vse ostale bolnike so preselili v bolnišnico v Vipavo. Dr. Hribernik je vodil dispanzer, imel je tudi privatno prakso. Kot rentgenski tehnik je bil že med vojno nastavljen Vali Treven. Prva medicinska sestra je bila Idrijčanka Zinka Mažgon.

Ko je odšla iz Idrije JLA so izpraznili tudi bolnico. Toda oprema je bila uničena, stavbe v razpadajočem stanju. Za obnovo bolnice se je zavzel takratni oblasni odbor za Primorsko s sedežem v Postojni. Vipavska bolnišnica je bila premajhna, druge pa ni bilo na Primorskem. Prejšnji Sanatorij je bil preurejen v kirurški oddelek, prejšnji prostori bolnišnice pa v interni oddelek. Prvi je bil odprt 1. maja 1950, drugi leto kasneje. V obeh je bilo prostora za 70 postelj.

V kirurškem oddelku je bila urejena tudi operacijska soba z vso opremo. Leta 1946 je prišel v Idrijo kirurg dr. Špacapan Avgust. Vendar je odšel iz Idrije prej kot je bil urejen kirurški oddelek. Dr. Avgust Špacapan je bil takrat zdravnik socialnega zavarovanja kot splošni zdravnik. Dr. Ivan Hribernik je bil določen za zdravljenje rudarjev in za Protituberkulozni dispanzer, imel pa je tudi zasebno prakso. Za zdravljenje ru-

darjev je dobival 2.000,- din. Po ureditvi bolnice so sicer prihajali in odhajali zdravniki, vendar je bil večinoma sam, obenem tudi kot ravnatelj bolnice. V bolnici so bile še vedno tri sesre-usmiljenke, ki so prišle v Idrijo med vojno in so se tokrat preoblekle v civilne obleke. Šele dve leti kasneje so prišle iz šol mlade medicinske sestre, sicer so v bolnici delale strežnice in drugo osebje.

V letu 1947 je bila v Idriji urejena tudi zobna ambulanta v sestavi socialnega zavarovanja. Nastavljena sta bila dva domačina-zobarja, Srečko Novak in Stojan Šepetavec ter zobotehnik Franci Jereb. V zobni ambulanti sta delala tudi dva nemška ujetnika-zobozdravnik in zobotehnik.

Kot smo že prej omenili, lahko rečemo, da je bilo zdravstvo v Idriji tesno povezano z delovanjem dr. Ivana Hribernika. Zato moramo nekoliko podrobneje opisati njegovo delovanje.

V vrsti idrijskih zdravnikov zavzema dr. Ivan Hribernik vsekar častno mesto. Še danes živi v spominu starejše generacije, vendar spomini nanj hitro bledijo.

Dr. Ivan Hribernik ni bil znanstvenik, čeprav je bil že blizu tega pri delu. Zato bi bilo prav, da se ga ne spomnimo le z zapisom, temveč z nekim trajnim obeležjem.

Leto pred njegovo smrtjo so mu sicer na slovesni seji skupščine občine Idrija izročili spominsko darilo. To šele potem, ko so na srečanju v Idriji partizanski zdravniki odločno zavrnili obtožbo, da bi dr. Hribernik lahko rešil ranjenega Janka Premrla-Vojka. Dr. Aleksander Gala-Peter je povedal, da mu je dr. Hribernik veliko pomagal med NOB. Tega priznanja je bil dr. Hribernik bolj vesel kot darila. Sicer pa o tem ni hotel nikdar govoriti.

Dr. Ivan Hribernik se je rodil v Trstu, 9. decembra 1897 v delavski družini. Obiskoval je tamkajšnje šole ter se potem odločil za študij medicine. Med tem mu je umrl oče. Le s težavo sta ga vzdrževala mati in brat. Tako so bila zanj študentska leta najtežja v življenju. Diplomiral je na Dunaju leta 1924. Prakticiral je v Trstu, v bolnišnici na Magdalenii, ki je bila za takratne čase odlično urejena. Že takrat se je posvetil pljučno obolelim. Zdravniki takrat niso dobivali plače, ko so bili na praksi. Leta 1927 je bil nameščen v Idriji kot terenski zdravnik in ginekolog. Vendar bi se raje posvetil tuberkuloznim bolnikom, ki jih je bilo takrat v Idriji veliko število, od otrok do starejših, umrljivost je bila velika. Ko so zgradili Sanatorij in v njem uredili protituberkulozni dispanzer s sodobnim rentgenskim aparatom, se mu je uresničila želja, posvetil se je tem bolnikom. Boj s to boleznijo je bil težak, ker zanj ni bilo pravih zdravil.

Druga svetovna vojna je število obolelih za pljučno tuberkulozo še zvišala. Iz taborišč v Nemčiji so se vračali oboleli interniranci, od katerih so bili mnogi tuberkulozni. Medvojno pomanjkanje je dvignilo tudi oboletost med prebivalstvom, kar se je posebej pokazalo v prvih povojnih letih. Za celo Slovensko primorje je bil takrat Protituberkulozni dispanzer samo v Idriji in dr. Hribernik edini zdravnik v Idriji. Vsak dan je prihaj-

jalo v dispanzer ogromno število obolelih. Sistematično zdravljenje je bilo onemogočeno. Dr. Hribernika pa je čakala še ambulanta in podeželje. Delati je moral od jutra do večera ter nešteto krat vstajati ponoči in z vprego ali peš uro in več daleč do bolnika. Če ni mogel pomagati bolniku ali porodnici se je vrnil zelo potr.

Kmalu pa je nastopila doba za uspešnejše zdravljenje tuberkuloznih bolnikov. Prihajala so učinkovitejša zdravila, smrtnost se je pričela zniževati. Prav tu je dr. Hribernik opravil največje delo. Posvetil se je tudi rudarjem, ki so obolevali za

merkuralizmom. Proučeval je zaščitna sredstva, ki bi omejila te zastrupitve. V sodelovanju z Inštitutom za higieno rada v Zagrebu mu je to precej uspelo. Včasih je bil tudi pozabljiv in raztresen. Na ta račun so Idričani spletli o njem številne domisljice. Nikakor pa ni maral pijancev in delomrznežev. Poznani je vse take. Ko je tak prišel v ponedeljek v ambulanto, je opravil na kratko: »Včeraj pijan, danes bolan, jutri na delo«.

Dr. Hribernik je umrl v Novi Gorici v januarju 1975. Pokopan je na pokopališču v Solkanu.

RAFAEL TERPIN

Nezbledel mimohod gasarskih starožitnosti (Petkovšek)

NA KATERI DAN NAJ BI IDRIJČANI PRAZNOVALI KRAJEVNI PRAZNIK

JOŽE ČAR

Iz ohranjenih dokumentov je znanih vsaj 50 do 60 zanimivih dogodkov, ki predstavljajo bolj ali manj pomembne zgodovinske, tehnične, znanstvene, kulturne in socialno-politične mejnike v zgodovini idrijskega Rudnika in mesta Idrije (glej: L. Božič, 1957: Kratka kronika Rudnika in mesta Idrije – Vsebina častnih diplom. Idrijski razgledi, II/1, Koper). Veliko dogodkov je takega značaja, da jim ne moremo določiti natančnega datuma, saj so se odvijali skozi daljše obdobje. Drugi so v vsebinskem pogledu obrobne značaja ali pa so na tak ali drugačen način neprimerni za spominjanje v okviru krajevnega praznovanja. Najprimernejši bi bil vsekakor dan odkritja živega srebra v idrijski kotlini. Žal datum tega znamenitega dogodka v arhivih ni ohranjen.

Iz številnih zgodovinskih podatkov lahko sklepamo, da so vse do leta 1508 odkopavali predvsem karbonske skrilavce s samorodnim živim srebrom, ki izdajajo na številnih lokacijah v središču Idrije med sv. Trojico in Prantom. 22. junija 1508 pa so v jašku ob Nikovi na sedanjem Starem trgu naleteli v globini cca 42 m na bogato orudene skonca plasti. Šele s tem odkritjem se je rudarjenju v Idriji odprla večstoletna perspektiva vse do današnjih dni.

Največja poznavalka prvih sto let idrijske zgodovine dr. Marija Verbič piše o tem dogodku takole (M. Verbič, 1965; Idrijski rudnik do konca 16. stoletja. Inavguralna disertacija Ljubljana):

»... da so morali podjetniki po sedmih letih uspešnega kopanja (1504) zapustiti kraj, kjer so kopali, ker na tistem mestu niso več našli tekočega živega srebra; cinobrove rude, iz katere bi lahko žgali živo srebro in ki jo je bilo dovolj v jami, pa še niso poznali.»

Enake podatke navajata tudi starejša raziskovalca idrijske zgodovine B. Hacquet (1781) in P. Hitzinger (1860). Pisec »Zgodovine Idrije« iz leta 1931 Mihael Arko je razmere v Idriji in znamenito najdbo leta 1508 opisal zelo slikovito:

»A novi družbi začetkoma sreča ni bila mila. Kopali so v hrib, a se ni toliko dobilo, da bi s tem pokrili stroške. Šli so navzdol, a delo je bilo za tiste čase počasno in drago. Stopnice v rov so morali delati sproti, orodje je bilo pomanjkljivo in neza-

dostno, zraven tega je družbi pomanjkovalo denarja, da ni mogla plačevati rudarjem tedenskih mezd. Navdušenje je pomenjalo, znani rudarski pozdrav »Glück auf!« – »Na srečo!« delavcev ni več elektriziral, ker so bili lačni, in upanje, da zaslede v globočini bogato žilo, se ni hotelo izpolniti. Težkoma je Kuttler vzdrževal delavce, jim obljubljal bogato nagrado. A same lepe besede načelnikove niso kaj izdale. Več rudarjev je zapustilo naš kraj in šlo drugam iskat zaslužka. Starejši so še ostali, saj so imeli še tirjati od družbe precejšnjo vsoto za odstopljeni rudnik, a ker ni bilo odškodnine ne redno plačane zaslužka, so godrnjali naglas in že grozili s silo. Bati se je bilo, da nastane splošna stavka, da vsi uslužbenci odpovedo delo in tožijo pri sodniji za še neplačano mezdo, ali se pa sami kako odškodujejo. S tem bi bil rudnik uničen in težko bi se bila pozneje še kaka družba lotila kopanja, ko prvotni trud ni izpolnil njih nad, temveč jim napravil še toliko gmotne škode.

Dne 22. junija 1508. pa zaslede v trdem kamenju globoko v zemlji bogato žilo. Od veselja, da bode vendar sedanja beda ponehala, jim v jami ni bilo ostati. Vse vre na prosto, da bi prej ko mogoče svojim naznanili nepričakovano srečo. Radoستن klic »živo srebro, živo srebro!« odmeva po Idriji, veliko ljudi se pridruži iz jame došlim rudarjem in z njimi kliče: živo srebro, živo srebro! Vse hiti proti oskrbnikovemu stanovanju. Gospa Kuttler je sama doma. Vedela je za stisko, v kateri je vse podjetje. Njen mož je hodil že delj časa zamišljen sem in tja pri napravah in doma je bil malobeseden. Sedaj je bil v jami, a na drugem kraju. Ko žena zasliši na ulici krik in vidi toliko množico razvnetih ljudi, ki se bližajo njeni hiši, meni, da je nastal upor, da se hočejo maščevati nad oskrbnikom. Hiti k oknu in ko pridejo prve čete rudarjev pred njeno stanovanje, jim vrže svoje nakitje, zlate verižice, prstane in kar ima dragocenosti s prošnjo, naj prizanesejo njej in njenemu možu, saj jim hoče vse dati, kar ima, da le delavci ne bodo škode trpeli. Trajalo je precej časa, da so se sporazumeli.

V zahvalo se na ta dan še vedno slovesno praznuje god sv. Ahacija, t.j. 22. junija vsako leto. Vse delo počiva, ob 9. je slovesna sv. maša in potem procesija k rovom. Udeležje se je duhovniki iz obližja. Gospa Kuttler je izprosila pri sv. stolici

posebne molitve pri 4 blagoslovih. Dan sv. Ahacija je za Idrijo velik praznik. Slavijo ga z velikim navdušenjem in prosijo dobrotljivega svetnika, naj ostane jami tudi v bodoče naklonjen. Marsikateri tujec še dandanes pride nalašč ta dan v Idrijo, da si ogleda stari rudarski praznik.«

Dodajmo še mnenje dveh drugih preučevalcev idrijske preteklosti **Karla Bezega** in **Ivana Mohoriča**. **Ivan Mohorič** piše (I. Mohorič, 1960, Rudnik živega srebra v Idriji. Mestni muzej v Idriji):

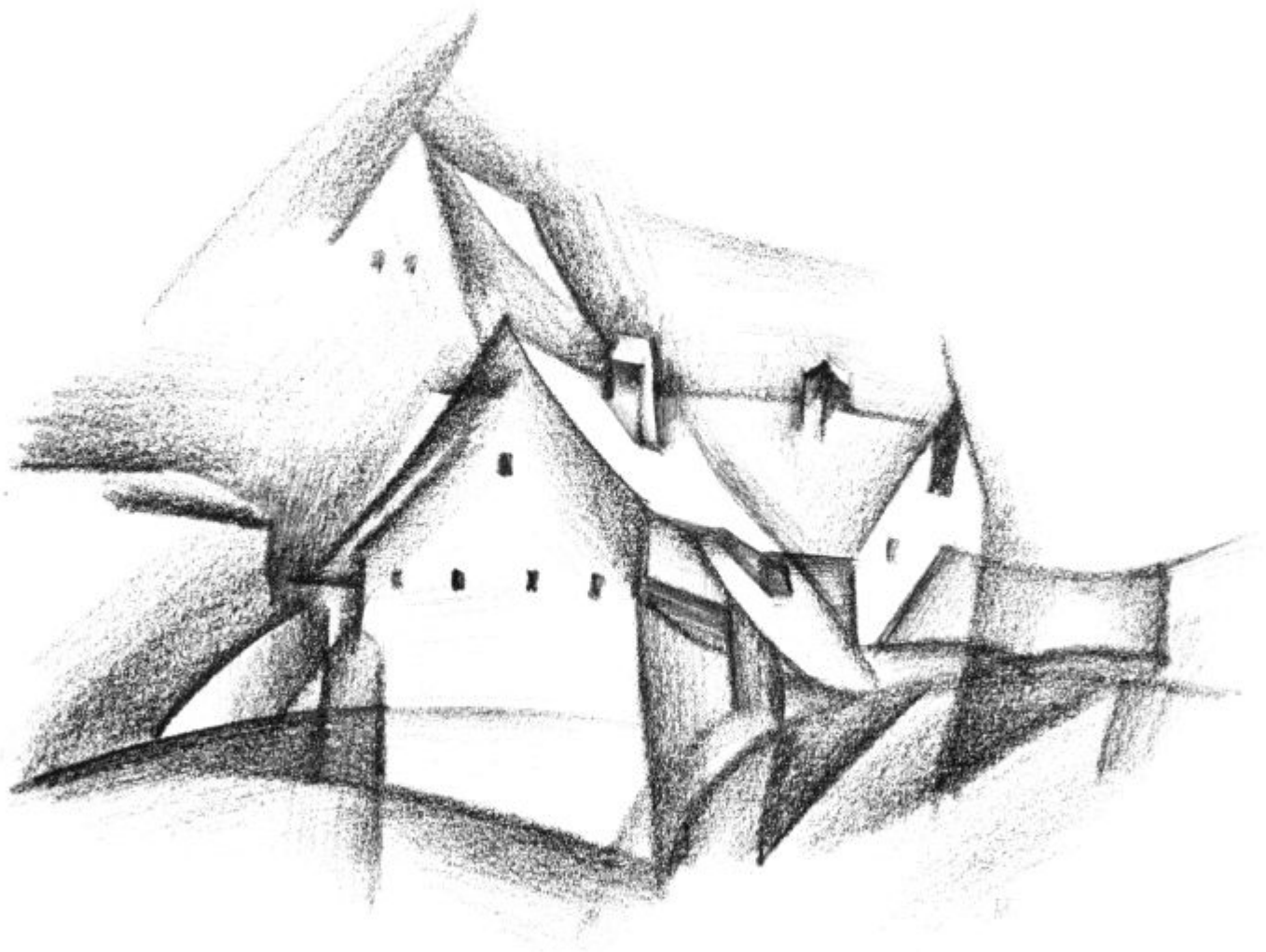
»Starejšim rudarjem, ki so še ostali, je združba dolgovala že precejšnjo vsoto in bati se je bilo, da odpovedo delo in tožijo podjetnike za odškodnino. Le z nenehnim prigovarjanjem in obljubami so se dali pridobiti ter nadaljevati delo v jami. Slednjič so 22. junija 1508 zasledili globoko pod zemljo bogato

žilo. Kriza je bila premagana in v spomin na ta dan so zaprosili za dovoljenje o praznovanju 22. junija ali praznika sv. Ahacija kot rudniškega praznika.«

Raziskovalec rudniškega arhiva v Idriji **Karel Bezeg** (K. Bezeg, 1957: Prvi rudokopi v Idriji. Idrijski razgledi, II/1, Koper) meni o pomenu najdbe v letu 1508 takole:

»Dne 22. junija 1508, ko je rudnik že začel propadati, so našli novo bogato žilo na nasprotnem bregu Nikove in tedaj šele je zaživel v Idriji rudarstvo v pravem pomenu besede. Ta dan so do osvoboditve obhajali kot rudarski praznik.«

Ali ne bi bilo več kot primerno, da osvežimo spomin na usodno najdbo s cinabaritom izjemno bogatih skonca plasti leta 1508 in obnovimo praznovanje 22. junija kot krajevni praznik?

RAFAEL TERPIN

Svetle sence ob gasarski poti (Didič)

JOŽE ČAR

RAZISKOVALNA DEJAVNOST OBČINSKE RAZISKOVALNE SKUPNOSTI IDRJA

Tako kot v preteklih letih potekajo raziskave pri *Občinski raziskovalni skupnosti* Idrija (ORS Idrija) na nedokončanih nalogah iz prejšnjih let in novih nalogah, ki so jih različne organizacije in ustanove prijavile na razpis, ki je bil objavljen v letošnjem februarju. Poleg raziskovalnih nalog se iz raziskovalnih sredstev dotira tudi nekaj, za našo občino, pomembnih dejavnosti.

Skupščina ORS Idrija je dne 26. 6. 1987 potrdila raziskovalni program, ki ga je pripravil *Odbor za družbeno planiranje in svobodno menjava dela*. Obsega 14 nalog, ki jih v naslednjih odstavkih na kratko predstavljamo.

A. RAZISKOVALNE NALOGE

1. Raziskave za vodno oskrbo na Idrijskem in Cerkljanskem

Raziskovalni projekt »Raziskave za vodno oskrbo na Idrijskem in Cerkljanskem« je del obsežne študije »Hidrološke raziskave povodja Soče, Idrijce in Vipave«, ki ga sofinancirata tudi Raziskovalna skupnost Slovenije in Zveza vodnih skupnosti Slovenije.

Raziskave v okviru hidrogeološkega projekta potekajo že od leta 1981. Prvi sklop nalog je bil izdelan v preteklem srednjeročnem obdobju do maja 1985. Izdelanih je bilo 12 nalog, nekatere v več fazah. Najpomembnejši rezultati iz 22 poročil so bili predstavljeni v Zborniku – Idrijski razgledi XXIX–XXXI (1984–1986) v lanskem letu.

Hidrogeološke raziskave iz preteklega srednjeročnega obdobja so zajele približno polovico idrijske občine. Uporabni praktični rezultati so narekovali nadaljevanje raziskav tudi v

tem srednjeročnem obdobju. Na lanski skupščini ORS Idrija je bil sprejet Samoupravni sporazum o sofinanciranju hidrogeoloških raziskav v tem srednjeročnem obdobju (1981–1990), ki so ga poleg ORS Idrija podpisale še Območna vodna skupnost Soča, Samoupravna komunalna skupnost Idrija, Komunala Idrija in IS SO Idrija. Letošnjega maja so bile že končane naslednje tri naloge iz programa drugega raziskovalnega obdobja (raziskovalno leto 1986–1987):

Raziskave vodnih virov Ledinske planote in njenega obrobja – Faza III (končno poročilo)

Hidrološke raziskave Zgornje Idrijce – Faza II

Raziskave vodnih virov Čekovnika, Slaniškega grebena in Nikove – Faza II.

V raziskovalnem obdobju maj 1987 – maj 1988 bosta izdelani naslednji dve nalogi:

1.1. Raziskave vodnih virov na območju Raven in Zakriža – I. faza

Planota med Ravnami in Zakrižem je najbolj vododeficitarno območje na Cerkljanskem. Trenutno še ne poznamo števila, lokacij, izdatnosti in kvalitete zajetih in nezajetih izvirov. V primeru, da na sami planoti in njenem obrobju ni za vodooskrbo primernih vodnih virov, bo potrebno poiskati možnosti za dovod vode iz sosednjih območij.

1.2. Raziskave vodnih virov Kanomlje – I. faza

S preučevanjem vodnih virov Srednje in Gorenje Kanomlje bodo raziskovalci nadaljevali z osnovnimi hidrogeološkimi raziskavami za vodooskrbo Idrije, Sp. Idrije in Kanomlje. Raziskovalni nalogi bo izdelala Raziskovalna enota Rudnika živega srebra (RE RŽS), nosilec raziskav je Jože Janež, dipl. ing. geol.

2. Meritev onesnaženosti ozračja v Idriji – Faza II

Namen naloge je določiti koncentracije glavnih polutantov (Hg, SO₂, trdni delci) v ozračju mesta Idrije s poudarkom na najbolj onesnaženih delih mesta.

Naloga je sestavni del raziskovalnega projekta »Vpliv anorganskega živega srebra na prebivalce Idrije«, ki ga sofinanci-

ra tudi Raziskovalna skupnost Slovenije – PoRS–09 (Posebna raziskovalna skupnost za Zdravstvo in socialno varstvo). Nosilec naloge je Emil Nanut, dipl. ing. kem. Naloga bo izdelana v okviru Raziskovalne enote RŽS.

Naslednja naloga, ki jo je pripravila Raziskovalna enota RŽS Idrija, je:

3. Tehniška monografija o Idrijskem rudniku ob njegovi 500-letnici, III. faza

Zaradi prezaposlenosti nekaterih sodelavcev in smrti ing. Ivana Gantarja bo potrebno program naloge v naslednjem letu delno vsebinsko spremeniti. Trenutnje v pripravi komentirana bibliografija o Rudniku in posamezna poglavja o geologiji rudišča.

Nosilec naloge je dr. Jože Čar, dipl. ing. geol.

Tako kot že več let zapored je Inštitut za arheologijo Znanstveno raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) prijavil nalogo:

4. Paleolitske raziskave v dolini Idrijce – Divje babe I, IV. faza

Raziskave ene izmed najpomembnejših slovenskih paleolitskih postaj v jami Divje babe I pod Šebreljami potekajo že od leta 1980. O dosedanjih izredno pomembnih rezultatih je v lanskem letniku Zbornika – Idrijski razgledi poročal vodja raziskav arheolog Ivan Turk. Zaradi preobilice neobdelanega arheološkega materiala v letošnjem letu z odkopavanji ne bodo nadaljevali, pač pa bodo potekale zahtevne laboratorijske obdelave. Na podlagi sedimentoloških, paleobioloških in paleobotaničnih analiz bodo poskušali dopolniti poznavanje paleoekologije prve polovice zadnje ledene dobe pri nas, to je obdobja od 70.000 do 40.000 let pred sedanostjo.

Kratko poročilo o rezultatih lanskih raziskav objavljamo v nadaljevanju v posebnem prispevku.

Raziskave sofinansira tudi Raziskovalna skupnost Slovenije.

Naslednje tri naloge je prijavila Veterinarska ambulanta iz Idrije, ki deluje v okviru Kmetijsko veterinarskega zavoda iz Nove Gorice.

Diplomirani veterinar Stanko Vončina zaključuje tretjo fazo naloge:

5. Kirurško zdravljenje govedí – laparotomije s posebnim poudarkom na travmatske indigestije v letih 1971–1985 na področju SO Idrija

V poljudni obliki bomo rezultate te naloge predstavili v naslednji številki Idrijskih razgledov.

Druga naloga Veterinarske ambulante iz Idrije ima naslov:

6. Mikroelementi v prehrani govedí na kmetijah v občini Idrija

Iz obsežne utemeljitve vidimo, da bodo z večletnimi raziskavami ugotovili oskrbo govedí v naši občini z mikroelementi (selen-Se, kobalt-Co, molibden-Mo, kadmij-Cd, svinec-Pb,

živo srebro-Hg in fluor-F). Strokovnjaki menijo, da je prav pomanjkanje nekaterih mikroelementov v prehrani glavna ovira večje proizvodnje, saj kaže, da je vsaj 50% vzrokov plodnostnih motenj pogojenih v napačni prehrani krav. Osnovni namen raziskave bo poleg drugih tudi povečati proizvodnjo na naših kmetijah.

Nosilec naloge je diplomirani veterinar Milan Božič.

7. Profil mikroklima in zoohigijskih pogojev v govejih hlevih na področju občine Idrija

V nalogi bodo strokovnjaki z neposrednimi meritvami na terenu ugotovili soodvisnost med okoljem in hlevsko mikroklimo na posameznih kmetijah in tako skušali dobiti odgovor na to, kakšen je vpliv profila mikroklima in zoohigijskih pogojev na zdravstveno stanje živali.

Raziskovalno nalogo bo izdelal diplomirani veterinar Matjaž Verdnik.

Profesorica Slavica Pavlič iz Šolskega muzeja Slovenije in kustos Mestnega muzeja iz Idrije Janez Kavčič sta se lotila obsežne raziskave z naslovom:

8. Zgodovina šolstva v Idriji skozi stoletja

Cilj naloge je prikazati izredno zanimivo zgodovino šolstva v Idriji od 16. stoletja do današnjih dni. Poznavalci so mnenja, da gre za eno najpomembnejših poglavij iz zgodovine šolstva na Slovenskem.

Mestni muzej Idrija je prijavil tudi nalogo:

9. Razvoj zdravstvenega varstva idrijskih rudarjev do začetka 20. stoletja

svojega zunanjšega sodelavca dr. Jožeta Pfeiferja. Namen naloge je zgodovinski prikaz razvoja zdravstva v Idriji s posebnim poudarkom na zdravstvenem varstvu idrijskih rudarjev. S to nalogo se preučevanje izredno bogate zgodovine zdravstva v Idriji približuje koncu. Dr. J. Pfeifer bo pomembne rezultate svojih obsežnih dolgoletnih raziskav objavil v posebni knjigi ob bližajoči 500-letnici Rudnika Idrija.

Tudi naslednja naloga se ukvarja z zgodovino Rudnika. Velika poznavalka idrijske zgodovine dr. Marija Verbič bo izdelala študijo:

10. Razvoj tehnične opremljenosti Rudnika živega srebra do konca 17. stoletja

Na podlagi originalnih arhivskih virov bo prikazana tehnična opremljenost Rudnika od njegovega začetka do približno leta 1600. Podana bo tudi primerjava med opremljenostjo v času privatnih upraviteljev in obdobja podržavljanja.

Nalogo je prijavil Mestni muzej iz Idrije.

Sodelavka idrijskega Mestnega muzeja prof. Ana Štucin bo v letošnjem letu izdelala kar dve nalogi. Prva se ukvarja s starejšo zgodovino in ima naslov:

11. Zgodovinski pregled Cerkljanske od predсловanske dobe do sredine 19. stoletja

Raziskava bo opravljena na podlagi obsežnega študija objavljene literature in deloma tudi arhivskih virov. Področje Cerkljanske je bilo doslej vedno obravnavano le fragmentarno in še to le v sklopu drugih obsežnejših del. Tu pa bo na enem mestu združeno vse dosedanje vedenje o Cerkljanski in obogateno z novimi arhivskimi podatki.

Druga naloga je posvečena polpreteklim zgodovinskim dogodkom. Pod naslovom:

12. Zgodovina NOB na ozemlju občine Idrija (1941–1945)

bo zgodovinarica Ana Štucin nadaljevala raziskave, ki jih opravlja že vrsto let. Rezultati dosedanjih raziskav so bili delno že objavljeni v Idrijskih razgledih, delno pa še čakajo na objavo. V letu 1987 naj bi preučila razvoj NOB na Cerkljanskem do kapitulacije Italije septembra 1943.

Razveseljivo novost in popestritev raziskovalnega programa predstavlja naloga:

13. Bioekološke značilnosti Idrijce in njenega okolja od Kamšti do jeza pri Kobilu

ki sta jo prijavila Muzejsko društvo Idrija in idrijski Mestni muzej. Pri raziskavi sodelujejo gozdarji in biologi. Delo koordinira dr. Franjo Kordiš.

Osnovni namen naloge je ovrednotiti prostor z bioloških (preučevanje flore in favne), krajinsko estetskih, rekreativnih, pedagoških in kulturno-zgodovinskih vidikov.

Rezultati raziskav bodo osnova za ureditev »Poti idrijskih naravoslovcev«, s katero želimo ohranjati redkosti na botaničnem in zoološkem področju ter uvajati vrste, ki so s tega območja že izginile, ohranjati kulturo krajine (vhoda v mesto Idrija) in z ustreznim ovrednotenjem prostora preprečevati nepremišljene posege v to področje.

JOŽE ČAR RAZISKAVE STOPNIŠKEGA OBMOČJA

Podrobno preučevanje geoloških razmer v idrijskem rudišču in njegovi širši okolici je razkrilo, da se je pred približno 230 milijoni let na idrijskem ozemlju oblikoval zelo razgiban, vsaj 5 km širok in več kot 19 km dolg takoimenovan idrijski srednjetriasni tektonski sistem. V njegovem osrednjem najbolj pogreznjenem delu, ki ga imenujemo idrijski srednjetriasni tektonski jarek, je nastalo idrijsko rudišče s cinabaritnim (HgS) in živosrebrnim (Ag) orudjenjem. Tektonski jarek je s severne in

V letošnjem letu poteka tudi II. faza raziskovalne naloge, ki jo vodi prof. Nataša Rupnik Hieng. Prijavila sta jo Psihiatrična bolnica Idrija (Medicinsko-kemični laboratorij) in RŽS Idrija (Obratna ambulanta).

Naloga ima nenavadno dolg naslov, ki se glasi:

14. Metodološke raziskave in standardizacija analitskih postopkov ter določitev vrednosti pri normalni populaciji pri encimih in substancah N-acetyl-beta-D-glukosaminidaza, gama-glutamyl transpeptidaza, katalaza, glutation peroksidaza in reducirani glutation v urinu deloma v krvi kot osnove pri zgodnjem odkrivanju oziroma prevenciji obolenj pri delavcih na izpostavljenih delovnih mestih.

Občinska konferenca SZDL Idrija in Izvršni svet Skupščine občine Idrija sta predlagala v finansiranje nalogo:

15. Ocena stanja na področju radijskega obveščanja v občini Idrija, ki je del večletne naloge »Sistem radijskega obveščanja v občini Idrija«. Cilj naloge je ugotoviti optimalne organizacijske, tehnične in programske možnosti v občini Idrija in širši družbeni skupnosti, na osnovi katerih bo možno realizirati sprejet koncept radijskega obveščanja in programsko zasnovane lokalne radijske postaje Cerčno.

B. DOTACIJE

OBČINSKA RAZISKOVALNA SKUPNOST JE V LETOŠNJEM LETU ODOBRIŁA NASLEDNJE DOTACIJE:

1. Idrijskim razgledom – za objavo raziskovalnih rezultatov in podatkov o delovanju ORS,
2. Astronomskemu društvu Javornik – za dejavnost
3. Društvu prijateljev mineralov in fosilov Tržič – za trasiranje geološke poti po idrijski občini in
4. Mestnemu muzeju Idrija – za tipkanje arhivskih izpisov dr. Marije Verbič.

južne strani omejevalo kopno s katerega so reke in potoki odnašali različne kamnine v obliki peska in proda in postopno zasipavali obsežno udorino. To dogajanje so spremljali vulkanski izbruhi, ki so dajali obilico vulkanskega materiala, ki se je mešal z rečnimi nanosi. Tako so nastale zelo svojevrstne, včasih prav nenavadne kamnine, ki jih danes opazujemo v idrijski jami.

Pri geološkem kartiranju pred dvajsetimi leti, ki je bilo namenjeno iskanju morebitnega živosrebrnega orudjenja izven idrijskega rudišča je rudniški geolog dr. Ivan Mlakar opozoril na veliko podobnost med srednjetriasnimi kamninami iz rudišča in idrijske okolice ter enako starimi plastmi na ozemlju, med Stopnikom v dolini Idrijce in Šebreljskim vrhom. Posebno zanimive so različne vulkanske sedimentne (različ-

ni tufi) in seveda prave magmatske kamnine (keratofirji in diabazi). Pri Stopniku najdemo v tufih tudi lepo zaobljene kose lave v obliki vulkanskih bomb, kar vsekakor kaže na bližino območja, kjer je magma pritekla na površje.

Z željo, da bi podrobneje raziskali podobnost ladinijskih kamnin iz idrijske okolice in rudišča ter Stopnika in da bi preverili ali niso morda stopniške kamnine nastajale v podobni tektonski strukturi (tektonski jarek) kot idrijske, je bila pred dvema letoma zastavljena obsežna raziskovalna naloga, ki jo finan-

cira Raziskovalna skupnost Slovenije. Letošnje litološko-tektonsko kartiranje ozemlja med Stopnikom in Šebreljami v merilu 1:5000 je že razkrilo, da so tudi stopniške kamnine nastajale v morfološko močno razgibanem okolju, ki so ga zapolnjevale reke s svojimi nanosi. Nadejamo se, da bomo z nadaljnimi raziskavami ladinijskih kamnin med Stopnikom in Šebreljskim vrhom, odkrili nov »tektonski jarek« in s tem prispevali pomemben delež k poznavanju geološke zgodovine našega ozemlja.

IVAN TURK

KRATKO POROČILO O ARHEOLOŠKIH IZKOPAVANJIH V DIVJIH BABAH V LETU 1986

Izkopavanja v Divjih babah, o katerih smo že poročali, potekajo po določenih pravilih, ki jih pogojujejo oblika in velikost jame, debelina plasti in nenazadnje arheološke najdbe, da o razpoložljivih denarnih sredstvih sploh ne govorimo.

Letošnja sistematično raziskana površina je bila velika okoli 25 m² in je zajela skoraj 3 m jamskih plasti v bližini sedanjega vhoda. Na pobočju pred jamo smo naredili še stopničasto poglobitev, da bi ugotovili, kako globoko segajo jamske plasti. Poglobitev je bila torej sondažnega značaja. Tako sistematičen izkop kot sonda sta dala pomembne izsledke za nadaljnji potek raziskav¹.

Odkrili smo dva nova arheološka horizonta z ostanki kurišč in najdbami kamenih orodij, tako da se je število arheoloških horizontov povzpelo na 8. Plasti z arheološkimi (paleolitskimi) ostanki so sedaj debele skoraj 9 m. Vsi jamski sedimenti pa segajo do globine 12 m in globlje².

Iz presekov (profilov) plasti in njihove vsebine je razvidno, da še vedno pripadajo zadnji ledeni dobi. Razvidne so tudi velike geomorfološke spremembe, ki sta jih jama in njena bližnja okolica doživeli v tem času. Letos smo med plastmi jamskih gruščev prvič naleteli na ostanke sig, ki dokazujejo skupaj s pelodom listavcev (bukev) bistveno drugačne razmere, kot jih poznamo iz višje ležečih plasti, kjer prevladujeta izključno pelod iglavcev in stepske vegetacije³. Manjše spremembe so nastopile tudi med živalskimi ostanki. Poleg jamskega medveda in drugih že znanih vrst smo prvič našli več ostankov »jamskega« leva, ki je bil tudi tedaj največja zver in verjetno edini smrtni sovražnik jamskega medveda. Zato ni izključeno, da so skoraj sami ostanki medvedjih mladičev v plasteh z levom njegov plen. V tem »zverinjaku« se je občasno znašel tudi paleolitski človek. Njegova prisotnost je jasno

izražena z ostanki večjega števila kurišč in z drobnimi najdbami kamenih orodij. Bolj zagonetna je njegova dejavnost v jami. Z natančnim pregledom več kot 20.000 kosti iz različnih arheoloških horizontov nismo mogli ugotoviti nobenih sledov človeške roke. Niti ena od doslej najdenih kosti, žal, ni bila človeška. Nasprotno temu smo odkrili veliko zverskih poškodb, ki so nastale pri hranjenju manjših zverí, predvsem volkov, z mrhovino verjetno naravno poginulih medvedov. Edina kolikor toliko zanesljiva sled človeške dejavnosti je zaenkrat drobljenje kosti zaradi uživanja mozga. V vseh plasteh z arheološkimi ostanki imamo namreč močno povečano število majhnih kostnih odlomkov. Isti pojav je značilen tudi za kurišča. Raziskave v tej smeri so potrdile porast kostnih drobcev v kuriščih in njihovi neposredni bližini. Enkratno odkritje našega sodelavca A. Šerclja so tudi zoglenela zrnca divjega žita v dveh različno starih kuriščih. Zrnje je lahko služilo prehrani ali pa je prišlo v kurišča s slamo, s pomočjo katere so zanetili ogenj.

Po zaključenih izkopavanjih, ki hkrati predstavljajo konec prve etape terenskih raziskav v Divjih babah in okolici⁴, smo se s sodelavci lotili podrobnih raziskav vsega zbranega gradiva. Tako smo natančno obdelali vse najdbe kosti in zob jamskega medveda, vse rastlinske ostanke in nenazadnje vse arheološke najdbe. Izdelali smo tudi začasno časovno lestvico vseh doslej odkritih plasti ali geokronološko shemo. Plasti je kar 26 in so debele več kot 12 m. Po grobi in začasni oceni obsegajo obdobje od 70.000 do 25.000 pred sedanjostjo. Arheološki ostanki pripadajo v celoti srednjemu paleolitu ali moustérienskemu tehnološkemu kompleksu, katerega nosilec je naš bližnji sorodnik neandertalec. Najmlajše plasti so verjetno istočasne z nastopom modernega človeka in s pojavom mlajšega paleolitika. Geokronološko lestvico bomo poskusili s pomočjo inozemskih laboratorijev opremiti z absolutnimi datacijami na osnovi radioaktivnih izotopov. Razpolagamo že s tremi radiokarbonskimi datacijami zagrebškega laboratorija. O vsem tem bomo podrobneje poročali ob drugi priliki.

Vse bodoče terenske raziskave bodo temeljile na dosedanjih izsledkih in izkušnjah. Njihov namen bo, potrditi ali ovreči postavljene hipoteze. Eno pa je že sedaj jasno: če hočemo

Pogled na Divje babe s Polic, 1984 (Foto: Carmen Narobe)

135 nove, boljše rezultate, bo potrebno temeljito spremeniti tehniko in metodo terenskega dela. Da je to povezano z večjimi stroški, je tudi jasno. Nadaljevati v starem slogu, je nesmisel-

no. Divje babe so preveč dragoceno najdišče. Zato moramo iz njih izvleči čim več ali pa jih ohraniti vsaj delno nedotaknjene za boljše čase.

- 1 Pri sistematičnih raziskavah se vodijo vse najdbe po horizontalnih in vertikalnih enotah, to je po kvadrantih in plasteh. Pomembnejše najdbe dobijo še trodimenzionalne mere. Na podoben način se vzamejo tudi vzorci. Hkrati se koplje o večje površine do določene globine. Ves prekopani in že pregledani material se s sejanjem in vodnim spiranjem ponovno pregleda. Pri sondiranju se običajno samo koplje. Sistematični najdb se posveča manj pozornosti. En ali drug način izkopavanja je odvisen od okoliščin in namena, ki ga želimo doseči.
- 2 Ivan Turk in Janez Dirjec: Divje babe nad Reko. Varstvo spomenikov 24, 1982, 133–138; VS 25, 1983, 185–187; VS 26, 1984, 191–193; VS 27, 1985,

189–192; VS 28, 1986, 239–240. Ivan Turk: Divje babe. Pomembno najdišče iz stare kamene dobe na Idrijskem. Zbornik Idrijski razgledi 26–28, 1985, 154–156. Ivan Turk: Arheološka izkopavanja v Divjih babah pri Šebreljah. Zbornik Idrijski razgledi 29–31, 1986, 5–12.

- 3 Metka Culiberg: Divje babe I. Kratek pregled pelodne analize sedimentov za leta 1980–1983. Varstvo spomenikov 26, 1984, 193–194.
- 4 Manjša sondažna izkopavanja smo izvršili v zgornji jami, ki smo jo imenovali Divje babe II (glej Varstvo spomenikov 27, 1985, 191–192) in v spodnjem Podstanajcu (glej Varstvo spomenikov 29, 1987, v tisku).

HERMAN MIKUŽ

DESETLETNICA ASTRONOMSKEGA OBSERVATORIJA NA ČRNEM VRHU*

V mesecu septembru 1985 je minilo deset let, odkar je bil zgrajen observatorij v Lomeh pri Črnem Vrhu. Opremljen je bil z zelo skromnimi instrumenti, 85 mm f/2 teleobjektivom in 46 mm refraktorjem za vodenje, oboje montirano na stojalu z ročnim pomičnim mehanizmom za sledenje nav. gibanju zvezd. Že v naslednjih mesecih je bila s to napravo posneta serija črno-belih in barvnih diapozitivov neba, spomladi 1976 pa še serija posnetkov Westovega kometa.

Kasneje je bil observatorij moderniziran, nabavljen je bil pogonski mehanizem za sledenje gibanju zvezd ter korektor frekvence. Leta 1978 pa je Astronomsko društvo Javornik postavilo na observatoriju tudi svoj teleskop Celestron 8.

Tako se je počasi izoblikovala osnovna dejavnost observatorija fotografiranje različnih nebesnih pojavov, posebno kometov. Izmed teh so bili najbolj opazovani komet West (1975 n), Bradfield (1979 l), Iras-Araki-Alcock (1983 d) in P/ Giacobini-Zinner (1985 e). Fotografije in vizualna opazovanja zadnjih treh kometov so bila objavljena tudi v tujini.

Leta 1981 je bilo v okviru sodelovanja z angleškimi amaterji (UK Nova/Supernova Search Programme) na observatoriju organizirano še redno patrolno snemanje izbranih predelov Rimske ceste. Namen patrole je odkrivanje novih in povratnih novih zvezd ter spremljanje njihovega sija. Največji dosednji uspeh patrole je neodvisno fotografsko odkritje izbruha povratne nove RS Kačenosca v mesecu januarju 1985. Posnetih pa je bilo tudi več nov, nekatere od teh še v fazi naraš-

čanja sija (glej prispevka o opazovanjih RS Oph in Nove Vulpeculae 1984/1).

V letih 1982–83 smo pri firmi Lichtenknecker Optics v Belgiji nabavili novo 19 cm Flat-field Schmidtovo kamero, pri firmi Byers v Kaliforniji (ZDA) pa nemško paralaktično nastavitev v zelo precizen mehanizem za vodenje.

Izkazalo se je, da bo observatorij v Lomeh premajhen in tudi sicer neprimeren za postavitve novih instrumentov. Njegova lokacija v kotlini namreč ni bila najbolj primerna (pogoste inverzije in zato nastajanje megle v jutranjih urah), zato smo sklenili, da tu opazovanja postopoma opustimo.

Odločili smo se za gradnjo novega astronomskega observatorija. Po predhodnih raziskavah je bila izbrana lokacija na Grižah (n. v. 730 m), 4 km vzhodno od Črnega Vrha na grebenu, ki je ob jasnem vremenu že nad običajno inverzno plastjo. V primerjavi s prejšnjo lokacijo v Lomeh ima ta bolj stabilno atmosfero – ni mešanja hladnega in toplega zraka na stiku z inverzno plastjo, predvsem pa je tu ponoči relativna vlažnost zraka bistveno manjša (običajno 50 – 60 %) kar pomeni, da se instrumenti preko cele noči sploh ne orosijo. Pomembno je tudi, da so temperaturne spremembe preko noči zelo majhne. Na novo lokacijo je bila najprej prenešena naprava za patrolno snemanje.

V mesecu maju 1985 so se začela zemeljska dela za izgradnjo novega observatorija. Celoten observatorij na 40 m² površine z bivalnim prostorom je bil dograjen do konca oktobra istega leta. Takoj zatem je bila montirana tudi vsa potrebna oprema.

Glavni instrument observatorija je 19 cm f/4 Flat-field Schmidtova kamera montirana na Byersovi nastavitvi. Kamera je namenjena predvsem snemanju kometov, uporabljati pa jo je možno tudi za vizualna opazovanja.

Novi observatorij na Črnem Vrhu je bil tako dograjen skoraj natančno ob deseti obletnici uvedbe sistematičnih opazovanj na observatoriju v Lomeh. Njegova otvoritev pa je slučajno sovpadala tudi s povratkom Halleyevega kometa. Prva naloga observatorija je bila zato opazovanje kometa. Rezultatom teh opazovanj bomo predvidoma posvetili eno od naslednjih številok Astronoma.

* Opomba: Ponatis iz revije za praktično astronomijo ASTRONOM, št. 9, leto 1987. Revijo izdaja astronomsko društvo JAVORNIK iz Ljubljane.

Galaksija M 31 v ozvezdju Andromede (Foto: Herman Mikuž)

MUZEJSKI VEČERI 1987 – 1988

Emil Milan Pintar, sociolog, Republiški komite za raziskovalno dejavnost in tehnologijo, Ljubljana: **Slovenija na razvojnem razpotju**

Jožko Bavcon, biolog, Inštitut za biologijo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani:

Rafael Terpin, akademski slikar, Osnovna šola Spomenik NOB Cerčno:

Nekaj zanimivosti iz rastlinskega sveta na Cerkljanskem in Idrijskem

Branko Korošec, zgodovinar, Ljubljana: **Delovanje rudniškega upravitelja F. A. Steinberga na Dunaju in v Idriji**

dr. Alfred Kobal, zdravnik, Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja v SR Sloveniji, Ljubljana: **Varstvo idrijskih rudarjev pred zastrupitvami z živosrebrnimi hlapi**

Janez Bizjak, arhitekt, Triglavski narodni park, Bled: **Predstavitev Triglavskega narodnega parka**

dr. Branko Marušič, zgodovinar, Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri SAZU, oddelek v Novi Gorici: **Dr. Henrik Tuma, ob 130-letnici njegovega rojstva**

dr. Marija Verbič, zgodovinarica, Ljubljana: **Začetki idrijskega rudnika**

Pogovor za okroglo mizo: **Idrija**

Organizator Mestni muzej Idrija

POGLEDI NA UMETNOST 1986 – 1987

dr. Nace Šumi, Filozofska fakulteta, Ljubljana: **100-letnice rojstev treh velikih umetnostnih zgodovinarjev: Izidorja Cankarja, Vojeslava Moleta in Franceta Steleta**

dr. Peter Krečič, Arhitekturni muzej Slovenije, Ljubljana: **Tendence v novejši slovenski arhitekturi**

dr. Juže Mikuž, Moderna galerija, Ljubljana: **Podoba roke v slovenskem slikarstvu: slikar Jože Petkovšek – 1 del, slikar Venó Pilon – 2. del**

dr. Tomaž Brejc, Akademija za likovno umetnost, Ljubljana: **Ivan Grohar in evropsko slikarstvo**

dr. Lev Menaše, Filozofska fakulteta, Ljubljana: **Stoletje Hieronima Boscha in Pietra Brueghla st.**

Janko Prelovec, Zveza kulturnih organizacij Idrija: **Michelangelo Buonaroti – kipar**

Janko Prelovec, Zveza kulturnih organizacij Idrija: **Giottova poslikava kapele Scrovegnijev v Padovi**

POGLEDI NA UMETNOST 1987 – 1988

prof. Borut Loparnik – muzikolog sodeluje moški zbor ZŠAM, Idrija: **Zapuščina skladatelja Zorka Prelovca (1887 – 1939)**

Pogovor z igralcem Silvijem Kobalom ob njegovi 40-letnici gledališkega dela

Rafael Podobnik, dr. stom., kandidat za mojstra fotografije FZJ, Nova Gorica:

Razmišljanja o fotografiji

dr. Nace Šumi, Filozofska fakulteta, Ljubljana: **Štiri slovenske slikarske umetnine (Od realizma do danes)**

Bojan Djurič, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana: **Antična arhitektura v Sloveniji**

Janko Prelovec, Zveza kulturnih organizacij, Idrija: **Picasso in njegovi sodobniki kiparji**
Organizira Zveza kulturnih organizacij Idrija

V TEJ ŠTEVILKI SODELUJEJO

dr. Ruggero Calligaris, geolog, tajnik Društva za predzgodovino in prazgodovino Furlanije-Juljske krajine, Trst

mag. Marko Cigale, geolog, Rudnik živega srebra Idrija

dr. Jože Čar, geolog, strokovni vodja Raziskovalne enote pri Rudniku živega srebra Idrija

Jože Janež, geolog, Raziskovalna enota pri Rudniku živega srebra Idrija

Janez Jeram, upokojeni uslužbenec-dopisnik, Spodnja Idrija

Silvij Jereb, arhitekt, Razvojno projektivni center – TOZD Atelje za projektiranje Idrija

dr. Pavla Jerina-Lah, zdravnica, Ljubljana

dr. Milica Kacin-Wohinz, zgodovinarica, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana

Cveto Koder, arhitekt, Razvojno projektivni center – TOZD Atelje za projektiranje Idrija

dr. Franjo Kordiš, gozdarski strokovnjak, Idrija

Andrej Lutman, literat – samostojni kulturni delavec, Idrija

Jakob Martini, pravnik, direktor Rudnika živega srebra Idrija

Herman Mikuž, geograf, Zavod za raziskavo materiala, Ljubljana

Dušan Moravec, vzgojitelj, Idrija

Tomaž Pavšič, slavist, kustos-dokumentarist Mestnega muzeja Idrija

Hedvika Petrič, arhitektka, Razvojno projektivni center – TOZD Atelje za projektiranje Idrija

Ignacij Pišlar, dipl. ing. gozdarstva, Soško gozdno gospodarstvo, Idrija

dr. Rafael Podobnik, stomatolog, Zdravstveni dom Nova Gorica

Rafael Terpin, akademski slikar, Osnovna šola Spomenik NOB Cerkno

Ivan Turk, arheolog, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU Ljubljana

Anton Velikajne, ing. rudarstva, direktor Komunale Idrija

IZ PRIHODNIH ŠTEVILK

Jožko Bavcon, Tone Wraber: **Flora okolice Franje**

Ivana Leskovec: **Ljudsko zdravilstvo na Vojskarski planoti**

Okrogla miza: **HE Trebuša**

Več avtorjev: **Krajinski park Zgornje Idrijce**

Emil Milan Pintar: **Slovenija na razvojnem razpotju**

Tomaž Pavšič: **Kateri idrijski grb je pravi**

Janez Kavčič: **Ob 60-letnici slikarja Ivana Seljaka – Čopiča**

Jože Čar: **Dosedanje in bodoče raziskave v idrijskem rudišču**

Predavanja iz posvetovanja slovenskih konzervatorjev v Idriji dne 21. 10. 1987

Aleksandra Žakelj: **Zorko Prelovec – skladatelj, dirigent in glasbeni urednik**

Metod Sedej: **Družbeno-ekonomski razvoj Cerkljanske**

Slavica Bric: **Cerkljanski dialekt**

Samo Bevk: **Varstvo naravne in kulturne dediščine na Cerkljanskem in Idrijskem**

Literatura:

Darko Kaurič

Likovna priloga:

Ivan Seljak-Čopič

Opomba: Naslovi so delovni

POPRAVEK

V sestavek Anice Štucin: Prvi meseci po kapitulaciji Italije na Cerkljanskem (Idrijski razgledi, XXXII, 1987/1) sta se vrinili dve vsebinski napaki.

Popravljamo:

Na str. 26: Namesto »Narodna zaščita« beri »Partizanska straža«.

Na str. 27, drugi odstavek, je izpuščena vrstica. Tekst se pravilno glasi: »Nekateri so kapitulacijo preživeli doma (npr. Gabrijela Bevk in Lida Štravs), eni v ilegali (Jože Primožič, Fani Lazar, Ivan Golob), drugi. . .«

Jože Janež	
Izjemno leto 1987	3
* * *	
Rudnik danes	5
Jakob Martini	
Krizno desetletje	5
Zakon o preprečevanju posledic rudarjenja v Rudniku	
živega srebra – Idrija	7
Jože čar	
Rudarsko geološki razlogi za zapiranje idrijskega rudnika	8
Marko Cigale	
Program postopnega popolnega in trajnega zapiranja Rudnika	
živega srebra Idrija	14
Tomaž Pavšič	
Idrija med Primorsko in Kranjsko	21
Milica Kacin-Wohinz	
Primorska med dvema vojnama	
(Pregled političnega razvoja Slovencev)	33
Pavla Jerina-Lah	
Sprejemanje ranjencev v partizansko bolnišnico Pavlo	47
Rafael Podobnik	
Nikdar do kraja razjasnjene zaganjalke	55
Franjo Kordiš	
Kako trdoživ je naravni gozd in kako nebogljen postane, ko se zajesta	
vanj žaga in sekira	61
Cveto Koder, Silvij Jereb, Hedvika Petrič	
Prostorska, arhitektonska in hortikultura ureditev brežin reke Idrijce	67
* * *	
Dušan Moravec	
Pesmi	80
Andrej Lutman	
Pesmi	89
Use je glih	93
Lepljenka ob 15-letnici samoukinitve Kapelj	96

Ekologija	100
Franjo Kordiš	
Onesnažen zrak in naši gozdovi	100
Jože Janež	
Kakšno vodo pijemo?	101
Anton Velikajne	
Komunalna dejavnost in varstvo okolja	102
Ignacij Pišlar	
Gradnja gozdnih poti in cest ter varstvo okolja	104
Jakob Martini	
Reciklaža živega srebra	107
Sklepi KO za varstvo okolja pri OK SZDL o preprečevanju vpliva rudarjenja na okolje	109
	* * *
In memoriam	113
Ivan Gantar	113
	* * *
Ruggero Calligaris	
V Trstu najdene listine o francoskem obdobju Idrije	117
Janez Jeram	
Zdravstvo v Idriji v času dejavnosti dr. Ivana Hribernika	122
Jože Čar	
Na kateri dan naj bi idrijčani praznovali krajevni praznik	127
	* * *
Raziskave	131
Jože Čar	
Raziskovalna dejavnost Občinske raziskovalne skupnosti Idrija	131
Raziskave stopniškega območja	133
Ivan Turk	
Kratko poročilo o arheoloških izkopavanjih v Divjih babah v letu 1986	134
Herman Mikuž	
Desetletnica astronomskega observatorija na Črnem Vrhju	136
	* * *
Informacije	138
Muzejski večeri 1987 – 1988	138
Pogledi na umetnost 1986 – 1987	138
Pogledi na umetnost 1987 – 1988	139
V tej številki sodelujejo	139
Iz prihodnjih števil	139
	* * *

Likovne priloge so delo Rafaela Terpina

KOLEKTOR p.o.

KOLEKTOR p.o.
65280 IDRIJA
VOJKOVA 10 p.p. 85
TELEFON: (065) 71 411
TELEX: 34336 TKI YU
JUGOSLAVIJA

PREDMET POSLOVANJA

Proizvodnja kolektorjev ter drsnih obročev, stikal za vgradnjo, bakrenih profilov in raznih delov za potrebe elektroindustrije.

NASTANEK IN RAZVOJ DELOVNE ORGANIZACIJE »KOLEKTOR« V IDRIJI

Idrija, rudarsko mesto s petstoletno tradicijo, je bila do nedavnega znana v svetu predvsem po rudniku živega srebra in morda še po znamenitih idrijskih čipkah. Potrebe po zaposlovanju delavcev, posebno žensk, pa tudi negotova prihodnost rudnika so narekovale občini ustanavljanje novih gospodarskih organizacij – in tako je bila leta 1963 ustanovljena Tovarna kolektorjev Idrija. Naš začetek je bil skromen: Iskra Kranj nam je odstopila tehnologijo izdelave kolektorjev za avtoelektriko, ki jih je dotlej za lastne potrebe izdelovala sama; prvi in skoraj edini kupec naših proizvodov pa je bila več let Iskra Nova Gorica, tako da je bila naša gospodarska rast odvisna predvsem od njenega razvoja.

Pomembno prelomnico v razvoju tovarne pomeni leto 1968, ko smo se odločili za vključitev v mednarodno gospodarstvo in med prvimi podjetji v Jugoslaviji sklenili pogodbo o skupnem vlaganju kapitala s tujim partnerjem. Povezali smo se z zahodnonemško firmo Kautt & Bux iz Stutgarta, eno največjih specializiranih tovarn za kolektorje v Evropi, kar nam je omogočilo razvoj novih tehnologij in širšo vključitev v mednarodno tržišče. Danes večji del proizvodov izvažamo, posebno če k direktnemu izvozu štejemo tiste izdelke, v katerih so vgrajeni naši kolektorji.

Potrebe po naših izdelkih se na tržišču stalno povečujejo. Proizvodnja raste in z njo raznovrstnost izdelkov. Pričeli smo s proizvodnjo šestih vrst kolektorjev, danes jih izdelujemo več stō – in kar je pomembnejše: pričeli smo z eno tehnologijo, iz leta v leto pa uvajamo nove tehnološke postopke, ki nam omogočajo proizvodnjo kolektorjev s takimi lastnostmi, kot jih zahtevajo sodobni porabniki. Naše vodilo je: ustreči vsem zahtevam in zadovoljiti slehernega naročnika. To pa je možno le, če sledimo tehnološkim inovacijam v svetu in če smo tudi sami vsak trenutek sposobni najti nove, ustrežnejše tehnološke rešitve. Izhodišča naše usmeritve so: znanje, prizadevnost vseh članov kolektiva in smiselne, na analizi trga sloneče investicije. Vzporedno z razvojem proizvodnih dejavnosti stalno izboljšujemo samoupravljanje: večina naših delavcev sodeluje v najrazličnejših oblikah pri snovanju poslovne politike, pri načrtovanju proizvodnje, pri razporejanju in delitvi dohodka. Posebno skrb posvečamo prehrani delavcev, letovanju na morju, stanovanjem, izobraževanju, informiranju, kulturi, športu in rekreaciji.

ZLATI MERKUR 1977

Iskra

Iskra Rotomatika p.o.

Industrija rotacijskih sistemov

Spodnja Idrija

NAŠI CILJI NISO ŽELJE, TEMVEČ STVARNOST

V 21. stoletje vstopamo z uresničevanjem treh strateških ciljev razvojno usmerjenih v tržno, programsko in tehnološko preobrazbo. Dolgoletno vpetost v mednarodno delitev dela smo nadgradili z višjimi oblikami sodelovanja z vodilnimi sorodnimi svetovnimi proizvajalci. Uveljavili smo se na ameriškem tržišču, osvajamo tržišče Sovjetske Zveze in drugih držav. Programsko sproti sledimo razmeram na tržiščih in razvojnim trendom v svetu, pri čemer razvijamo nove materiale, izboljšujemo izkoristke in hkrati zmanjšujemo odstotek izdatkov v končnih izdelkih. S tehnološko preobrazbo izstopamo iz široke potrošnje v program profesionalne tehnike. Prvi korak v tej smeri smo že naredili, saj se intenzivno pripravljamo na proizvodnjo po tako imenovani »just in time« tehnologiji. Z njo odpravljamo medfazne zaloge, proizvodne poti in izdelke selimo iz ene v drugo proizvodno operacijo.

Z uresnitvijo treh strateških ciljev nameravamo leta 2000 izdelati 8 milijonov izdelkov letno, v primerjavi z letom 1980 za trikrat povečati produktivnost, na konvertibilna tržišča prodati za več kot 40 milijonov dolarjev vseh vrst elektromotorjev in drugih naprav, ki jih bo odlikovala popolna kakovost in zanesljivost.